

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
——— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 ———

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Βυζαντινός κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία
Ειδίκευση: Βυζαντινή Ιστορία

Βυζαντινή Θεσσαλονίκη (8ος-11ος αι.):
Η τῶν ἐσπερίων μητέρα πόλις
και ὅψεις των σχέσεων με την Κωνσταντινούπολη

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Παρασκευή Γιαννακοπούλου

Επόπτης καθηγητής:

Κατερίνα Νικολάου, Αναπληρώτρια καθηγήτρια

Βαθμολογητές:

Τόνια Κιουσοπούλου, Καθηγήτρια

Σοφία Μεργιαλή-Σαχά, Αναπληρώτρια καθηγήτρια

Πίνακας περιεχομένων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
Εισαγωγή	6
Κεφάλαιο Α.: Η Θεσσαλονίκη στον χρόνο και τον χώρο	10
Α.1.: Ιστορική επισκόπηση (315 π.Χ.-1204)	11
Α.2.: Τοπογραφία και μνημεία	14
Κεφάλαιο Β.: Θεσσαλονίκη και κεντρική εξουσία	20
Β.1.: Η πόλη στη διοικητική οργάνωση του κράτους	20
Β.2.: Η άλωση της Θεσσαλονίκης το 904	25
Β.2.Ι.: Πολιορκία και κατάκτηση της πόλης από τους Σαρακηνούς	26
Β.2.ΙΙ.: Η ανταπόκριση της κεντρικής εξουσίας	32
Β.3.: Η Θεσσαλονίκη ως τόπος εξορίας και απομάκρυνσης από την πρωτεύουσα	39
Β.4.: Η Θεσσαλονίκη ως εστία αντιδράσεων κατά του αυτοκράτορα	47
Β.5.: Η μητρόπολη της Μακεδονίας και ο ρόλος της στην πολιτική των προνομίων	54
Κεφάλαιο Γ.: Στρατιωτικές επιχειρήσεις με έδρα την πόλη των Βαλκανίων	56
Γ.1.: Η αναμέτρηση με τους Βουλγάρους	56
Γ.2.: Η απειλή των Νορμανδών	65
Κεφάλαιο Δ.: Οικονομική δραστηριότητα και δίκτυα επικοινωνίας: «Κωνσταντινούπολη των Βαλκανίων»	70
Δ.2.: Ο χώρος : Αγορές εντός και εκτός των τειχών	78
Δ.3.: Κίνηση και πλήθος: Ο διεθνής χαρακτήρας της μητρόπολης	82
Συμπεράσματα	89
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ	95
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	130

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η σύνθεση της διπλωματικής εργασίας αποτελεί για κάθε μεταπτυχιακό φοιτητή το επιστέγασμα των μέχρι τώρα σπουδών του. Οι απαιτήσεις που συνοδεύουν μια τέτοιας έκτασης έρευνα και συγγραφή κειμένου είναι αναμφίβολα μεγαλύτερες από αυτές που συνεπάγεται κάθε προηγηθείσα ακαδημαϊκή εργασία στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού. Ο φοιτητής καλείται να διαχειριστεί μεγάλο όγκο πρωτογενών πηγών και δευτερογενούς βιβλιογραφίας, να ελέγξει σχολαστικά τα γραφόμενά του, παραθέτοντας επαρκή τεκμηρίωση των αναφερόμενων πληροφοριών, αλλά και να διαχειριστεί σωστά το χρόνο του.

Κυρίως όμως, καλείται να αξιοποιήσει τα μέχρι τώρα αποτελέσματα της έρευνας, ως βάση για την εξαγωγή νέων συμπερασμάτων στο μελετώμενο ζήτημα. Συγκεκριμένα, επιδιώκει να επιβεβαιώσει, ενισχύσει ή και τροποποιήσει τις υπάρχουσες γνώσεις και θέσεις, με βάση την προσωπική του κριτική σκέψη και άποψη, προσφέροντας μια, όσο το δυνατόν, νέα οπτική των πραγμάτων και προσθέτοντας με τον τρόπο αυτό τη δική του συμβολή στο οικοδόμημα της επιστημονικής γνώσης.

Η παρούσα διπλωματική εργασία, που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος ειδίκευσης στην Βυζαντινή Ιστορία, του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών ολοκληρώνει τον δικό μου κύκλο μεταπτυχιακών σπουδών. Τα χρόνια αυτά αποδείχτηκαν καθοριστικά για την έναρξη της πορείας μου ως ιστορικού που μελετά το Βυζάντιο, καθώς οι άνθρωποι από τους οποίους διδάχτηκα υπήρξαν εξαιρετικοί. Μέσα από τη διαδικασία των σεμιναριακών μαθημάτων έγινε δυνατή η απόκτηση μιας στέρεας βάσης γνώσεων, η οποία συνεχώς εμπλουτιζόταν, ενώ η καθοδήγηση από τους διδάσκοντες, η εύστοχη κριτική τους σε κάθε ζήτημα και το υψηλό επίπεδο στην ποιότητα διεξαγωγής του μαθήματος συνετέλεσαν σε μια συνεχή πορεία προς το βέλτιστο κάθε φορά αποτέλεσμα.

Η τελική εργασία μου θέλησα να συνιστά μια σύνθεση των πτυχών της ιστορίας του Βυζαντίου με τις οποίες ήρθα σε επαφή σε κάθε ένα από τα μαθήματα του Προγράμματος Σπουδών ξεχωριστά. Ταυτόχρονα, ενσωματώνει τις διαφορετικές επιρροές που δέχτηκα από τον κάθε διδάσκοντα ως προς τη μεθοδολογία και τον τρόπο σκέψης.

Για το λόγο αυτό, ευχαριστίες οφείλω σε όλα τα μέλη του διδακτικού προσωπικού που υπήρξαν καθηγητές μου το διάστημα αυτό: στην τ. Αναπληρώτρια

Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας, Ε. Χρήστου, από την οποία άντλησα τα πρώτα ερεθίσματα για την ενασχόληση με την βυζαντινή εποχή, στην Ομότιμη Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας, Α. Κόλια, στην Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας, Τ. Κιουσοπούλου, στον Επίκουρο Καθηγητή Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Γ. Πάλλη και στην Επίκουρη Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Α. Δρανδάκη. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την Κύρια Ερευνήτρια (Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), Μ. Λεοντσίνη, για την πολύτιμη βοήθεια που μου προσέφερε με τις γνώσεις της, την πλούσια βιβλιογραφία που μου υπέδειξε και την ευχάριστη συνεργασία.

Ξεχωριστές είναι οι ευχαριστίες που απευθύνω στην επόπριά μου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ιστορίας του Βυζαντινού Κράτους, Κ. Νικολάου. Η αντικειμενική κριτική της, η πάντοτε διακριτική καθοδήγηση και η επιμονή στη σαφήνεια που πρέπει να διέπει τον επιστημονικό λόγο συνιστούν τα βασικότερα σημεία στα οποία συνοψίζω τη βοήθεια που μου προσέφερε. Η συμβολή της ήταν ανεκτίμητη, όχι μόνο στην εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας αλλά σε όλη τη διάρκεια του κύκλου σπουδών.

Η απόφαση ενασχόλησης με μια βυζαντινή πόλη του ελλαδικού χώρου πηγάζει από την τάση που με διακατείχε από πολύ νωρίς, να αναζητώ ίχνη του βυζαντινού παρελθόντος σε κάθε πόλη που επισκέπτομαι. Οχυρώσεις, εκκλησίες, εκθέματα μουσείων, κατάλοιπα οικισμών και εργαστηρίων, μάρτυρες της χιλιόχρονης πορείας της αυτοκρατορίας, που συναντούσα οπουδήποτε στον ελλαδικό χώρο, λειτουργούσαν πάντοτε ως υπενθύμιση πως παρελθόν και παρόν διακρίνονται από μια άρρηκτη σύνδεση, γεγονός κατά τη γνώμη μου εξαιρετικά γοητευτικό για κάθε ιστορικό, που επιθυμεί να συνδέσει το αντικείμενο σπουδών του με την εμπειρία του βιωμένου χώρου.

Για το λόγο αυτό, αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί η μοναδική μεγαλούπολη του ελλαδικού χώρου, η Θεσσαλονίκη, το βυζαντινό παρελθόν της οποίας βρίσκεται πλέον στο επίκεντρο του δημόσιου λόγου, προκειμένου να εξασφαλιστεί η σωστή διαχείριση των ευρημάτων που ανέδειξαν οι σωστικές ανασκαφές στον σταθμό Βενιζέλου του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου.

Εάν προσπαθούσα να καταγράψω τα ονόματα όλων εκείνων των ανθρώπων του περιβάλλοντός μου, που στάθηκαν δίπλα μου παρέχοντας πρακτική και συναισθηματική υποστήριξη καθ' όλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών μου, δε θα μπορούσα να αποφύγω το να γίνω άδικη, καθώς έχω την τύχη τα πρόσωπα αυτά

να είναι τόσα πολλά, ώστε να μην χωρούν σε έναν Πρόλογο. Για τον λόγο αυτό τους ευχαριστώ τον καθένα ξεχωριστά, ξέροντας ότι οι ίδιοι γνωρίζουν πολύ καλά σε ποιους απευθύνομαι.

Εισαγωγή

Η Θεσσαλονίκη, πόλη με συνεχή ιστορική παρουσία και αδιάσπαστη πολιτιστική πορεία από την ελληνιστική εποχή έως σήμερα, έχοντας πλέον προσλάβει τον ευρωπαϊκό χαρακτήρα της, παραμένει ανέκαθεν συνδεδεμένη με το βυζαντινό παρελθόν της. Τα μνημεία που σώζονται και αντιπροσωπεύουν όλες τις περιόδους της βυζαντινής ιστορίας την καθιστούν «ανοιχτό μουσείο» της βυζαντινής τέχνης, ενώ δεκαπέντε από αυτά συγκαταλέγονται στον κατάλογο των μνημείων της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO.

Την ταυτότητα της Θεσσαλονίκης στα κείμενα της μέσης βυζαντινής περιόδου συνθέτει η ευσέβεια, που αντλείται από το αποστολικό παρελθόν της (*Παῦλον ἔχειν τῆς εὐσεβείας διδάσκαλον*¹) και εκφράζεται μέσα από την άρρηκτη σύνδεσή της με τον προστάτη άγιο Δημήτριο, που την κατέστησε απροσπέλαστη απέναντι στις εχθρικές επιθέσεις (*θεοφύλακτος, φιλόχριστος, θεοφρούρητος², τοῦ πανενδόξου μάρτυρος Δημητρίου διαφυλαττομένη³, ἐχθροῖς ἄβατος⁴*). Παράλληλα, φέρεται να ξεχωρίζει για το μέγεθος, την ανάπτυξη, το πολυάριθμο πλήθος και τον φυσικό πλούτο της (*πόλεως μεγάλης και πρώτης τῶν Μακεδόνων, μεγάλη τε καὶ εὐρεῖα, ἄμπελοι [...] τὸν φιλόκαλον ὀφθαλμὸν [...] εἰς εὐφροσύνην προτρέπονται⁵, ἐν τῷ Ἰλλυρικῷ μεγάλοπολις⁶*).

Για την πρόσληψη του βυζαντινού παρελθόντος της από τη σύγχρονη βιβλιογραφία, ενδεικτικοί είναι οι χαρακτηρισμοί με τους οποίους έχει συνδεθεί σε μονογραφίες και μελέτες, όπως «δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας», «σύνδεσμος Ανατολής και Δύσης», «προμαχώνας της Βαλκανικής», «κοσμοπολίτικο αστικό κέντρο», «κοιτίδα του εκχριστιανισμού των Σλάβων», «πρώτο ευρωπαϊκό πόλισμα».⁷

Παρά τις συχνά αντίξοες ιστορικές συνθήκες που γνώρισε ανά τα χρόνια, τις πολιορκίες, τις αλώσεις, τις καταστροφές από πυρκαγιές, την πολιτισμική ώσμωση και τη σύγχρονη δόμηση, η Θεσσαλονίκη συνιστά ένα αστικό κέντρο των Βαλκανίων από το οποίο προέρχεται πλούσιο αρχαιολογικό υλικό. Έπειτα και από το εκτενές ανασκαφικό έργο της διάνοιξης του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου, τα ευρήματα που

¹ Καμινιάτης, κεφ. 3.61.

² Lemerle, *Miracles*, 51.14· 57.7· 63.28· 51.14.

³ *Βίος Θεοδώρας Θεσσαλονίκης*, κεφ. 7.

⁴ Nicholas I, *Miscellaneous*, 10.57-58.

⁵ Καμινιάτης, κεφ. 3.57, κεφ. 4.87, κεφ. 5.42.

⁶ Θεοφάνης, 461.5-6.

⁷ Τα παραπάνω αποτυπώνονται γλαφυρά στο δοκίμιο της Ε. Αρβελερ, *Γιατί το Βυζάντιο*, Αθήνα 2012, 100-128.

αποκαλύφθηκαν φώτισαν ακόμα περισσότερο πτυχές της ιστορικής πορείας της πόλης, ενώ πολύτιμη είναι η αντιστοιχία των ανασκαφικών δεδομένων με τις πηγές.

Θέμα της παρούσας εργασίας δεν αποτελεί η Θεσσαλονίκη ως πόλη αυτή καθ' αυτή, αλλά οι σχέσεις, συνδέσεις και αλληλεπιδράσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ αυτής και της Βασιλεύουσας. Τα χρονικά όρια εντός των οποίων εξετάζεται το θέμα είναι η μέση βυζαντινή περίοδος και ειδικότερα το διάστημα μεταξύ 8ου-11ου αιώνα. Παρά ταύτα, τα όρια αυτά διευρύνονται όπου κρίνεται αναγκαίο, για την πληρέστερη κατανόηση του μελετώμενου ζητήματος. Ο χαρακτήρας του θέματος είναι πολύπλευρος, γι' αυτό και στην εν λόγω περίπτωση, οι όψεις των σχέσεων Θεσσαλονίκης και Κωνσταντινούπολης που αναδεικνύονται άπτονται συγκεκριμένα ζητημάτων κρατικής οργάνωσης και κεντρικής εξουσίας, πολεμικών συγκρούσεων, οικονομικής δραστηριότητας και δικτύων επικοινωνίας, ενώ ακροθιγώς παρουσιάζονται αρχιτεκτονικές και καλλιτεχνικές πτυχές του εξεταζόμενου θέματος.

Στο πρώτο κεφάλαιο, που έχει εισαγωγικό ρόλο, παρατίθεται συνοπτικά η ιστορία της πόλης, από την ίδρυσή της έως και την κατάληψή της από τους Λατίνους, το 1204. Επιπλέον, σκιαγραφείται η όψη που το αστικό τοπίο παρουσίαζε τη μελετώμενη περίοδο, μέσα από την εξέταση της τοπογραφίας και των σημαντικότερων μνημείων της, τα οποία προβάλλουν την καλλιτεχνική και πολιτιστική της ταυτότητα. Ωστόσο, επιμέρους τοπογραφικές παρατηρήσεις περιλαμβάνονται και σε επόμενα κεφάλαια. Η εξέλιξη της πόλης στον χώρο και τον χρόνο εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της ιστορίας των ελλαδικών κέντρων της αυτοκρατορίας.

Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά στις σχέσεις και αλληλεπιδράσεις της Θεσσαλονίκης με την κεντρική εξουσία, περιλαμβάνοντας ποικίλη θεματολογία: Η θεμελιώδης σχέση που συνδέει την πόλη με το βυζαντινό κέντρο είναι η θέση της στο διοικητικό μηχανισμό του κράτους, πρακτικά και αξιολογικά, γι' αυτό και τίθεται στην αρχή. Στην πορεία γίνεται λόγος για την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Σαρακηνούς το 904, προκειμένου να καταδειχθεί ο τρόπος που το βυζαντινό κέντρο ανταποκρίθηκε στην απειλή και να εξεταστεί ο αντίκτυπος που είχαν στην Κωνσταντινούπολη τα γεγονότα. Ένα ακόμα μελετώμενο θέμα του κεφαλαίου είναι οι περιπτώσεις εκείνες που η πόλη λειτούργησε ως τόπος εξορίας, απομάκρυνσης και κράτησης προσώπων που έδρασαν κατά του αυτοκράτορα. Επιπλέον, διερευνάται εάν την περίοδο 8ος-11ος αιώνας οργανώθηκαν στην πόλη ή από πρόσωπα της πόλης ενέργειες κατά του αυτοκράτορα, σε βαθμό που την καθιστούν έδρα ανατρεπτικών κινήσεων. Τέλος, στο ίδιο κεφάλαιο εντάσσονται οι περιπτώσεις του 11ου αιώνα που

η Θεσσαλονίκη σχετίστηκε με την τακτική απόδοσης προνομίων από τον αυτοκράτορα.

Στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας περιλαμβάνονται τα γεγονότα της πολεμικής αναμέτρησης με τους δύο κύριους εχθρούς του Βυζαντίου στα Βαλκάνια την περίοδο αυτή, Βουλγάρους και Νορμανδούς. Η εκτενής περιγραφή των πολεμικών επιχειρήσεων εξυπηρετεί την ανίχνευση του τρόπου που η γεωστρατηγική θέση της Θεσσαλονίκης συνέβαλε στην άμυνα της αυτοκρατορίας τον 10ο και 11ο αιώνα, ενώ συγκεκριμένα στην περίπτωση των βυζαντινοβουλγαρικών σχέσεων, κρίθηκε απαραίτητη μια γενικότερη επισκόπηση των γεγονότων, καθώς η γειτνίαση με τα βουλγαρικά εδάφη έφερε συχνά την πόλη στο προσκήνιο των εξωτερικών σχέσεων της αυτοκρατορίας.

Το τελευταίο κεφάλαιο εστιάζεται στον ρόλο της ως εμπορικού και επικοινωνιακού κόμβου και αναλύονται τα χαρακτηριστικά εκείνα που θα μπορούσαν να της προσδώσουν τον χαρακτηρισμό «Κωνσταντινούπολη των Βαλκανίων». Για τον λόγο αυτό, σκιαγραφείται συνοπτικά η όψη της βυζαντινής πρωτεύουσας ως οικονομικής μητρόπολης της αυτοκρατορίας, προκειμένου να αναδειχτούν κοινοί πυλώνες, χωρίς ωστόσο να τίθεται ζήτημα σύγκρισης μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Θεσσαλονίκης. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζονται η παραγωγή, η κατανάλωση και η εμπορική κίνηση, μέσα από τις οποίες γίνεται κατανοητός ο τρόπος λειτουργίας της αστικής οικονομίας. Επιπλέον, δίνεται έμφαση στην αποτύπωση της οικονομικής δραστηριότητας στον χώρο, με βάση την οργάνωση της αγοράς και των εργαστηρίων, θέματα τα οποία φωτίστηκαν σημαντικά μέσα από τα νέα ευρήματα των ανασκαφών του ΜΕΤΡΟ. Τέλος, εξετάζεται η θέση της Θεσσαλονίκης στο χερσαίο και θαλάσσιο δίκτυο της αυτοκρατορίας, η εμπορική και θρησκευτική κίνηση και ο διεθνής -για τα δεδομένα της εποχής- χαρακτήρας που προσέλαβε.

Η πολύπλευρη φύση του εξεταζόμενου ζητήματος και, συνεπώς, η ετερογένεια στη θεματική του κάθε κεφαλαίου κατέστησε κάθε φορά απαραίτητη τη συνοπτική παράθεση του πλαισίου εντός του οποίου εντάσσεται το εκάστοτε θέμα. Οι πηγές που αξιοποιήθηκαν περιλαμβάνουν τα κείμενα των ιστορικών και χρονογράφων της περιόδου, του κληρικού Ιωάννη Καμινιάτη καθώς και Βίους αγίων που αποτέλεσαν μια από τις σημαντικότερες πηγές πληροφόρησης για την ιστορία και την τοπογραφία της Θεσσαλονίκης. Παράλληλα, αξιοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό τα στοιχεία που παρέχουν κινητά και ακίνητα αρχαιολογικά ευρήματα.

Από την πλούσια δευτερογενή βιβλιογραφία σχετικά με τη Θεσσαλονίκη του 8ου-11ου αιώνα, θεμελιώδεις είναι οι μονογραφίες και μελέτες των Ο. Tafrali, Γ. Θεοχαρίδη, Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Χ. Μπακιρτζή και Κ. Θ. Ράπτη. Επιπλέον, πολύτιμες μελέτες για την έρευνα έχουν δημοσιευθεί στους τόμους Πρακτικών των Συνεδρίων και Συμποσίων που διενεργήθηκαν με θέμα τη Μακεδονία και τη Θεσσαλονίκη, καθώς και στους συλλογικούς τόμους που αφορούν την οικονομική ιστορία, την πολεοδομία, την αρχιτεκτονική και την εξέλιξη των πόλεων της αυτοκρατορίας.

Πέραν της ανάδειξης όψεων στις σχέσεις μεταξύ Θεσσαλονίκης και Κωνσταντινούπολης, ένας επιπλέον στόχος της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι και η παρουσίαση της μεσοβυζαντινής ιστορίας της πόλης, καθώς και η ανασύνθεση της ζωής των Βυζαντινών σε ένα μεγάλο αστικό κέντρο, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη, η *τῶν ἐσπερίων μητέρα*⁸ πόλη.

⁸ *Βίος Θεοδώρας Θεσσαλονίκης*, κεφ. 17.

Κεφάλαιο Α.: Η Θεσσαλονίκη στον χρόνο και τον χώρο

Η εξέταση των ελλαδικών πόλεων στο σύνολό τους έχει οδηγήσει τους μελετητές στην αναγνώριση τομών, οι οποίες διαιρούν τον χρόνο σε τέσσερις περιόδους¹:

Τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες, οι πόλεις δεν έχουν απεκδυθεί το αρχαιοελληνικό και ρωμαϊκό παρελθόν τους, το οποίο είναι παρόν στον οικισμένο χώρο. Η τομή του «μεταβατικού» 7ου αιώνα συνίσταται σε μια περίοδο κρίσης, κατά την οποία οι επιθέσεις των βαρβαρικών φύλων και οι φυσικές καταστροφές επέφεραν την αναδίπλωση του άστεως γύρω από την ακρόπολη, την πτώση του βιοτικού επιπέδου, τη στροφή σε μια αγροτοποιημένη οικονομία και τον περιορισμό της νομισματικής κυκλοφορίας.² Έως τις αρχές του 9ου αιώνα, έχει επέλθει ο μετασχηματισμός των αστικών κέντρων, με τις πόλεις να έχουν προσλάβει πλέον τα μεσαιωνικά τους χαρακτηριστικά. Οι δημόσιοι χώροι της αρχαιότητας (λουτρά, στάδια, fora) έχουν εγκαταλειφθεί, ενώ τη θέση τους έχουν καταλάβει τα κατεξοχήν κτίρια του χριστιανισμού, οι βασιλικές. Παράλληλα, οι θεσμοί έχουν μεταβληθεί, με τον παραμερισμό των συλλογικών οργάνων και τη μεταφορά του κέντρου λήψης αποφάσεων στην Κωνσταντινούπολη, ενώ οι πόλεις αρχίζουν να ανακάμπτουν.

Ο 10ος αιώνας ορίζει μια περίοδο μεγάλης ακμής, στο πλαίσιο της γενικότερης ευημερίας της αυτοκρατορίας, καθώς παρατηρείται δημογραφική αύξηση, έντονη εμπορική, βιοτεχνική και καλλιτεχνική δραστηριότητα, ενώ ελλαδικά κέντρα, όπως η Αθήνα, η Θήβα και η Κόρινθος, χαρακτηρίζονται από έντονη ζωτικότητα. Οι γραπτές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα πληθαίνουν, επιβεβαιώνοντας την άνθιση της αστικής οικονομίας. Η περίοδος διαρκεί έως τα τέλη του 11ου αιώνα, παρά την «καμπή» που δημιουργήθηκε στις σχέσεις τους με την κεντρική εξουσία λίγο πριν τη λατινική κατάκτηση, λόγω της βαριάς φορολογίας και των επακόλουθων αποκεντρωτικών τάσεων. Η εγκαθίδρυση των λατίνων ηγεμόνων ορίζει την επόμενη

¹ Η βιβλιογραφία για τη μελέτη των ελλαδικών πόλεων συνολικά, καθώς και για μεμονωμένα ελλαδικά κέντρα είναι εξαιρετικά εκτενής και εμπλουτίζεται διαρκώς υπό το πρίσμα νέων αρχαιολογικών δεδομένων και επανεξέτασης των πηγών. Βλ. Ενδεικτικά: Bouras, «Cities in Greece», όπου συνολική επισκόπηση της ιστορίας των ελλαδικών κέντρων και βιβλιογραφία.

² Η σχετική έλλειψη γραπτών πηγών οδήγησε κατά το παρελθόν στο χαρακτηρισμό της περιόδου ως «σκοτεινοί αιώνες». Η κατά τόπους ανασκαφική έρευνα, ωστόσο, φέρει συχνά ευρήματα που μαρτυρούν τη συνέχιση της ζωής στις πόλεις, αντικρούοντας προγενέστερες θεωρίες περί «ασυνέχειας» του αστικού φαινομένου.

τομή στην εξέλιξή τους. Οι πόλεις στον ελλαδικό χώρο συνέχισαν να ευημερούν και να αναπτύσσονται σε νέα βάση, υπό τον έλεγχο των ιταλών εμπορών, ενώ νέα οικονομικά κέντρα αναδύθηκαν και αναπτύχθηκε έντονη οικοδομική δραστηριότητα, παρά το κλίμα της γενικότερης ανασφάλειας.

Στο παραπάνω πλαίσιο εντάσσεται σε γενικές γραμμές η ιστορική πορεία και η πολεοδομική οργάνωση της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, η πόλη συνιστά ξεχωριστή περίπτωση μεταξύ των μικρότερων κέντρων του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου: Έπειτα από την απώλεια των ανατολικών επαρχιών του κράτους τον 7ο αιώνα και, επομένως, την απουσία των μεγάλων κέντρων της πρωτοβυζαντινής περιόδου, το διάστημα μεταξύ 8ου-11ου αιώνα η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε τη μοναδική μεγαλούπολη στην περιφέρεια του Βυζαντίου. Γραπτές πηγές και ανασκαφικό υλικό μαρτυρούν τη διαρκή ευημερία της, ενώ ακόμα και κατά το διάστημα μετασχηματισμού του αστικού φαινομένου δεν παρουσιάζονται χάσματα στη διαδρομή της στον χρόνο και τον χώρο.

A.1.: Ιστορική επισκόπηση (315 π.Χ.-1204)³

Η Θεσσαλονίκη, πόλη που ο διάδοχος του Μεγάλου Αλεξάνδρου, Κάσσανδρος, ίδρυσε στον μυχό του Θερμαϊκού κόλπου το 315/316 π.Χ., συνενώνοντας είκοσι έξι γειτονικούς οικισμούς και αποδίδοντας σε αυτή το όνομα της γυναίκας του και κόρης του Φιλίππου Β΄, διαγράφει μια αδιάσπαστη συνέχεια στο χρόνο.

Από τον 2ο αιώνα π. Χ., η οχυρωμένη πόλη με τη στρατηγική θέση στα Βαλκάνια και προστατευμένη από το όρος Χορτιάτη τελούσε υπό την κυριαρχία των Ρωμαίων. Τους επόμενους αιώνες αναδείχτηκε σε πρωτεύουσα ρωμαϊκής επαρχίας και πόλη-έδρα του διοικητή τετράρχη Γαλερίου, ο οποίος «πλούτισε» τον οικισμένο χώρο με το οικοδομικό του έργο. Η Θεσσαλονίκη ονομάστηκε «ελεύθερη πόλη» λόγω των προνομίων που της παραχωρήθηκαν και σταδιακά εξελίχθηκε σε σημαντικό εμπορικό και πνευματικό κέντρο, ένα από τα σπουδαιότερα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η μεταφορά της πρωτεύουσας το 324 από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη μετατόπισε

³ Από τη βιβλιογραφία σχετικά με την ιστορική πορεία της βυζαντινής Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο μιας συνολικής επισκόπησης, βλ. ενδεικτικά: Βακαλόπουλος, *Ιστορία Θεσσαλονίκης*· Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*· Ταφραλή, *Θεσσαλονίκη*· Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Θεσσαλονίκη*· Tourta «Thessalonike»· Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Πόλις Μεγάλη και Πολυάνθρωπος».

μεν το κέντρο βάρους του ενδιαφέροντος από τη Δύση στην Ανατολή, χωρίς ωστόσο να σημάνει την υποβάθμιση της σημασίας της.

Εν αντιθέσει, η επιλογή της Θεσσαλονίκης από το Μ. Κωνσταντίνο ως έδρας των πολεμικών επιχειρήσεων εναντίον του Λικινίου, η διαμονή του σε αυτήν και η ίδρυση ενός σημαντικού λιμανιού εγκαίνιασαν τον ρόλο της ως στρατηγικής σημασίας βάσης, καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο. Στα τέλη του 4ου αιώνα, ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος διέμεινε και αυτός στη Θεσσαλονίκη για μεγάλο διάστημα, αφού τα χρόνια αυτά η πόλη λειτούργησε ως ορμητήριο εναντίον των Γότθων.⁴ Έπειτα από τις επιθέσεις πλήθους βαρβαρικών φύλων από τον Δούναβη, στις οποίες αντιστάθηκε με επιτυχία, αναδείχτηκε σε σημαντικό σημείο αντίστασης απέναντι σε κάθε εισβολέα που επιχείρησε έκτοτε και στο εξής να εισέλθει στη Βαλκανική.

Το διάστημα από τα μέσα του 6ου αιώνα έως τα τέλη του 7ου χαρακτηρίστηκε από τις επιδρομές των Σλάβων, ο οποίοι εισέβαλαν στον ελλαδικό χώρο και πολιορκήσαν κατ' επανάληψη τη μακεδονική πόλη⁵, ενώνοντας συχνά τις δυνάμεις τους με τους Αβάρους. Τα τείχη και τα θαύματα του προστάτη αγίου Δημητρίου, σύμφωνα με τις ομώνυμες διηγήσεις, έσωσαν τους κατοίκους από τις επιθέσεις αυτές, καθώς και από άλλα δεινά που ταλάνιζαν την εποχή, όπως η πανώλη. Έκτοτε, σλάβικες εγκαταστάσεις μόνιμου χαρακτήρα δημιουργήθηκαν στα -ανατολικά κυρίως- περίχωρα της Θεσσαλονίκης· ωστόσο, οι διαδοχικές εκστρατείες των αυτοκρατόρων Κώνσταντος Β' (658), Ιουστινιανού Β' (688), καθώς και του στρατηγού της Ειρήνης, Σταυρακίου (783), εναντίον των Σκλαβήνων, η επακόλουθη υπαγωγή τους στο διοικητικό και οικονομικό σύστημα της αυτοκρατορίας, καθώς και η πολιτισμική επίδραση που δέχτηκαν έπειτα από την εγκατάσταση στα βυζαντινά εδάφη οδήγησαν σύντομα στη σταδιακή αφομοίωση των απογόνων των επήλυδων Σλάβων.

Από τα τέλη του 8ου και τις αρχές του 9ου αιώνα, οι οικονομικές, εμπορικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες ανθούσαν στην πόλη. Την ίδια περίοδο, ο εκχριστιανισμός των όμορων λαών, έπειτα και από το ιεραποστολικό έργο των δύο Θεσσαλονικέων αδερφών, Κυρίλλου και Μεθοδίου, ανέδειξε τη Θεσσαλονίκη σε κοιτίδα πνευματικής και πολιτιστικής ακτινοβολίας στη Βαλκανική, που εξέφραζε τη βυζαντινή κυριαρχία σε μια περιοχή που κατέκλυζαν άλλοι λαοί.

⁴ Ο Θεοδόσιος βέβαια συνέδεσε και αρνητικά το όνομά του με την πόλη, λόγω της σφαγής των Θεσσαλονικέων στον ιππόδρομο το 392.

⁵ Συγκεκριμένα, η πόλη πολιορκήθηκε πέντε φορές.

Επί της βασιλείας του Λέοντος Στ', η μητρόπολη της Μακεδονίας απολάμβανε την ύψιστη ευημερία της, όντας δραστήριο κέντρο παραγωγής και κατανάλωσης, αξιοποιώντας την κομβική της θέση στη Μεσόγειο για την ανάπτυξη εμπορικών δραστηριοτήτων τοπικής και διαπεριφερειακής κλίμακας και αποτελώντας πεδίο έκφρασης πνευματικών και καλλιτεχνικών κινήσεων της εποχής.

Στις αρχές του 10ου αιώνα, όταν η Θεσσαλονίκη χαρακτηρίζεται από τη σύγχρονη βιβλιογραφία το δεύτερο σε σημασία και άνθιση αστικό κέντρο της αυτοκρατορίας έπειτα από τη βυζαντινή πρωτεύουσα, οι σαρακηνοί πειρατές την πολιορκήσαν και πέτυχαν την άλωσή της, γεγονός που επέφερε λεηλασίες, καθώς και την αιχμαλωσία των κατοίκων. Η γενικότερη ανάπτυξή της οδήγησε ωστόσο σε άμεση ανάκαμψη και συνέχιση της ευημερίας της.

Το 1018, ο βούλγαρος τσάρος Σαμουήλ επαναστάτησε και κινήθηκε εναντίον της αυτοκρατορίας. Στρατιωτική βάση των επιχειρήσεων του αυτοκράτορα αποτέλεσε για μια ακόμα φορά η Θεσσαλονίκη, της οποίας η γεωπολιτική θέση απέκτησε ακόμα μεγαλύτερη σημασία, έπειτα από την υποταγή των Βουλγάρων από τον Βασίλειο Β' και την διεύρυνση των βυζαντινών συνόρων ως τον Δούναβη. Η πολιορκία που ο βούλγαρος στρατηγός Αλουσιάνος επιχείρησε το 1040, αποδείχτηκε ανεπιτυχής μπροστά στην ισχύ των τειχών της και την μαχητικότητα των κατοίκων της.

Παρόμοια ανθεκτικότητα επέδειξαν οι Θεσσαλονικείς και απέναντι στις επιδρομές των Πετσενέγκων και έπειτα των Ούζων, οι οποίοι στα μέσα του 11ου αιώνα διάβηκαν τον Δούναβη, νίκησαν τους Βουλγάρους, εισέβαλαν στο Ιλλυρικό και έφτασαν έξω από τη Θεσσαλονίκη, χωρίς όμως να καταφέρουν να την πολιορκήσουν. Την ίδια περίοδο την αυτοκρατορία κλόνιζαν στασιαστικά κινήματα φιλόδοξων στρατηγών. Στο πλαίσιο αυτό, ο Νικηφόρος Βρυέννιος και ο Βασιλάκιος εκδήλωσαν τις επαναστατικές δράσεις τους στην Θεσσαλονίκη, τις οποίες όμως ακολούθησε η επιτυχής καταστολή από την κεντρική εξουσία.

Στα τέλη του αιώνα, ο Αλέξιος Α' Κομνηνός οργάνωσε στη Θεσσαλονίκη την άμυνα εναντίον των Νορμανδών. Το 1185 όμως, η πόλη δεν κατάφερε να αποφύγει τελικά την άλωσή της από αυτά τα εχθρικά στρατεύματα της Δύσης, ενώ το 1204 οι Λατίνοι εδραίωσαν τη δική τους εξουσία, μετατρέποντας το άλλοτε βυζαντινό άστυ σε πρωτεύουσα του λατινικού βασιλείου του Μομφερατικού.

A.2.: Τοπογραφία και μνημεία⁶

[**Εικ. 1.**] Τον οικισμένο χώρο κάθε οχυρωμένης πόλης όριζαν τα τείχη της, τα οποία δεν είχαν μόνο αμυντική λειτουργία, αλλά ήταν σύμφυτα με την οργάνωση και ανάπτυξη του πολεοδομικού ιστού, διακρίνοντας το άστυ από την υπαιθρο χώρα που το περιβάλλει.

Τα βυζαντινά τείχη της Θεσσαλονίκης ανεγέρθηκαν στα μέσα του 3ου αιώνα, ενσωματώνοντας οικοδομικό υλικό της παλαιότερης ελληνιστικής οχύρωσης (spolia) και γνώρισαν αλλεπάλληλες φάσεις ανοικοδόμησης και επιδιόρθωσης. Τα κυριότερα οχυρωματικά έργα πραγματοποιήθηκαν στα τέλη του 4ου αιώνα, επί της βασιλείας του Θεοδοσίου. Την περίοδο αυτή τα τείχη προσέλαβαν τραπεζοειδή σχηματισμό, ενώ έκτοτε συμπληρώθηκαν και ενισχύθηκαν με πρωτοβουλία των εκάστοτε αυτοκρατόρων. Διέθεταν ανάπτυγμα οκτώ περίπου χιλιομέτρων και μέσο ύψος 10-12 μέτρα. Στην πεδινή δυτική και ανατολική πλευρά τους ήταν ενισχυμένα με προτείχισμα και τριγωνικούς προβόλους, καθώς και με ορθογώνιους πύργους στα ψηλότερα σημεία των λόφων. Στη βορειοανατολική πλευρά τους κατέληγαν σε τριγωνικής κάτοψης οχυρωμένη ακρόπολη, με πύργους και προτείχισμα στα ευπρόσβλητα σημεία. Στο βορειοανατολικότερο άκρο της ακρόπολης κατασκευάστηκε κατά την υστεροβυζαντινή εποχή το πολυγωνικό φρουριακό συγκρότημα του Επταπυργίου («Γεντί Κουλέ»). Από την πλευρά της θάλασσας, η οχύρωση αποτελούνταν από χαμηλό και ανίσχυρο τείχος, γεγονός που επέτρεψε την άλωσή της από τους Σαρακηνούς το 904. Το νότιο αυτό τείχος ενισχύθηκε μετέπειτα, το διάστημα μεταξύ 904 και 1185 [**Εικ. 2., 3.**].⁷

Στα νοτιοδυτικά των τειχών βρισκόταν το μεγάλο τεχνητό λιμάνι, το οποίο κατασκευάστηκε κατά την παραμονή του Μεγάλου Κωνσταντίνου στη Θεσσαλονίκη

⁶ Από τις μονογραφίες που αφορούν τη συνολική τοπογραφική εικόνα της πόλης, βλ. ενδεικτικά: Tafrahi, *Topographie*· Χατζής, *Αστυγραφία*· Spieser, *Monuments*· Μακρή, «Σχεδιάγραμμα»· Antonaras, *Arts, Crafts, Trades*, 15-19, 41-47· Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Περίπατοι*.

⁷ Τα τείχη της Θεσσαλονίκης, τα οποία σώζονται σήμερα σε μήκος 4 χλμ., έχουν χαρακτηριστεί Μνημείο Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς από την UNESCO και έχουν πραγματοποιηθεί προσπάθειες ανάδειξής τους. Μέσα από τις σωζόμενες επιγραφές των οχυρώσεων ανιχνεύεται η ιστορία της πόλης, ενώ οι επιθέσεις στις οποίες αντιστάθηκε κατά καιρούς επένδυσαν τα τείχη της και με συμβολισμούς. Έπειτα από την κατεδάφιση των οθωμανικών χρόνων και λόγω της σύγχρονης δόμησης, σήμερα σώζεται κυρίως το βορειοανατολικό και βορειοδυτικό τμήμα τους, ενώ ικανοποιητικά ορατά είναι τμήματα της δυτικής πλευράς. Το νότιο θαλάσσιο τείχος δεν σώζεται, ούτε μεγάλο τμήμα του ανατολικού. Βλ. ενδεικτικά: Βελένης, *Τείχη*· Vickers, «Sea Walls»· Μπακιρτζής, «Θαλάσσια Οχύρωση»· Φωτιάδης, «Θαλάσσιο Τείχος»· Μπακιρτζής, «Αισθητική, Ιδεολογίες, Συμβολισμοί».

(322-323)⁸. Το λιμάνι προστατευόταν από οχυρωματικό έργο («Τζερέμπουλον»), ενώ παρέμεινε σε χρήση καθ' όλη τη βυζαντινή εποχή. Στον περιβάλλοντα χώρο του λιμένα (εντός και εκτός των τειχών) υπήρχαν κτιριακά συγκροτήματα αποθηκών, κρατικών υπηρεσιών και ναυπηγεία. Το Κελλάριον⁹ αποτελούσε έναν ανατολικό φυσικό όρμο, ενώ η μια και μοναδική αναφορά των πηγών στην «Εκκλησιαστική Σκάλα»¹⁰, έχει εγείρει προβληματισμό στους μελετητές, σχετικά με το αν επρόκειτο για μια ακόμα ξεχωριστή λιμενική εγκατάσταση ή αν αποτελούσε προβλήτα του Κωνσταντίνειου λιμένα, πιθανόν για την εξυπηρέτηση των εκκλησιαστικών αναγκών.¹¹

Η επικοινωνία υπαίθρου, θαλάσσης και ακρόπολης με την υπόλοιπη πόλη, εξασφαλιζόταν μέσω των πυλών των τειχών. Οι πύλες Χρυσή και Ληταία στα δυτικά, όπως και οι πύλες Ρώμη, Κασσανδρεωτική (Καλαμαριάς) και Νέα Χρυσή στην ανατολική πλευρά, αποτελούσαν τις κυριότερες από αυτές.¹² Παράλληλα, όριζαν τα άκρα των δύο κεντρικών οδικών αρτηριών: Μεταξύ Χρυσής και Κασσανδρεωτικής πύλης αναπτυσσόταν η *Λεωφόρος* (Decumanus Maximus της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης, σημερινή Εγνατία οδός), όπου συγκεντρωνόταν το μεγαλύτερο μέρος της εμπορικής κίνησης¹³, ενώ μεταξύ Ληταίας και Νέας Χρυσής πύλης, εκτεινόταν ένας δεύτερος κεντρικός οδικός άξονας (σημερινή οδός Αγίου Δημητρίου και προέκταση αυτής) [Εικ. 4.].

Η πρωτοβυζαντινή Θεσσαλονίκη διατήρησε στο μεγαλύτερο μέρος της έκτασής της την παλαιότερη ελληνιστική και ρωμαϊκή ρυμοτομία, τη διαίρεση δηλαδή σε ορθογώνια οικοδομικά τετράγωνα, τα οποία τέμνουν κάθετοι και παράλληλοι οδικοί άξονες (ιπποδάμειο σύστημα) [Εικ. 5]. Ωστόσο, στη μέση βυζαντινή περίοδο, η έλλειψη σαφούς πολεοδομικού σχεδιασμού ήταν βασικό χαρακτηριστικό της Θεσσαλονίκης¹⁴, όπως και κάθε άλλης πόλης της περιόδου, καθώς η οργάνωση του αστικού τοπίου διαμορφώθηκε κάθε φορά ανάλογα με τις ανάγκες των κατοίκων και τις προσφερόμενες δυνατότητες του χώρου. Ο γειτνιάζων με τον οχυρωματικό περίβολο χώρος παρέμενε αδόμητος, όπως και η περιοχή βόρεια της σημερινής οδού

⁸ Ζώσιμος, II, 22· Καμινιάτης, κεφ. 4.87-19. Από τον 18ο αι. άρχισε η επίχωση, ενώ σήμερα η περιοχή του άλλοτε λιμανιού αποτελεί τη συνοικία «Λαδάδικα».

⁹ Lemerle, *Miracles*, 176.16.

¹⁰ Lemerle, *Miracles*, 177.19.

¹¹ Για τα λιμάνια της Θεσσαλονίκης, βλ. ενδεικτικά: Τσάρας, «Τοπογραφικά»· Τσάρας, «Εκβολος-Εκβολή»· Μακρή, «Κωνσταντίνειο Λιμάνι»· Odorico, «Λιμάνι».

¹² Βλ. ενδεικτικά: Καμινιάτης, κεφ. 30.11-12· κεφ. 40.42· κεφ. 41.38-49.

¹³ Για αναλυτική τοπογραφική προσέγγιση των αγορών της πόλης, βλ. παρακάτω, Κεφ. Δ. 2.

¹⁴ Εξαίρεση στην έλλειψη πολεοδομικής οργάνωσης συνιστά ο σαφής οικοδομικός σχεδιασμός των οχυρώσεων.

Ολυμπιάδος, που ήταν δύσβατη¹⁵ και στην οποία περιλαμβάνονταν και λατομεία. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο τα μεγάλα δημόσιου και ιδιωτικού χαρακτήρα κτίρια των πρωτοβυζαντινών χρόνων, όπως το ανακτορικό συγκρότημα του Γαλερίου και ο υπόδρομος κοντά στην Κασσανδρεωτική πύλη¹⁶, η ρωμαϊκή αγορά¹⁷ στο κέντρο της πόλης μεταξύ των δύο κεντρικών οδικών αξόνων, τα λουτρά, καθώς και οι ευρύχωρες κατοικίες είχαν δώσει τη θέση τους -ήδη από τον 5ο αιώνα και εξής- σε εργαστήρια, καταστήματα και μικρότερες οικίες, οργανωμένες συχνά γύρω από εσωτερικές αυλές. Παράλληλα, ένα εκτεταμένο δίκτυο αγωγών ύδρευσης (κινστέρνες) και αποχέτευσης διέτρεχε την πόλη, ιδίως στο βορειότερο τμήμα της.¹⁸

Τα μεγάλα εκκλησιαστικά οικοδομήματα που είχαν ανεγερθεί μεταξύ 5ου και 7ου αιώνα, διαμορφώνοντας τον χαρακτήρα μιας χριστιανικής μεγαλούπολης, συνιστούσαν -και συνιστούν διαχρονικά- τα κυριότερα ορόσημα στην όψη της: Η Ροτόντα, τμήμα του άλλοτε Γαλεριανού συγκροτήματος, που μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό¹⁹, η Αχειροποίητος²⁰ και η Αγία Σοφία²¹, δύο ναοί οικοδομημένοι εκατέρωθεν της *Λεωφόρου*, στο ύψος του ανατολικού τμήματος αυτής, η πεντάκλιτη βασιλική του Αγίου Δημητρίου στα βόρεια της αρχαίας αγοράς²², η οκταγωνική εκκλησία στο δυτικό άκρο της *Λεωφόρου*²³, το καθολικό της μονής Λατόμου (Όσιος Δαβίδ) νότια της ακρόπολης²⁴, καθώς και η βασιλική του Αγίου Μηνά κοντά στο

¹⁵ Καμινιάτης, κεφ. 5.20-33.

¹⁶ Από τα οικοδομήματα αυτά, ο υπόδρομος δεν σώζεται, τμήματα του ανακτόρου είναι ορατά στη σημερινή πλατεία Ναυαρίνου, ενώ σώζεται το δυτικό τμήμα της αυλίδας του Γαλερίου και η Ροτόντα, όπως διαμορφώθηκε μεταγενέστερα. Για το ανασκαφικό έργο και τρισδιάστατες ψηφιακές αναπαραστάσεις των μνημείων, βλ. τη διαδικτυακή εφαρμογή της Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης: <http://galeriuspalace.culture.gr/>

¹⁷ Συγκρότημα με πλατείες και δημόσια κτίρια, βλ. παρακάτω, Κεφ. Δ. 2.

¹⁸ Βλ. ειδικότερα: Γκαλά-Γεωργιά, «Υδροδοτικό Σύστημα».

¹⁹ Για τη Ροτόντα, η μετατροπή της οποίας συντελέστηκε το διάστημα μεταξύ τέλη 4ου-6ου αιώνα και η οποία διακοσμήθηκε με εξαιρετικής τέχνης ψηφιδωτά, βλ. ενδεικτικά: Παζαράς, *Ροτόντα*· Μουτσόπουλος, *Ροτόντα*· Kiilerich, Τορπ, *Ψηφιδωτά Ροτόντας*.

²⁰ Για την Αχειροποίητο, που κατασκευάστηκε τον 5ο αιώνα, βλ. ενδεικτικά: Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Αχειροποίητος*.

²¹ Βλ. ενδεικτικά: Θεοχαρίδη, *Αγία Σοφία*. Κτίστηκε πάνω σε προγενέστερη πεντάκλιτη βασιλική του πρώτου μισού του 5ου αιώνα, πιθανότατα αφιερωμένη στον Άγιο Μάρκο, τα θεμέλια της οποίας επηρέασαν το σχεδιασμό της Αγίας Σοφίας. Διακρίνεται για τις διαφορετικές οικοδομικές της φάσεις, η πρώτη εκ των οποίων τοποθετείται τον 7ο αιώνα, αμέσως μετά την καταστροφή της πρότερης βασιλικής από σεισμό. Η παλαιότερη μνεία στο ναό απαντά στις πηγές στα τέλη του 8ου αιώνα. Πρβλ. Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολές*, επ.3, 15.113.

²² Για τη βασιλική του προστάτη αγίου, που ανοικοδομήθηκε τον 7ο αιώνα, διαδεχόμενη μικρότερο ναό του 5ου αιώνα, βλ. ενδεικτικά: Μπακιρτζής, *Άγιος Δημήτριος*.

²³ Μακρή, «Οκταγωνικός Ναός», όπου ανασκαφικά δεδομένα για τον οκταγωνικό ναό, που χρονολογείται στις αρχές του 6ου αιώνα.

²⁴ Για το καθολικό της Μονής Λατόμου (τέλη 5ου-αρχές 6ου) στα αριστερά της σημερινής οδού Αγίας Σοφίας, βλ. ενδεικτικά: Τσιγαρίδας, *Μονή Λατόμου*.

Κωνσταντίνειο λιμάνι²⁵ δέσποζαν στο αστικό τοπίο της βυζαντινής Θεσσαλονίκης [Εικ. 6., 7., 8.].

Με κέντρο τους παραπάνω ναούς ή άλλα ορόσημα της πόλης, όπως οι πύλες, σχηματίστηκαν γειτονιές, ανάλογες με αυτές που διαμορφώθηκαν και στην βυζαντινή πρωτεύουσα, οικιστικά δηλαδή σύνολα που περιλάμβαναν σπίτια, καταστήματα, εργαστήρια, κήπους και άλλα δημόσια κτήρια. Οι συνοικίες της Καταφυγής, της Αχειροποιήτου, του Αγίου Μηνά και της Χρυσής είναι ορισμένες από τις χαρακτηριστικότερες βυζαντινές γειτονιές, ενώ η ανασκαφική έρευνα έχει επιβεβαιώσει τη χωροθέτησή τους. Η ονοματοδοσία τους υποδεικνύει πως είχαν σχηματιστεί ήδη από τα πρώτα βυζαντινά χρόνια, παρότι οι περισσότερες από αυτές δε συναντώνται στις πηγές πριν τον 11ο αιώνα.²⁶

Κατά την υπό εξέταση περίοδο, οι ναοί αυτοί των πρώτων χρόνων ανακαινίστηκαν, ανοικοδομήθηκαν ή απέκτησαν προσκτίσματα, αφού καθώς φαίνεται κάλυπταν τις λατρευτικές ανάγκες των πιστών, καθιστώντας μη απαραίτητη την ανέγερση νέων μεγαλεπήβολων μνημείων. Επιπλέον, εμπλουτίστηκαν με ψηφιδωτό, ζωγραφικό και γλυπτικό διάκοσμο, γεγονός ενδεικτικό για την πολιτιστική και καλλιτεχνική ανάπτυξη σε διάρκεια αιώνων, η οποία ακολουθούσε τις γενικότερες καλλιτεχνικές τάσεις της πρωτεύουσας [Εικ. 9., 10., 11.].²⁷ Η λήξη της Εικονομαχίας και η ανάπτυξη του μοναχισμού, έπειτα και από την ίδρυση της μοναχικής Πολιτείας του Άθω, συνετέλεσαν στην παρουσία πολλών μικρότερων μονών, που εντάχθηκαν οργανικά στον ιστό της πόλης. Ωστόσο, είναι γεγονός πως η μεσοβυζαντινή ναοδομία της Θεσσαλονίκης εκπροσωπείται μόνο από ελάχιστο αριθμό διασωθέντων μνημείων. Εκκλησίες και μοναστήρια τα οποία είναι γνωστά μέσα από τις πολυάριθμες αναφορές των κειμένων²⁸ δεν διατηρήθηκαν στον χρόνο ή ανασκάφηκαν σε μικρό ύψος, ενώ σε

²⁵ Για τον Άγιο Μηνά της πρωτοβυζαντινής περιόδου, του οποίου μέλη σώζονται στη σημερινή μορφή του ναού και στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, βλ. ενδεικτικά: Καμπούρη-Βαμβούκου, «Άγιος Μηνάς».

²⁶ Ενδεικτικά: Καμινιάτης, κεφ. 39.15 · *Actes de Docheiariou*, 84, αρ. 4. Με βάση οθωμανικά κατάστιχα, οι γειτονιές αυτές επιβίωσαν έως το 1478. Συνέχειά τους αποτελεί άλλωστε ο σημερινός θεσμός της ενορίας.

²⁷ Χαρακτηριστικά δείγματα της καλλιτεχνικής δημιουργίας της εποχής είναι η τοιχογραφημένη παράσταση της Αναλήψεως στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού Βήματος στη Ροτόντα (τέλη του 9ου αιώνα) και η ψηφιδωτή παράσταση της Αναλήψεως στον τρούλο της Αγίας Σοφίας (9ος αιώνας), που εκφράζουν το πνεύμα της «Μακεδονικής Αναγέννησης» στην πόλη, καθώς και ο γλυπτός διάκοσμος της Παναγιάς Χαλκέων (11ος αιώνας, βλ. παρακάτω).

²⁸ Ενδεικτικά: *Βίος Θεοδώρας Θεσσαλονίκης*, κεφ. 18, κεφ. 20.

πολλές περιπτώσεις δεν υπήρξε δυνατή η ταύτιση του αναφερόμενου μνημείου με τη θέση του στον χώρο.²⁹

Η Παναγία των Χαλκέων, στα νοτιοδυτικά της ρωμαϊκής αγοράς και νοτιοανατολικά του εικαζόμενου ως διοικητικού κέντρου της πόλης, αποτελεί το σημαντικότερο σωζόμενο μνημείο που οικοδομήθηκε την περίοδο αυτή και ξεχωρίζει για την περίτεχνη εξωτερική όψη και το κοκκινωπό χρώμα των πλίνθων της [Εικ. 12.].³⁰ Ο σταυροειδής τετρακίονιος με τρούλο ναός ανεγέρθηκε από τον βασιλικό πρωτοσπαθάριο και άρχοντα κατεπάνω της Λογγοβαρδίας, Χριστόφορο, το έτος 1028, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή στο μαρμάρινο ανώφλι της δυτικής εισόδου [Εικ. 13., 14.]. Το υψηλό αριστοκρατικό αξίωμα του κτήτορα -και συνεπώς η άμεση σχέση του με τη Βασιλεύουσα- ερμηνεύει άλλωστε την επιλογή ενός αρχιτεκτονικού τύπου στενά συνυφασμένου με την πρωτεύουσα, καθώς και τις ποικίλες επιδράσεις της αρχιτεκτονικής σχολής της Κωνσταντινούπολης στην κατασκευή του: Η διάρθρωση των όψεων με γύψινο κοσμήτη που περιτρέχει το μνημείο και χωρίζει εμφατικά το εξωτερικό σε δύο μέρη, οι στρογγυλεμένες παραστάδες πάνω από τον κοσμήτη και οι ημικίονες που λειτουργούν ως αντηρίδες, η τεχνική της «κρυμμένης πλίνθου» στην τοιχοποιία και η ιδιόμορφη στέγαση συνιστούν βασικά χαρακτηριστικά κωνσταντινουπολίτικων ναών, όπως της μονής Μυρελαίου και της μονής Λιβός.³¹

Τη μεγαλεπήβολη εκκλησία στην άλλοτε γειτονιά της Καταφυγής, διακρίνουν όμως παράλληλα και άλλα στοιχεία που έρχονται σε αντίθεση με τα αυστηρότερα

²⁹ Ειδικότερα από την περίοδο 9ος-10ος αιώνας δεν σώζεται κάποιο παράδειγμα ναοδομίας στην πόλη. Ελάχιστοι ναοί ανήκουν στον 11ο και 12ο, ενώ η πλειοψηφία των εκκλησιών ανήκουν στον 13ο και 14ο. Σωστικές ανασκαφές έχουν φέρει στο φως κατάλοιπα ναών με ενδεχόμενες μεσοβυζαντινές φάσεις, που όμως το μικρό ύψος στο οποίο σώζονται δεν προσφέρεται για περαιτέρω μελέτη. Η αδιάκοπη κατοίκηση της πόλης και οι αλληπάλληλες οικοδομικές φάσεις, η ανανέωση του οικοδομικού προγράμματος κατά την παλαιολόγεια εποχή, οι συνεχείς ανοικοδομήσεις που προέκυψαν μετά από σεισμούς και πυρκαγιές και η μετέπειτα μουσουλμανική παρουσία, προσφέρονται ως ερμηνεία των παρόντων συνθηκών, βλ. Βελένης, *Μεσοβυζαντινή Ναοδομία*, 7-8, 33-37· Βοκοτόπουλος, «Ναοί της Θεσσαλονίκης». Βλ. και: Janin, *Églises*, 341-419, όπου καταγράφεται στο σύνολο των εκκλησιαστικών μνημείων στην πόλη, τόσο αυτών που έχουν σωθεί, όσο και αυτών που δεν σώθηκαν αλλά έχουν καταγραφεί στις πηγές, ιδίως στα μοναστηριακά έγγραφα.

³⁰ Η επωνυμία της εκκλησίας κατά την βυζαντινή περίοδο δεν είναι γνωστή. Ενδεχομένως να αποκαλούνταν «Παναγία των Χαλκοπρατειών», κατά αντιστοιχία με την ομώνυμη εκκλησία της Κωνσταντινούπολης. Η παρουσία στην περιοχή της εκκλησίας χαλκωματάδων και της «χαλκευτικής στοάς», αναφερόμενης στα θαύματα του αγίου Δημητρίου, φαίνεται να ενέπνευσε την τουρκική επωνυμία του μνημείου Καζαντζιλάρ τζαμί (τζαμί των χαλκωματάδων), από τη μετάφραση του οποίου προήλθε η σημερινή ονομασία. Η παράδοση των χαλκωματάδων στην περιοχή συνεχίζεται άλλωστε έως σήμερα. Η σημερινή της εικόνα είναι αποτέλεσμα αναστηλωτικών έργων έπειτα από τους καταστροφικούς σεισμούς το 1934 και 1940.

³¹ Για την αναλυτική περιγραφή του μνημείου, βλ. Τσιτουρίδου, *Παναγία των Χαλκέων*· Paisidou, «Chalkeon». Βλ. και: Vocotopoulos, «The Role», 561, 570, όπου συνοπτική επισήμανση των κωνσταντινουπολίτικων στοιχείων του ναού.

εκφραστικά μέσα της ναοδομίας της πρωτεύουσας, όπως τα αετώματα με διπλό οδοντωτό γείσο που καμπυλώνουν στη βάση του τριγώνου, ο συνδυασμός οριζόντιων και καμπυλωμένων απολήξεων, τα επάλληλης διάταξης μονόλοβα παράθυρα που όμως είναι σχετικά μικρά, η εναλλαγή των παραθύρων με κόγχες στους δύο τρούλους του νάρθηκα και ο διακοσμητικός παρά λειτουργικός χαρακτήρας των στοιχείων αυτών. Η πλούσια καλλιτεχνική ανάπτυξη και τα πρωιμότερα μνημεία με την έντονη παρουσία τους στο αστικό τοπίο φαίνεται να δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τον εμπλουτισμό του αρχιτεκτονικού παραδείγματος της πρωτεύουσας με στοιχεία τοπικής παράδοσης, γεγονός που οδήγησε στην πρόσληψη της μεσοβυζαντινής Θεσσαλονίκης ως καλλιτεχνικού κέντρου με ιδιαίτερη αρχιτεκτονική ταυτότητα.³²

Τους επόμενους αιώνες και ειδικότερα κατά την παλαιολόγια περίοδο, η όψη της Θεσσαλονίκης των προηγούμενων χρόνων εμπλουτίστηκε με την ανέγερση νέων εκκλησιαστικών οικοδομημάτων, όπως ο ναός των Αγίων Αποστόλων, η μονή Βλαττάδων, ο Άγιος Παντελεήμονας και ο ναός του Αγίου Νικολάου Ορφανού. Τα παραπάνω μνημεία αποτελούν μερικά από τα σημαντικότερα ορόσημα της σύγχρονης πόλης και σώζουν εξαιρετικά δείγματα από την τέχνη της «Παλαιολόγιας Αναγέννησης».³³

Η συνύπαρξη πρωτοβυζαντινών, μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών στοιχείων θα λέγαμε πως καθιστά τη Θεσσαλονίκη ένα εξαιρετικό παράδειγμα πόλης, της οποίας το αστικό τοπίο μαρτυρεί τη χωρίς ασυνέχειες πορεία της στον χρόνο, παρά τα όποια κενά γνώσης επιφέρουν τα πολλαπλά μεταγενέστερα στρώματα κατοίκησης, οι καταστροφές και η σύγχρονη δόμηση.

³² Βελένης, «Αρχιτεκτονική», 5-12· Βελένης, *Μεσοβυζαντινή Ναοδομία*, 18, 24-26, 32-33. Πρβλ. Vocotopoulos, «The Role», 572, για την άποψη πως η ναοδομία στη μεσοβυζαντινή Θεσσαλονίκη δεν παρουσιάζει κάποια αυτονομία από την επίδραση της πρωτεύουσας.

³³ Βλ. ενδεικτικά: Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Θεσσαλονίκη*, 123-144, όπου γενική επισκόπηση των υστεροβυζαντινών μνημείων της πόλης.

Κεφάλαιο Β.: Θεσσαλονίκη και κεντρική εξουσία

Β.1.: Η πόλη στη διοικητική οργάνωση του κράτους

Ο θάνατος του Θεοδοσίου Α΄ σηματοδότησε τη διαίρεση της βυζαντινής επικράτειας σε δύο τμήματα, ανατολικό και δυτικό, τη διακυβέρνηση των οποίων ανέλαβαν οι διάδοχοι του αυτοκράτορα, Αρκάδιος και Ονώριος αντίστοιχα. Λίγο αργότερα, κατά τα τέλη του 395 και τις αρχές του 396, η περιοχή του Ιλλυρικού, η οποία μέχρι πρότινος ανήκε εξολοκλήρου στην Ανατολή, διαμοιράστηκε πλέον μεταξύ των δύο τμημάτων: Η διοίκηση των Παννονίων, που αποτελούσε το δυτικό τμήμα της επαρχότητας Ιλλυρικού, περιήλθε στη Δύση ως «διοίκηση Δυτικού Ιλλυρικού» και υπήχθη στην επαρχότητα Ιλλυρικού Ιταλίας και Αφρικής, ενώ οι διοικήσεις Δακίας και Μακεδονίας παρέμειναν στην Ανατολή, συνθέτοντας από τότε και στο εξής την «επαρχότητα (Ανατολικού) Ιλλυρικού» (*Praefectura Praetorio per Illyricum*) [Εικ. 15.].¹

Η διοικητική διαίρεση του κράτους, συνοδεύτηκε χρονικά από την οργάνωση της Εκκλησίας σε μητροπόλεις και επισκοπές. Στις αρχές του 4ου αιώνα, η Θεσσαλονίκη -που από το έτος 54 μ. Χ. είχε δεχτεί τη διδασκαλία του Αποστόλου Παύλου και είχε αποτελέσει τον πυρήνα της δεύτερης χριστιανικής εκκλησίας σε ευρωπαϊκό έδαφος μετά τους Φιλίππους- αναδείχτηκε σε μητρόπολη της Μακεδονίας, απολαμβάνοντας ξεχωριστό κύρος μεταξύ των γειτονικών μητροπόλεων. Ωστόσο η εκκλησιαστική διαίρεση δεν ακολούθησε τη διοικητική, καθώς οι επισκοπές του Ανατολικού Ιλλυρικού υπάγονταν στην Εκκλησία της Ρώμης, ενώ ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης αναγνωρίστηκε βικάριος του πάπα.²

¹ Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 54-59. Ο διαμοιρασμός του Ιλλυρικού προήλθε έπειτα από συμφωνία του Αρκαδίου με τον Στιλίκηνα, γαμπρό του Θεοδοσίου Α΄ και κηδεμόνα των υιών του αποθανόντος αυτοκράτορα. Πρβλ. *Notitia Dignitatum*, 8-10, όπου η αποτύπωση της εν λόγω διοικητικής διαίρεσης, περί το έτος 425 (έτος τελικής σύνταξης της *Notitia Dignitatum*). Η Θεσσαλονίκη υπήρξε και παλαιότερα έδρα του ανατολικού τμήματος του Ιλλυρικού, όταν το 379 η διοίκησή του διαμοιράστηκε μεταξύ Θεοδοσίου Α΄ και Γρατιανού (χωρίς όμως να μεταβληθεί η διανομή των επαρχοτήτων). Ένα χρόνο αργότερα, η εκ νέου ενοποίηση της διοίκησης του Ιλλυρικού ακολούθηθηκε από την ανάδειξη του Σιρμίου ως έδρας. Για τη διοικητική οργάνωση του Ιλλυρικού και ειδικότερα της περιοχής της Μακεδονίας σε επαρχότητες και διοικήσεις την περίοδο πριν τη βασιλεία του Θεοδοσίου, βλ. Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 41-53· Λεβενιώτης, «Διοικητική Οργάνωση», 63-65 και σημ. 2, όπου βιβλιογραφία για την περιφερειακή οργάνωση του Ιλλυρικού τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες.

² Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης*, 17-27.

Η Θεσσαλονίκη ορίστηκε έδρα διοίκησης της επαρχότητάς της μέχρι και το έτος 437, όταν ένα μέρος της Παννονίας υπήχθη στο Ανατολικό Ιλλυρικό, με αποτέλεσμα την ανάδειξη του Σιρμίου ως νέας έδρας. Η καταστροφή του Σιρμίου από τους Ούννους το 441, συνετέλεσε στην εκ νέου μεταφορά της έδρας στην πόλη της Θεσσαλονίκης.³ Τα κείμενα των θαυμάτων του αγίου Δημητρίου επιβεβαιώνουν πως ο έπαρχος του Ιλλυρικού έδρευε στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 6ου και τις αρχές του 7ου αιώνα⁴, ενώ η πόλη της Μακεδονίας διατήρησε τον ρόλο της αυτό μέχρι και τον 8ο, όταν το παλαιό διοικητικό σύστημα των επαρχοτήτων, διοικήσεων και επαρχιών της Βαλκανικής αντικαταστάθηκε από τη θεματική οργάνωση.⁵

Οι διοικητικές μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν το διάστημα αυτό στο βαλκανικό χώρο υπήρξαν σταδιακές. Η δημιουργία του θέματος Θράκης⁶ την περίοδο μεταξύ 680-687, του θέματος Ελλάδος⁷ περί το 695, καθώς και της ημιαυτόνομης κλεισούρας Στρυμόνος⁸ έπειτα από την εκστρατεία του Ιουστινιανού Β' το 688 δεν ακολουθήθηκε καθώς φαίνεται από την άμεση διάλυση της επαρχότητας του Ιλλυρικού. Στη διάρκεια των ετών 789-802, η περιοχή που οριοθετείται μεταξύ Έβρου και Νέστου αποσπάστηκε από το θέμα Θράκης, συνθέτοντας πλέον το θέμα Μακεδονίας⁹ ενώ το Ιλλυρικό, παρά την εδαφική συρρίκνωση που υπέστη έπειτα από την υπαγωγή περιοχών στα νεοϊδρυθέντα θέματα, συνέχισε να υφίσταται ως διοικητική

³ *Novellae Justiniani*, αρ. XI. Βλ. και: Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 72-78, 97-103. Ο «ανταγωνισμός» των δύο πόλεων ως προς την επαρχική έδρα, αντανακλάται και σε θρησκευτικό επίπεδο, σχετικά με τις απαρχές της λατρείας του αγίου Δημητρίου, βλ. Vickers, «Sirmium», όπου υποστηρίζεται πως το Σίρμιο υπήρξε η κοιτίδα παράδοσης της λατρείας του αγίου. Ο Θεοχαρίδης, «Επανεξέταση», αντικρούει την παραπάνω θέση.

⁴ Lemerle, *Miracles*, 57, κεφ. 10. Βλ. και: Μπακιτζής, *Θαύματα*, 360-361.

⁵ Καραγιαννόπουλος, *Διοικητικό Σύστημα*, 5-6. Οι μεταβολές στην διοίκηση του Βυζαντίου ξεκίνησαν ήδη από την περίοδο του Ιουστινιανού. Την οργάνωση της αυτοκρατορίας με βάση ένα νέο διοικητικό και στρατιωτικό σύστημα θεωρείται πως εισήγαγε ο Ηράκλειος ή οι μετέπειτα απόγονοι της δυναστείας του, εκκινώντας την αναδιοργάνωση από τις ανατολικές επαρχίες. Η κάμψη της αραβικής απειλής και η ανάληψη της εξουσίας από τη δυναστεία των Ισαύρων ορίζουν την εποχή κατά την οποία είχε ήδη εδραιωθεί σε μεγάλο βαθμό η νέα «θεματική οργάνωση» της βυζαντινής περιφέρειας. Ο όρος «θέμα» που μέχρι τότε σήμαινε «στρατιωτικό τμήμα», κατέστη συνώνυμος της διοικητικής περιφέρειας, ενώ ο διοικητής κάθε στρατιάς (θέματος) που απάρτιζε το βυζαντινό στρατό ανέλαβε παράλληλα και την πολιτική εξουσία της περιοχής στην οποία εκτείνονταν οι στρατιωτικές αρμοδιότητές του. Ο Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 203-203, συγκέντρωσε τις βασικότερες απόψεις και την εκτενή βιβλιογραφία σχετικά με το θεσμό των θεμάτων, η οποία πλέον έχει εμπλουτιστεί περαιτέρω.

⁶ *De Thematibus*, 84-86. Βλ. και: Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός Θεσμός*, 47-48, σημ. 39. Το θέμα περιέλαβε την περιοχή της παλαιάς «διοικήσεως Θράκης», με δυτικό όριο τον ποταμό Νέστο.

⁷ Θεοφάνης, 368.20, όπου η πρώτη μνεία σε στρατηγό Ελλάδος, του οποίου η δικαιοδοσία αφορούσε τον κεντρικό ελλαδικό χώρο. Βλ. και: Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός Θεσμός*, 48, σημ. 40.

⁸ *De Thematibus*, 88-89. Δημιουργήθηκε στην περιοχή των ορεινών διαβάσεων του Στρυμόνα, μεταξύ Ρούπελ και Μελενίκου, έπειτα από την οριστική υποταγή των Σκλαβηνίων. Το 789 υπάγεται στη δικαιοδοσία του στρατηγού του θέματος Θράκης, βλ. Θεοφάνης, 463.20-464.2.

⁹ *De Thematibus*, 86-88. Ο στρατηγός της Μακεδονίας ανέλαβε και την δικαιοδοσία της Κλεισούρας Στρυμόνος, μέχρι την ανύψωσή της σε θέμα, στις αρχές του 9ου αιώνα.

μονάδα, περικλείοντας τη Θεσσαλονίκη, τα περίχωρα της πόλης, και την περιοχή του κεντρικού και ανατολικού τμήματος στο νότιο μακεδονικό χώρο [Εικ. 16].¹⁰

Στο μεταξύ, το διάστημα αυτό ο αυτοκράτορας Λέοντας Γ' Ίσαυρος προχώρησε σε μεταβολή της υπάρχουσας εκκλησιαστικής οργάνωσης, όταν το 732/733 απέσπασε το Ανατολικό Ιλλυρικό από την -έμμεση και τυπική πλέον- δικαιοδοσία του πάπα. Συνεπώς, η Εκκλησία της Θεσσαλονίκης αποκόπηκε από την οποιαδήποτε εξάρτηση από τη Ρώμη, γεγονός που στην πραγματικότητα είχε ήδη συντελεστεί σταδιακά τα προηγούμενα χρόνια.¹¹

Στις αρχές του 9ου αιώνα, τα εναπομείναντα εδάφη του Ιλλυρικού παραχωρήθηκαν στο νέο θέμα Θεσσαλονίκης, το οποίο εκτεινόταν γεωγραφικά από τον Στρυμόνα στην Ανατολή έως την Πίνδο στη Δύση, ενώ τα νότια όριά του έφταναν έως και τον Όλυμπο ή τα Τέμπη. Όσον αφορά τα βόρεια σύνορα, αυτά μεταβλήθηκαν ανά περιόδους, με βάση τις εξωτερικές σχέσεις του κράτους με τους λαούς του Δούναβη [Εικ. 17].¹²

Η σύσταση του θέματος τοποθετείται χρονικά μεταξύ 796 και 828, με βάση τον συνδυασμό αναφορών από διαφορετικές πηγές: Το 796, ο εξόριστος στη Θεσσαλονίκη Θεόδωρος Στουδίτης σε επιστολή του έκανε λόγο για τον «ὑπαρχον» που υποδέχτηκε τους εξορίστους κατά την άφιξή τους στην πόλη, υποδεικνύοντας την επιβίωση του παλαιότερου διοικητικού μορφώματος τουλάχιστον μέχρι και την εν λόγω περίοδο.¹³ Αντίστοιχα, από το 828 και εξής, οι πηγές μαρτυρούν πως η αρχή της πόλης είχε πλέον περιέλθει στον στρατηγό. Η πρώτη χρονολογικά μνεία εντοπίζεται στον Βίο του Γρηγορίου Δεκαπολίτη, όταν περί το 831-838 ο Γεώργιος πρωτοκαγκελάριος βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου τιμήθηκε *τοῦ ἐκεῖσε στρατηγοῦντος*, ενώ «ὁ πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Θεσσαλονίκης» απαντά και στο Τακτικόν Υπενσκιј, λίγο πριν από τα μέσα του 9ου αιώνα.¹⁴ Το πλήθος του σφραγιστικού υλικού που προέρχεται από την πόλη επιτρέπει την ανάγνωση ονομάτων στρατηγών και αξιωματούχων, ενώ τα

¹⁰ Καραγιαννόπουλος, *Διοικητικό Σύστημα*, 10-27· Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 215-220, 223-231.

¹¹ Θεοφάνης, 409.17-18. Βλ. Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης*, 28-40 και 40 κ.ε., όπου εκτενής ανάλυση της εκκλησιαστικής οργάνωσης της Θεσσαλονίκης.

¹² Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Θέμα Θεσσαλονίκης», 166-167.

¹³ Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολές*, επ.3, 15.106. Ο «ὑπαρχος φαίνεται να αποτελεί επιβίωση του αξιώματος του επάρχου Ιλλυρικού, ενώ η διατυπωμένη θεωρία περί συνάφειας με τον έπαρχο Κωνσταντινουπόλεως δεν φαίνεται πιθανή. Για την άνωθεν αντιπαράθεση απόψεων των ερευνητών, βλ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Θέμα Θεσσαλονίκης», 160-162, 165 και παρακάτω, Κεφ. Δ. 1.

¹⁴ *Βίος Γρηγορίου Δεκαπολίτη*, 62.23-26· Oikonomides, *Les Listes*, 48-49. Βλ. και: 45-47, όπου υποστηρίζεται η χρονολόγηση του Τακτικού Υπενσκιј στα έτη 842-843· De Thematibus, 89. Πιθανόν το θέμα να είχε δημιουργηθεί ήδη κατά τα πρώτα κιόλας χρόνια του 9ου αιώνα, βλ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Θέμα Θεσσαλονίκης», 158-159.

μολυβδόβουλα αυτά επιβεβαιώνουν παράλληλα την τακτική επικοινωνία του κέντρου με τις αρχές της πόλης [Εικ. 18., 19.].¹⁵

Η διαμόρφωση της Βαλκανικής με βάση τη θεματική οργάνωση συνδέεται με την αμυντική πολιτική της κεντρικής εξουσίας απέναντι στους λαούς του Δούναβη (Σλάβων και Βουλγάρων) και την ακόλουθη ενσωμάτωσή τους υπό βυζαντινό έλεγχο, ενώ παλαιότερες απόψεις στη βιβλιογραφία, σύμφωνα με τις οποίες η σύσταση του θέματος Θεσσαλονίκης υποδηλώνει την ανάκτηση του βυζαντινού ελέγχου στην περιοχή στις αρχές του 9ου αιώνα, ο οποίος είχε κλονιστεί έπειτα από τις μόνιμες εγκαταστάσεις των Σλάβων, έχουν πλέον απορριφθεί. Άλλωστε, όπως ήδη αναφέρθηκε, η ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης και του νότιου μακεδονικού χώρου δεν βρέθηκαν ποτέ εκτός του διοικητικού συστήματος του κράτους, αλλά εντάσσονταν έως τότε στην παλαιά επαρχότητα Ιλλυρικού.¹⁶

Στα τέλη του 10ου αιώνα, η επανάσταση του Σαμουήλ και η ίδρυση του νέου βουλγαρικού κράτους έπληξε εδαφικά το θέμα Θεσσαλονίκης.¹⁷ Παράλληλα, ήδη κατά τα προηγούμενα έτη του ίδιου αιώνα η θεματική οργάνωση είχε αρχίσει να υφίσταται μεταβολές, ενώ σύντομα επήλθε ο κατακερματισμός και η διάσπασή τους, αφού ο Βασίλειος και οι διάδοχοί του, θέλησαν να κάμψουν τη συνεχώς αυξανόμενη δύναμη των στρατηγών, των οποίων την εξουσία αντικατέστησαν με προβολή στην ιεραρχία των δουκών και άλλων αξιωματούχων. Στο πλαίσιο αυτό, δούκες συναντώνται στις πηγές να άρχουν στην πόλη της Θεσσαλονίκης, ενώ η Βέροια και τα Σέρβια, περιοχές που μέχρι πρότινος ανήκαν ως κάστρα στην δικαιοδοσία του θέματος Θεσσαλονίκης, το διάστημα έπειτα από την υποταγή των Βουλγάρων αποσπάστηκαν από αυτό και αυτονομήθηκαν, μεταθέτοντας πλέον τα δυτικά όριά του στον Αξιό.¹⁸

Από τα μέσα περίπου του 11ου αιώνα, τα θέματα δεν αποτελούσαν πια στρατιωτικά κέντρα, αλλά είχαν προσλάβει τη σημασία οικονομικών-διοικητικών

¹⁵ Nebitt, Oikonomides, *Seals*, 73-77, No. 18.61-18.77.

¹⁶ Η βιβλιογραφία για τις σλάβικες εγκαταστάσεις στο μακεδονικό χώρο είναι εξαιρετικά εκτενής. Βλ. την πρόσφατη μελέτη: Λεβενιώτης, «Σλάβικες Εγκαταστάσεις» και ειδικότερα: 167, σημ. 3, όπου συγκεντρωμένη η προγενέστερη βιβλιογραφία. Έπειτα από τις εκστρατείες των αυτοκρατόρων τον 7ο αιώνα (Βλ. Θεοφάνης, 347.6-14· 364.11-15), οι κατά καιρούς μετέπειτα εξεγέρσεις των πληθυσμών αυτών αντιμετωπίστηκαν αποτελεσματικά από την κεντρική εξουσία όποτε χρειάστηκε (βλ. Θεοφάνης, 456.25-29, για την εκστρατεία του στρατηγού της Ειρήνης, Σταυράκιου), ενισχύοντας τη βυζαντινή κυριαρχία στα εδάφη αυτά. Βλ. και: Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Θέμα Θεσσαλονίκης», 162-165· Malamut, «Thessalonique», 175-178.

¹⁷ Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Θέμα Θεσσαλονίκης», 170. Για το κράτος τους Σαμουήλ και τους επακόλουθους βυζαντινοβουλγαρικούς πολέμους, βλ. παρακάτω, κεφ. Γ. 1.

¹⁸ Θεοχαρίδης, Μακεδονία, 275 και σημ. 2· Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός Θεσμός*, 50-51, 61-62, 70-75, 80-85. Για τους δούκες στη Θεσσαλονίκη, πρβλ. ενδεικτικά: Σκυλίτζης, 339.64-97· Συνέχεια Σκυλίτζη, 172.20-25.

περιφερειών.¹⁹ Έκτοτε η Θεσσαλονίκη υπάγεται στο ενωμένο θέμα (στην πραγματικότητα διοικητικό μόρφωμα) Βολερού, Στρυμόνος, Θεσσαλονίκης, το οποίο περιέκλειε τα εύφορα πεδινά εδάφη των περιοχών που οροθετούνταν από τον Αξιό έως τον Στρυμόνα στα δυτικά και ανατολικά και τα βουνά της Θράκης και της Μακεδονίας στα βορειοανατολικά, ενώ η σύνθετη αυτή ενότητα διατηρήθηκε έως και τη λατινική κατάκτηση, όπως συνάγεται από μοναστηριακά έγγραφα, αυτοκρατορικά χρυσόβουλα και σφραγιστικό υλικό.²⁰

¹⁹ Πιο συγκεκριμένα: Από τα μέσα του 11ου αιώνα, ο όρος «θέμα» δηλώνει είτε τη γεωγραφική περιφέρεια ενός πρώην στρατιωτικό-διοικητικού μορφώματος είτε μια δικαστική-οικονομική περιφέρεια υπό έναν κριτή ή μια μικρή φορολογική ενότητα, βλ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός Θεσμός*, 95.

²⁰ Σφραγιστικό υλικό και μοναστηριακά έγγραφα υποδεικνύουν διαφορετικών συνδυασμών προσωρινές συνενώσεις που προηγήθηκαν (από τα τέλη του 10ου αιώνα και ως τα μέσα του 11ου), προφανώς σε πειραματικό πλαίσιο, προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι λειτουργίες των θεμάτων που κατακερματίστηκαν. Πάντως, ακόμα και μετά την ενοποίηση των περιοχών, ορισμένες φορές το κάθε διαμέρισμα συνεχίζει να μνημονεύεται και διακριτά, ως ξεχωριστό θέμα, βλ. *Τυπικόν Πακουριανού*, 39.320 : [...] *ἐν τῷ θέματι τῆς Θεσσαλονίκης* (τέλη 11ου αι.). Για όλα τα παραπάνω, βλ. την αναλυτική μελέτη Χατζηαντωνίου, «Βολερό-Στρυμόνας-Θεσσαλονίκη», όπου και η πλήρης παράθεση των αντίστοιχων γραπτών και υλικών μαρτυριών. Πρβλ. ενδεικτικά: *Actes d' Iviron*, II, αρ. 34· Nebitt, *Oikonomides, Seals*, 60-61, No. 18.24-18.26.

B.2.: Η άλωση της Θεσσαλονίκης το 904

Οι Άραβες αποτέλεσαν για το Βυζάντιο έναν εχθρό που έπρεπε να αντιμετωπιστεί όχι μόνο στη στεριά αλλά και στη θάλασσα. Η απώλεια των ανατολικών επαρχιών του κράτους συνοδεύτηκε ήδη από τα μέσα του 7ου αιώνα από τη διαρκώς εντεινόμενη αραβική παρουσία στη Μεσόγειο, ενώ ο κίνδυνος απείλησε και την ίδια την πρωτεύουσα. Η κατάληψη της Κρήτης από τους Σαρακηνούς το 824 υπήρξε κομβικής σημασίας γεγονός, που κλόνισε σημαντικά τη βυζαντινή κυριαρχία. Τον ίδιο αιώνα, όπως και τον επόμενο, οι Βυζαντινοί κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν κυρίως ναυτικές επιθέσεις, αφού το κέντρο βάρους της αναμέτρησης των δύο λαών είχε μεταφερθεί σχεδόν αποκλειστικά στη θάλασσα. Η δημιουργία δύο νέων ναυτικών θεμάτων, Αιγαίου και Σάμου, όπως και η αναβάθμιση του αξιώματος του δρουγγάρου του στόλου, στα τέλη του 9ου αιώνα, αντικατοπτρίζουν την αυξανόμενη σημασία που απέκτησε την περίοδο εκείνη το βυζαντινό ναυτικό, στην προσπάθεια να ανακτηθεί ο έλεγχος της Μεσογείου.¹

Ειδικότερα κατά το διάστημα βασιλείας του Λέοντος Στ', η αυτοκρατορία υπέστη σημαντικές ήττες, δεχόμενη πλήγμα συγκρίσιμο με τις απώλειες στην ξηρά τον 7ο αιώνα και τον 8ο αιώνα. Ο εχθρικός στόλος με επικεφαλής τους βυζαντινούς εξωμότες Λέοντα Τριπολίτη και Δαμιανό διενεργούσε πειρατικές επιθέσεις στο Αιγαίο εναντίον βυζαντινών πλοίων. Παράλληλα, παραθαλάσσιες περιοχές και νησιά, όπως οι ακτές της Κιλικίας, η Σάμος, η Λήμνος και η Δημητριάδα της Θεσσαλίας, πολιορκήθηκαν, λεηλατήθηκαν και οι κάτοικοί τους αιχμαλωτίστηκαν.² Άλλωστε, ο βουλγαρικός πόλεμος το 895 και η πτώση της Ταορμίνας το 902 είχαν αποσπάσει το ναυτικό από τη συνήθη βάση του, αφήνοντας εκτεθειμένο το Αιγαίο.³

Στο παραπάνω πλαίσιο εγγράφεται ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα στην ιστορία της Θεσσαλονίκης, η άλωσή της από τους Σαρακηνούς το 904. Ο Ιωάννης Καμινιάτης, κληρικός, αναγνώστης και κουβουκλείσιος, που αιχμαλωτίστηκε και

¹ Tougher, *Leo VI*, 183-184. Για τις σχέσεις Βυζαντινών και Αράβων σε ξηρά και θάλασσα τον 9ο και 10ο αι. βλ. Vasiliev, *Arabes*, I-II. Για της αραβοβυζαντινές σχέσεις στη Μεσόγειο βλ., Christides, *Conquest of Crete*· Christides, «Arab-Byzantine Struggle»· Setton, «Moslems in the Aegean». Βλ. και: Struck, «Eroberung», 538-540, όπου συνοπτική καταγραφή των επιθέσεων των Αράβων στη Μεσόγειο, από τις αρχές του 9ου αιώνα έως τις αρχές του 10ου. Για τον δρουγγάριο του στόλου, βλ. Bury, *Administrative System*, 108-111.

² Tougher, *Leo VI*, 184-186. Για αναλυτική παρουσίαση των βυζαντινοαραβικών σχέσεων επί Λέοντος Στ', βλ. Vasiliev, *Arabes*, II/1, 115-216.

³ Συνέχεια Θεοφάνη, 366.11-15. Βλ. και: Tougher, *Leo VI*, 190. Πέραν του αραβικού κινδύνου, κατά τη βασιλεία του Λέοντος η αυτοκρατορία αντιμετώπιζε πολλαπλά εχθρικά μέτωπα, καθώς και εσωτερικές συγκρούσεις, όπως συνωμοσίες και τα προβλήματα διαδοχής.

μεταφέρθηκε στη Συρία, κατέγραψε λεπτομερώς τα γεγονότα της πολιορκίας και της άλωσης. Η περιγραφή του Καμινιάτη αφορμάται από την παράκληση κάποιου Ιωάννη Καππαδόκη από την Αντιόχεια, που γνώρισε στην Τρίπολη της Συρίας, να μάθει περισσότερα για την πόλη και τις συνθήκες αιχμαλωσίας του. Συνεπώς, έχει χαρακτηρη απαντητικής επιστολής, συνιστά ένα χρονικό προσωπικών εμπειριών, ενώ η ιστορικότητα της αφήγησης -που, παρά τους όποιους επιμέρους προβληματισμούς δημιουργεί, δεν αμφισβητείται- συνδυάζεται με αφηγηματικές τεχνικές και ρητορικά σχήματα.⁴

Η εξέταση της γλαφυρής αφήγησης που ο κληρικός άφησε ως παρακαταθήκη αλλά και των υπόλοιπων χρονογραφικών και άλλων πηγών που αναφέρονται στα γεγονότα αποσκοπούν στην ανίχνευση του τρόπου με τον οποίο η κεντρική εξουσία ανταποκρίθηκε στην πολεμική απειλή, τον βαθμό που συνέδραμε στην άμυνα της πόλης και τη διαχείριση των μετέπειτα συνθηκών, προκειμένου να εξαχθούν τα αντίστοιχα συμπεράσματα για τις σχέσεις Θεσσαλονίκης και Κωνσταντινούπολης.

B.2.I.: Πολιορκία και κατάκτηση της πόλης από τους Σαρακηνούς

Στις αρχές του 10ου αιώνα, ο στόλος των Σαρακηνών προσέγγισε τα στενά του Ελλησπόντου με κατεύθυνση την Κωνσταντινούπολη, οδηγούμενος από τον Λέοντα Τριπολίτη, Βυζαντινό που μεταστράφηκε στο Ισλάμ και ανέλαβε ηγετικό ρόλο στις πολεμικές ενέργειες εναντίον της αυτοκρατορίας.⁵ Ο Λέοντας Στ' απέστειλε εναντίον του τον δρουγγάριο Ευστάθιο, ο οποίος όμως *μὴ δυνηθεὶς ἀντιτάξασθαι τούτῳ*

⁴ Για το πρόσωπο και το έργο του Ι. Καμινιάτη, βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία Β'*, 167-170, Τσολάκης, *Καμινιάτης*, 7-15. Ο Kazdan, «Authenticity of Kaminiates», χαρακτήρισε το έργο ως δημιούργημα του 15ου αιώνα (έπειτα ή λίγο πριν από την πτώση της Θεσσαλονίκης το 1430), που αντλεί μεν από κάποια προγενέστερη εξιστόρηση, αλλά ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα του 13ου αι. και εξής και όχι των αρχών του 10ου. Ο Christides, «Caminiates», αντέκρουσε τα επιχειρήματα του Kazdan, αποδέχτηκε την αυθεντικότητα και ιστορικότητα του έργου, δεχόμενος ωστόσο ορισμένες μεταγενέστερες προσθήκες. Για την ιστορικότητα του κειμένου, βλ. και: Farag-Kuwait, «Remarks», 133-134. Ο ίδιος ο Kazdan, *Litterature*, 125-131, μετρίασε τα πρότερα επιχειρήματά του, κάνοντας λόγο για την πρωτοτυπία του έργου που υπερβαίνει τις λογοτεχνικές συμβάσεις της εποχής του. Η Κωνσταντακοπούλου, *Χώρος και Ιδεολογία*, 45-94, διαπιστώνει την απόκλιση συγκεκριμένα του εισαγωγικού τμήματος του έργου σε σχέση με τα υπόλοιπα κείμενα του 10ου αιώνα. Για τις αφηγηματικές τεχνικές, βλ. Panagopoulos, «Narrative Techniques».

⁵ Συνέχεια Θεοφάνη, 366.11-120. Ο Λέοντας Τριπολίτης καταγόταν από την Αττάλεια και η μεταστροφή του στο Ισλάμ οφείλεται πιθανότατα στην αιχμαλωσία κατά τα νεανικά χρόνια του και τη μεταφορά του στην Τρίπολη της Συρίας. Για τις διαφορετικές εκδοχές και πληροφορίες σχετικά με τον Τριπολίτη, βλ. αναλυτικά, Panayiotou, «Seafaring», 333-335. Βλ. και: ODB, II, 1216, «LEO OF TRIPOLI».

άντεσράφη.⁶ Στο μεταξύ οι Άραβες προχώρησαν μέχρι την Άβυδο και την Πάριο, ενώ ο στόλος στάλθηκε εκ νέου από τον αυτοκράτορα εναντίον τους, αυτή τη φορά με επικεφαλής τον έμπιστο αξιωματούχο του, πρωτασηκρήτι Ιμέριο.⁷ Ο Ιμέριος προχώρησε μέσα από τα στενά του Ελλησπόντου προς το Αιγαίο πέλαγος, όπου περνώντας τη Σαμοθράκη συνάντησε τον στόλο των Σαρακηνών αγκυροβολημένο στη Θάσο. Όπως και ο προκάτοχός του, έτσι και ο Ιμέριος δεν τόλμησε να αναμετρηθεί με τους μουσουλμάνους πειρατές, οι οποίοι ωστόσο είχαν μεταβάλει την πορεία τους προς την Κωνσταντινούπολη και αντ' αυτού κινούνταν προς τη Θεσσαλονίκη.⁸

Η είδηση της έλευσης των Αράβων και η προτροπή για πολεμικές προετοιμασίες μεταφέρθηκε στην πόλη από τον αγγελιαφόρο του αυτοκράτορα, πρωτοσπαθάριο Πετρωνά.⁹ Η επερχόμενη επίθεση, προκάλεσε φόβο και ταραχή στους κατοίκους, καθώς η πόλη ήταν ευάλωτη, *ὡς ἀτείχιστός ἐστιν ἐκ τοῦ πρὸς θάλασσαν μέρους καὶ ταῖς ἀπὸ τῶν νηῶν μάχαις εὐεπιχείρητος*, ενώ ο Θεσσαλονικέας κληρικός κάνει λόγο, όχι μόνο *περί τῆς ἀπειρίας τοῦ μάχεσθαι τῶν απλῶν κατοίκων*, αλλά και για την ανησυχία ακόμα και των εμπειροπόλεμων στρατιωτών.¹⁰

Ο Πετρωνάς, έχοντας εντολή να παραμείνει στην πόλη και να συνδράμει στις προετοιμασίες για την επίθεση, απέτρεψε τους κατοίκους από την χρονοβόρα και αναποτελεσματική προσπάθεια ισχυροποίησης του τείχους, στην οποία είχαν επιδοθεί καθοδηγούμενοι από τον φόβο. Επικεντρώθηκε στην δημιουργία ενός φράγματος

⁶ Συνέχεια Θεοφάνη, 366.21-367.1. Ο Farag-Kuwait, «Remarks», 138, υποστηρίζει πως η αδράνεια του Ευσταθίου ήταν εσκεμμένη, καθώς ο δρογγάριος δεν ήταν πιστός στον αυτοκράτορα. Βλ. και: Χρήστου, *Εξουσία και Πρακτική*, 267, σημ. 12.

⁷ Για τον Ιμέριο, συγγενή εξ αγχιστείας του αυτοκράτορα, που στις αρχές του 10ου αιώνα διετέλεσε λογοθέτης του δρόμου, βλ. Χρήστου, *Εξουσία και Πρακτική*, 265-273. Ο Ιμέριος ήταν πολιτικός αξιωματούχος, ευνοούμενος του Λέοντος και πρόκειται για την πρώτη καταγεγραμμένη ναυτική αποστολή του.

⁸ Συνέχεια Θεοφάνη, 367.1-368.5· Σκυλίτζης, 182.48-183.69· Συμεών Λογοθέτης, 285.275-286.290. Ο Christides, *Conquest of Crete*, 56, 161, και η Χρήστου, *Εξουσία και Πρακτική*, 266, σημ. 7, υποστηρίζουν πως η Κωνσταντινούπολη δεν υπήρξε πραγματικός στόχος των Αράβων. Η αρχική πλευση προς την Άβυδο ήταν τακτική ψυχολογικής επίθεσης στο ηθικό των Βυζαντινών, προκαλώντας τους τρόμο με τη θέα της παράταξης των πλοίων, καθώς και κίνηση αντιπερισπασμού προτού επιτεθούν στον ουσιαστικό στόχο, τη Θεσσαλονίκη. Η επίθεση σε μια τόσο ισχυρή πόλη θα πρέπει να ιδωθεί και ως «απάντηση» των Αράβων στις επιθέσεις που διενήργησαν οι Βυζαντινοί σε αντίστοιχα σημαντικές χερσαίες θέσεις και λιμάνια της Αιγύπτου και Συρίας, όπως στη Δαμιέττα, βλ. Panayiotou, «Seafaring», 335-336· Christides, *Conquest of Crete*, 168.

⁹ Για τον Πετρωνά, βλ. Kazdan, «Authenticity of Kaminianates», 306-307.

¹⁰ Καμινιάτης, κεφ. 16. Ο Καμινιάτης έχει ήδη κάνει λόγο, περιγράφοντας την πόλη στην αρχή της αφήγησής του, για το νότιο θαλάσσιο τείχος, το οποίο χαρακτηρίζεται χαμηλό και ανέτοιμο να δεχτεί επίθεση. Η οικοδόμησή του φαίνεται να παραμελήθηκε, καθώς μια επίθεση στην πόλη από την πλευρά της θάλασσας δεν θεωρούνταν καθόλου πιθανή, βλ. Καμινιάτης, κεφ. 8.32-35: *τὸ δὲ πρὸς νότον αὐτοῦ χθαμαλὸν τέ ἐστι παντελῶς καὶ πρὸς πόλεμον ἀπαρασκεύαστον· οἶμαι γὰρ τῷ μηδεμίαν ὑφορᾶσθαι προσβολὴν βλάβης ἐκ τοῦ πρὸς θάλασσαν ὁ τεχνίτης πάλαι τῆς οἰκοδομῆς παραμέλησε*. Για την εικόνα που παρουσίαζε η θάλασσα οχύρωση της πόλης την περίοδο αυτή, βλ. Struck, «Eroberung», 543-546, του οποίου την περιγραφή επαληθεύουν και τα αρχαιολογικά ευρήματα.

κρυμμένου στα νερά της θάλασσας, το οποίο θα αποτελούσε εμπόδιο στην προσέγγιση των χαμηλών νότιων τειχών από τους Σαρακηνούς. Για τον σκοπό αυτό αξιοποιήθηκαν τα πλούσια κατάλοιπα των λαξευμένων αρχαιοελληνικών τάφων στη δυτική και ανατολική πλευρά της πόλης.¹¹

Παρά την ασφάλεια που φάνηκε να παρέχει το τέχνασμα βύθισης σπολίων στο νερό και παρά την ολοκλήρωση του έργου ήδη μέχρι τη μέση της ευάλωτης πλευράς, η κεντρική εξουσία προχώρησε σύντομα στην αντικατάσταση του πρωτοσπαθάρη. Ο Λέοντας Χατζιλάκιος, νέος απεσταλμένος του αυτοκράτορα, ανήγγειλε την ανάκληση του Πετρώνα στην πρωτεύουσα και ανέλαβε ο ίδιος τις πολεμικές προπαρασκευές, ως στρατηγός ολόκληρης της περιοχής. Η έλευσή του ματαίωσε την ολοκλήρωση του φράγματος, καθώς ο Χατζιλάκης προτίμησε *τοῦ τείχους τὴν οἰκοδομὴν ἐξανέεσθαι* [Εικ. 20].¹² επιλογή που ενέτεινε την ανασφάλεια των Θεσσαλονικέων. Η δυσκολία περάτωσης του χρονοβόρου εγχειρήματος συνδυάστηκε άλλωστε με τις δυσμενείς πληροφορίες σχετικά με την ισχύ των εχθρικών πλοίων που κατέφθαναν, καθώς επρόκειτο για τη συνδυασμένη δράση των δυνάμεων του Τριπολίτη από τη Συρία με τον ναυτικό στόλο της Αιγύπτου.¹³

Ο Νικήτας υπήρξε ένας ακόμα στρατηγός που η κεντρική εξουσία απέστειλε ως αγγελιαφόρο και ως αρωγό στην προετοιμασία της πόλης. Η άφιξή του συνοδεύτηκε από τον ξαφνικό τραυματισμό του Χατζιλάκη, που οδήγησε εν τέλει τον Νικήτα στην ανάληψη του συνόλου των αμυντικών καθηκόντων. Η επισκευή των τειχών παρέμεινε ανολοκλήρωτη, ενώ ξύλινοι πύργοι κατασκευάστηκαν πρόχειρα στο γκρεμισμένο τμήμα του τείχους, χωρίς φυσικά να δύνανται να εξασφαλίσουν σημαντική βοήθεια κατά την πολιορκία.¹⁴

¹¹ Καμινιάτης, κεφ. 17.

¹² Καμινιάτης, κεφ. 18.98. Σώζεται επιγραφή των τειχών με την υπογραφή του Χατζηλάκιου, βλ. Spieser, «Inscriptions», 162-162.

¹³ Καμινιάτης, κεφ. 18. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που έφθαναν στην πόλη, επρόκειτο για πενήντα τέσσερα εχθρικά πλοία, επανδρωμένα με πολυάριθμο πλήρωμα, αποτελούμενο από Σύρους, Άραβες και Αιγύπτιους, ενώ ως προς τον εξοπλισμό και το μέγεθος, έμοιαζαν -όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Καμινιάτης- με ολόκληρες πλωτές πόλεις. Βλ. και: Babuin, «Arab Ships», 32, για την απεικόνιση του αραβικού στόλου στο εικονογραφημένο χειρόγραφο Σκυλίτζη. Για τη συνένωση των στόλων, βλ. Khoury Odetallah, «Leo Tripolites», 97-100. Πρβλ. Τσάρας, «Ομιλία», 244.11-12. Ο Christides, *Conquest of Crete*, 161, κάνει λόγο για συμμετοχή και των δυνάμεων του Δαμιανού στην πολιορκία της πόλης, όπως συνέβη σε προηγούμενες και επόμενες επιθέσεις. Η πληροφορία ωστόσο δεν επιβεβαιώνεται από τις πηγές, βλ. Farag-Kuwait, «Remarks», 136-137, 138-139.

¹⁴ Καμινιάτης, κεφ. 19. Ο Νικήτας δεν αναφέρεται σε άλλη πηγή ως στρατηγός, επιχείρημα που πρόβαλε ο Kazdan, «Authenticity of Kaminiates», 303, προς υποστήριξη της αμφισβήτησης της αυθεντικότητας του έργου.

Η αριθμητική ανεπάρκεια των στρατιωτών ώθησε τον νέο επικεφαλής σε έκκληση στρατιωτικής βοήθειας προς τους Σκλαβήνους υποτελείς της Θεσσαλονίκης και του Στρυμόνα. Παρά τις πιέσεις του στρατηγού, η συνδρομή των Σλάβων των περιχώρων δεν υπήρξε σημαντική, καθώς ο αριθμός των τοξοτών που κατέφθασαν, έπειτα από χαρακτηριστική καθυστέρηση ήταν μικρός. Επιπλέον, καθ' όλη τη διάρκεια αναμονής δεν δίστασαν να επιβουλευτούν τον στρατηγό, παρέχοντας του ψευδείς ελπίδες ότι καταφθάνουν σύντομα περισσότεροι στρατιώτες προς βοήθεια της πόλης.¹⁵

Η έλευση των Αράβων, που αγκυροβόλησαν αρχικά στην ανατολική πλευρά του θαλάσσιου τείχους, προκάλεσε την ταραχή του πληθυσμού, ενώ οι πολεμιστές έσπευσαν να οπλιστούν και ανήλθαν στις επάλξεις. Το μέγεθος της πόλης και η παράταξη των Θεσσαλονικέων στα τείχη έδωσαν την εντύπωση ότι δεν επρόκειτο για πρόχειρα οργανωμένη άμυνα, αίσθηση που ενισχύθηκε από τον θόρυβο των στρατιωτών και προξένησε για λίγο την αδράνεια των αντιπάλων τους. Ο Λέοντας Τριπολίτης, έπειτα από μια σύντομη επισκόπηση του εξωτερικού της πόλης και της εύρεσης των αδύνατων σημείων της, ξεκίνησε τις εχθροπραξίες και την πολιορκία της.¹⁶

Κατά την επίθεση αξιοσημείωτη υπήρξε η ενθάρρυνση του Νικήτα, ο οποίος παρακινούσε τους μαχόμενους και επαινούσε τη γενναιότητά τους, αλλά και οι ενέργειες του Χατζηλάκιου, που παρά τον τραυματισμό του φρόντιζε για τη στρατηγική τοποθέτηση των οπλιτών στις επάλξεις.¹⁷ Η αντίσταση στην πολιορκία την πρώτη ημέρα υπήρξε αποτελεσματική, γεγονός που οδήγησε τους Άραβες πειρατές σε υποχώρηση προς μια ανατολική παραλία, προκειμένου να επιστέψουν την επόμενη ημέρα για μάχη.¹⁸

Ο Καμινιάτης περιέγραψε με ακρίβεια τα πολιορκητικά τεχνάσματα που οι εφάρμοσαν οι Σαρακηνοί, όπως η ρίψη πετρών με τους πετροβόλους που είχαν κατασκευάσει στη Θάσο και το άναμμα πυράς στις πύλες Ρώμη και Κασσανδρεωτική. Επιπλέον, τις εφόδους που διέπραξαν, αλλά και τον τρόπο που οι κάτοικοι ανταποκρίθηκαν κάθε φορά στην εκάστοτε απειλή.¹⁹ Η κατασκευή πύργων ξυλόχτιστων στις ενωμένες γέφυρες των δεμένων ανά δύο καραβιών ήταν το τέχνασμα αυτό που επέτρεψε εν τέλει την προσέγγιση των εχθρών στα τείχη. Καθώς οι ξύλινοι

¹⁵ Καμινιάτης, κεφ. 20.

¹⁶ Καμινιάτης, κεφ. 23-25.

¹⁷ Καμινιάτης, κεφ. 27.

¹⁸ Καμινιάτης, κεφ. 28.

¹⁹ Καμινιάτης, κεφ. 29-31.

πύργοι ξεπέρασαν το ύψος του χαμηλού θαλάσσιου τείχους, οι Σαρακηνοί μπόρεσαν να επιτεθούν στους πολεμιστές των επάλξεων προφυλαγμένοι μέσα σε αυτούς, γεγονός που σηματοδότησε την είσοδό τους στην πόλη και δρομολόγησε την έκβαση των γεγονότων.²⁰

Ο κληρικός αφηγητής μεταφέρει μέσα από το κείμενό του μια ζωντανή εικόνα του εσωτερικού της πόλης, όταν οι Σαρακηνοί πέτυχαν την άλωσή της. Τους δρόμους κατέκλυσαν άντρες, γυναίκες και παιδιά, *ἀλλήλοις συμπύπτοντας, ἀλλήλων ἐκκρεμαμένους, ἀσπαζομένους τὸν οἴκτιστον ἐκεῖνον καὶ τελευταῖον ἀσπασμόν*²¹, ενώ πολλοί κατέφυγαν με θρήνους στην ακρόπολη και τις εκκλησίες, προκειμένου να γλυτώσουν τον βασανισμό και τη σφαγή. Η ταραχή οδήγησε μεγάλο μέρος του πληθυσμού στις πύλες της Θεσσαλονίκης, μπροστά από τις οποίες όμως βρίσκονταν οι Σαρακηνοί, που αποκεφάλιζαν με ξίφη τους διωκόμενους. Οι πύλες της ακρόπολης και η πλευρά του δυτικού λιμένα πρόσφεραν σωτηρία μόνο σε λιγοστούς από αυτούς, αλλά κυρίως στους Σκλαβήνους, που είχαν προμελετήσει να εξέλθουν, αφήνοντας εκτεθειμένους τους υπόλοιπους Θεσσαλονικείς.²²

Η άλωση της πόλης οδήγησε στην αιχμαλωσία τον ίδιο τον Καμινιάτη και τα μέλη της οικογένειάς του, που γλύτωσαν τον θάνατο με την παράδοση κοσμημάτων και την υπόσχεση χρηματικής καταβολής, εξασφαλίζοντας έτσι την ασφάλειά τους έως την επικείμενη ανταλλαγή αιχμαλώτων.²³ Περνώντας δέσμιοι από την πόλη, αντίκρισαν τη σφαγή των κατοίκων στους δρόμους και τους ναούς, ενώ μαζί με τους υπόλοιπους 30.000 αιχμαλώτους, μεταξύ των οποίων οι στρατηγοί Νικήτας και Χατζηλάκης, παρέμεναν για μέρες στο λιμάνι, αναμένοντας την επιβίβαση στα πλοία με προορισμό την Ταρσό.²⁴

²⁰ Καμινιάτης, κεφ. 32-34. Οι ξύλινες κατασκευές (ξύλόκαστρον), που λειτουργούσαν ως προστατευτικοί πύργοι προφυλάσσοντας στο εσωτερικό τους στρατιώτες, ήταν κοινό χαρακτηριστικό της βυζαντινής και αραβικής ναυτικής τέχνης, Livadas, «Nautical Technology», 147-149· Christides, *Conquest of Crete*, 44-45. Πρβλ. *Τακτικά Λέοντος*, 505, κεφ.7

²¹ Καμινιάτης, κεφ. 35.84-85.

²² Καμινιάτης, κεφ. 35-41. Πρβλ. Al-Tabari, 148. Βλ. και: Ζαμπάκη, «Άραβες Συγγραφείς», για την άλωση του 904 στις αραβικές πηγές και διευκρινίσεις για τη σύγχυση του ονόματος της πόλης σε αυτές.

²³ Καμινιάτης, κεφ. 42-48, κεφ. 55.

²⁴ Καμινιάτης, κεφ. 49-58. Πρβλ. Συνέχεια Θεοφάνη, 368.3-5· Σκυλίτζης, 188.66-69· Συμεών Λογοθέτης, 286.288-290. Κατά το διάστημα παραμονής στο λιμάνι πριν την αποχώρηση, ορισμένοι αιχμάλωτοι είχαν την ευκαιρία να εξαγοράσουν την ελευθερία τους, παραδίδοντας στον Τριπολίτη ό,τι πολύτιμο διέθεταν. Τα δεινά που υπέστησαν οι Θεσσαλονικείς αποτελούσαν κοινή μοίρα των αιχμαλώτων (Βυζαντινών ή Αράβων) έπειτα από την άλωση μιας πόλης. Για εκτενή ανάλυση του φαινομένου της αιχμαλωσίας κατά τον 9ο και 10ο αιώνα, βλ. Kolia-Dermizaki, «Prisoners of War» και ειδικότερα σελ.592-596, όπου αριθμητικά δεδομένα με βάση βυζαντινές και αραβικές πηγές, για τους αιχμαλώτους που θανατώθηκαν, πουλήθηκαν ή ανταλλάχθηκαν σταδιακά έπειτα από την άλωση της Θεσσαλονίκης. Βλ. και: Patoura-Spanou, «Arab and Byzantine Prisoners», για μια

Την κρίσιμη αυτή περίοδο, η παρουσία του κουβικουλάριου Ροδοφύλη²⁵, καθώς και του αξιωματούχου Συμεών²⁶ υπήρξε κομβική για τη σωτηρία της πόλης. Ο Ροδοφύλης, έχοντας επιφορτιστεί με τη μεταφορά σημαντικού χρηματικού ποσού στη Σικελία, παρέμενε στη Θεσσαλονίκη λόγω ασθένειας, αναμένοντας την ανάρρωσή του, προτού ολοκληρώσει το ταξίδι του. Η έλευση των Αράβων εμπόδισε την αναχώρησή του, ωστόσο κατά το διάστημα προετοιμασίας της πόλης για πολιορκία, ο κουβικουλάριος κατάφερε να απομακρύνει στον Στρυμόνα το πολύτιμο φορτίο του. Παρόλου που βασανίστηκε δεν παρέδωσε τα χρήματα στον Τριπολίτη, προκαλώντας τη θανάτωσή του. Ο κρυμμένος χρυσός βρέθηκε από έναν άλλο βυζαντινό αξιωματούχο, των ασηκρίτη Συμεών, που βρισκόταν εκείνο το διάστημα στη Θεσσαλονίκη για άλλη αποστολή. Με τα αγαθά που είχε στη διάθεσή του, κατόρθωσε να έρθει σε συμφωνία με τον Τριπολίτη, ώστε να του παραδώσει τα λάφυρα και οι Άραβες να αποχωρήσουν χωρίς να πυρπολήσουν ολοκληρωτικά την πόλη. Παράλληλα, ο Συμεών πέτυχε και την απελευθέρωση ορισμένων αιχμαλώτων μέσω της ανταλλαγής τους με αгарηνούς αιχμαλώτους των Βυζαντινών.²⁷

Το θαλάσσιο ταξίδι του πλήθους που επιβιβάστηκε στα πλοία χαρακτηρίστηκε από πολλές κακουχίες. Η πορεία πλεύσης υπήρξε ακαθόριστη, *οὐδὲ κατὰ τινος ὀρισμένου τόπου*, καθώς, όπως επισημαίνει ο Καμινιάτης, οι αρχηγοί των πλοίων *ἐδεδίησαν μὴ που τύχοι παρὼν ὁ τῶν Ρωμαίων στόλος καὶ λάθοι κατ' αὐτῶν ἐπινόιαν τινα μοχθηρὰν ἐργασάμενος*.²⁸ Τα πλοία περιπλανήθηκαν σε παραθαλάσσιες ακτές και νησιά του Αιγαίου, όπως η Χαλκιδική, η Εύβοια, η Άνδρος και η Πάτμος. Κατά την παραμονή στην Κρήτη, πολλοί αιχμάλωτοι πουλήθηκαν στους Άραβες του νησιού, ενώ

αξιοσημείωτη πτυχή της αιχμαλωσίας κατά τη βασιλεία του Λέοντος Στ' και εξής: την ενσωμάτωση μουσουλμάνων αιχμαλώτων στις αυτοκρατορικές τελετουργίες, προς όφελος της προβολής του βυζαντινού οικουμενικού ιδεώδους, σε αντιπαραβολή με τον χειρισμό των χριστιανών αιχμαλώτων κατά την άλωση της Θεσσαλονίκης.

²⁵ Για τον κουβικουλάριο Ροδοφύλη, βλ. Τσολάκης, *Ιωάννης Καμινιάτης*, 151, σημ. 41.

²⁶ Για τον ασηκρήτι Συμεών, βλ. Τσολάκης, *Ιωάννης Καμινιάτης*, 159, σημ. 42. Πρβλ. *Βίος Ευθυμίου Πατριάρχη*, 87.9-10.

²⁷ Καμινιάτης, κεφ. 59, κεφ. 62-64. Σύμφωνα με τους χρονογράφους, ο Ροδοφύλης έχασε το φορτίο του σε κάποιον δρόμο της πόλης και δεν το απομάκρυνε σκόπιμα, βλ. Συνέχεια Θεοφάνη, 368.6-15· Σκυλίτζης, 183.70-79· Συμεών Λογοθέτης, 286.290-300. Έπειτα από τις ενέργειές του για τη σωτηρία της πόλης ορίστηκε πρωτασηκρήτις και πατρίκιος. Αναφορά στη δράση του ασηκρήτι, ο οποίος χαρακτηρίζεται *θεοφιλής, τιμιώτατος, ἀξιάγαστος, ἀγχίνους καὶ ἐχέφρων*, συναντούμε και στο Βίο Ευθυμίου, όπου επίσης διευκρινίζεται πως τα δώρα και το χρυσάφι που είχε μαζί του προορίζονταν για τους Βουλγάρους, βλ. *Βίος Ευθυμίου Πατριάρχη*, 101.7-20. Ο Λέοντας Τριπολίτης είχε ξεκινήσει ήδη να πυρπολεί την πόλη, προς εκβιασμό των κατοίκων για περισσότερα λάφυρα.

²⁸ Καμινιάτης, κεφ. 67.

όσοι προορίζονταν για ανταλλαγή οδηγήθηκαν στην Τρίπολη της Συρίας και τέλος στην Ταρσό, απ' όπου ο Ιωάννης Καμινιάτης συνέγραψε την αφήγησή του.²⁹

B.2.II.: Η ανταπόκριση της κεντρικής εξουσίας.

Η λεπτομερής αφήγηση του Καμινιάτη, όπως και οι συνοπτικότερες αναφορές των χρονογράφων, οδηγούν, κατά πρώτη προσέγγιση, στο συμπέρασμα πως η κεντρική εξουσία δεν ανταποκρίθηκε αποτελεσματικά στην αραβική απειλή, τόσο κατά τις προετοιμασίες για την επικείμενη πολιορκία όσο και κατά τη διάρκεια αυτής.

Οι αντικειμενικές δυσκολίες που παρουσίαζε η οργάνωση μιας επιτυχημένης άμυνας, όπως η κακή κατάσταση του θαλάσσιου τείχους και η έλλειψη πολεμικής εμπειρίας των κατοίκων, εντάθηκαν από τις εναλλαγές των στρατηγών και τις επακόλουθες μεταβολές της αμυντικής πολιτικής τους. Παρότι το σχέδιο δράσης του Πετρώνα για την κατασκευή της θαλάσσιας τάφρου έγινε αποδεκτό από τους κατοίκους ως η μόνη εφικτή λύση για την απόκρουση των εχθρικών πλοίων, προκαλώντας την άμεση συνεργασία τους για την κατασκευή του και αισθήματα ασφάλειας, η κεντρική εξουσία ματαίωσε την ολοκλήρωση του εγχειρήματος. Η απόφαση αυτή κρίνεται λανθασμένη, καθώς ο λιγοστός χρόνος δεν επέτρεπε την οποιαδήποτε αλλαγή αμυντικού σχεδιασμού, πόσο μάλλον τη χρονοβόρα επισκευή των τειχών που επιχείρησε ο Χατζηλάκιος. Η αντικατάσταση του τελευταίου από τον Νικήτα δεν προσμετράται στις αποφάσεις της Πολιτείας, καθώς προέκυψε από τυχαίο γεγονός. Ωστόσο και ο νέος επικεφαλής μετέβαλε το σχέδιο δράσης, υπολογίζοντας στην βοήθεια των Σκλαβήνων τοξοτών.

Είναι γεγονός, πως δεν έχει καταγραφεί στις πηγές κάποια υποστηρικτική αντίδραση της κεντρικής εξουσίας όσο η Θεσσαλονίκη βαλλόταν από τους Σαρακηνούς.³⁰ Άλλωστε, η αιφνιδιαστική επίθεση³¹ δεν επέτρεψε εξ αρχής την αναγκαία άφιξη ενισχύσεων, από τη στιγμή που η φρουρά της πόλης ήταν ολιγάριθμη

²⁹ Καμινιάτης, κεφ. 60-61, κεφ. 65-79. Πρέπει να σημειωθεί πως η συγγραφή του έργου στην Ταρσό και υπό συνθήκες αιχμαλωσίας δεν φαίνεται καθόλου πιθανή, βλ. Τσολάκης, *Ιωάννης Καμινιάτης*, 13. Για την συνολική και συνοπτική παράθεση των γεγονότων του 904, βλ. και: Ταφραλή, *Θεσσαλονίκη*, 101-110· Struck, «Eroberung», 546-561.

³⁰ Tougher, *Leo VI*, 187.

³¹ Παρά τις γενικότερες επιθέσεις στο Αιγαίο, η πόλη δεν φαινόταν ότι θα αποτελέσει και αυτή στόχο των Αράβων, Khoury-Odetallah, «Leo Tripolites», 100-102.

για να αντισταθεί στην πολιορκία.³² Μερικά χρόνια αργότερα, ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός έκανε λόγο σε επιστολή του για τις παρακλήσεις των Θεσσαλονικέων για βοήθεια, στις οποίες η πρωτεύουσα καθυστέρουσε να ανταποκριθεί, συντελώντας έτσι την εκπόρθησή της.³³ Αντιθέτως, παρά την απουσία στρατιωτικής εμπειρίας και προετοιμασίας, αξιέπαινη παρουσιάζεται η στάση των απλών κατοίκων της μεσαίας και κατώτερης τάξης, που επέδειξαν ηρωισμό και φέρονται ως μόνοι υπεύθυνοι για την αρχικώς επιτυχημένη αντίσταση.

Παράλληλα, η σωτηρία της πόλης από την ολοκληρωτική καταστροφή αποτυπώθηκε στις πηγές ως αποτέλεσμα τύχης και προσωπικής πρωτοβουλίας μεμονωμένου προσώπου, όχι ως σχεδιασμένη δράση των Βυζαντινών. Έτσι, ο ασηκρίτης Συμεών, παρών στην πόλη για την εξυπηρέτηση άλλης αυτοκρατορικής αποστολής και όχι για τη διαχείριση της επίθεσης, πέτυχε την απελευθέρωση αιχμαλώτων, συνάπτοντας αυτοβούλως συμφωνία με τον Τριπολίτη. Επιπλέον, προσωπική του βούληση ήταν, καθώς φαίνεται, η αξιοποίηση της χορηγίας που είχε στη διάθεσή του, καθώς και του χρυσού που ο κουβικουλάριος Ροδοφύλης δεν παρέδωσε στον Λέοντα και βρέθηκε από τον ίδιο, προκειμένου να αποτρέψει την πυρπόληση της πόλης.³⁴

Έπειτα από τη λεηλασία της Θεσσαλονίκης, τη συγκέντρωση των λαφύρων και των αιχμαλώτων, οι Άραβες απέπλευσαν και κατέφθασαν στην Κρήτη ανεμπόδιστοι, χωρίς να δεχτούν επίθεση από τον Ιμέριο, ο οποίος απέτυχε να τους προφτάσει.³⁵

Ωστόσο, χωρίς να αμφισβητείται το γεγονός πως η άλωση της δεύτερης πόλης της αυτοκρατορίας τον 10ο αιώνα θεωρείται μια από τις σημαντικότερες στρατιωτικές

³² Ο αφηγητής έχει εκκινήσει την εξιστόρηση των γεγονότων παρέχοντας μια πλήρη εικόνα για τη ζωή στο μεγάλο αστικό κέντρο και την ενασχόληση των κατοίκων με το εμπόριο, τη γεωργία και την κτηνοτροφία (βλ. αναλυτικά παρακάτω, Κεφ. Δ.), υπογραμμίζοντας πως η τρυφή ζωή των αστών και ο πλούτος επέφεραν εφησυχασμό και κατέστησαν την πόλη απροετοίμαστη μπροστά σε επιθέσεις. Η αναφορά για έλλειψη στρατιωτικής ετοιμότητας λόγω της πολυετούς ειρήνης της περιόδου (έπειτα από τον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων) είναι προβληματική, καθώς ο κληρικός παραβλέπει την επίθεση του Συμεών, βλ. Καμινιάτης, κεφ. 9 και Τσολάκης, *Ιωάννης Καμινιάτης*, 39, σημ. 10.

³³ Πατριάρχης Νικόλαος, *Επιστολές*, αρ. 75, 326.64-66: *Καὶ γὰρ ἐπιδιδομένων βοηθείας τῶν Θεσσαλονικέων, ἡμέραν ἐξ ἡμέρας ἀναβαλλόμενοι πρὸς τὸ ἀπολυθῆναι ἐκεῖ πλώϊμον ἀπώλεσαν τὰ πράγματα*. Την εν λόγω επιστολή απηύθυνε στον αυτοκράτορα Ρωμανό Λεκαπηνό, επιχειρώντας να τον πείσει πως οι αποτυχίες στο στρατιωτικό πεδίο δεν σχετίζονται με τα θεολογικά θέματα και τη θεϊκή δυσαρέσκεια, αλλά οφείλονται σε στρατιωτικούς παράγοντες, όπως στην απροσεξία της κεντρικής εξουσίας και στον πολεμικό σχεδιασμό, όμοια με την περίπτωση της Θεσσαλονίκης, βλ. Πατριάρχης Νικόλαος, *Επιστολές*, introduction : xxiv.

³⁴ Tougher, *Leo VI*, 187-188. Η Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β' 2*, 65, σημ. 5, χαρακτηρίζει την αφήγηση περί της προέλευσης των χρημάτων που δόθηκαν στον Τριπολίτη ως στοιχείο ανεκδοτολογικού χαρακτήρα.

³⁵ Συνέχεια Θεοφάνη, 368.16-20· Σκυλίτζης, 183.80-83. Βλ. και: Tougher, *Leo VI*, 187.

αποτυχίες του Λέοντος Στ΄, θα μπορούσε να ειπωθεί πως η αντίδραση της κεντρικής εξουσίας στην αραβική απειλή δεν υπήρξε τόσο αμελητέα όσο παρουσιάστηκε στα κείμενα της περιόδου. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να υπογραμμιστεί επομένως η συνολικότερη αρνητική στάση που τήρησαν οι χρονογράφοι απέναντι στον εν λόγω αυτοκράτορα: Αρνητικά σημεία της βασιλείας του, όπως οι τέσσερις γάμοι, οι συνωμοσίες και οι ήττες στο πεδίο της μάχης, επισκίασαν τη συμβολή του σε άλλους τομείς, όπως η νομοθεσία, η στρατηγική και η διπλωματία.³⁶ Όσον αφορά συγκεκριμένα τα στρατιωτικά ζητήματα, η εξέταση των συνθηκών οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο αυτοκράτορας ανταποκρίθηκε στον κίνδυνο με τον καλύτερο δυνατό τρόπο που του επέτρεπαν οι εκάστοτε αντικειμενικές συνθήκες, ενώ τις περισσότερες φορές οι συνέπειες των αποτυχιών υπήρξαν πρόσκαιρες.³⁷

Στο πλαίσιο αυτό, έχει διατυπωθεί η άποψη, ότι εφόσον ο βυζαντινός στόλος του Ιμέριου ακολουθούσε προηγουμένως τους Άραβες ενδέχεται να ανέλαβε κάποια δράση κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, η οποία δεν αποτυπώθηκε στις πηγές.³⁸ Επιπλέον, δε θα πρέπει να αγνοηθεί η ισχύς των Αράβων, που φαίνεται να ήταν μεγαλύτερη σε σχέση με άλλες φορές, δεδομένου και του δισταγμού τόσο του Ιμέριου όσο και του εμπειροπόλεμου Ευσταθίου πριν από εκείνον να αναμετρηθούν μαζί τους. Η εκτενής διήγηση του Καμινιάτη σχετικά με τα πλοία και τα ναυτικά τεχνάσματα των Αράβων επιβεβαιώνει πως δεν υπολείπονταν σε ναυτική τεχνογνωσία από τους Βυζαντινούς, δεδομένης ειδικά της αδυναμίας του τείχους. Άλλωστε, η πόλη κλήθηκε να αντιμετωπίσει τη συνδυασμένη ναυτική δύναμη του Τριπολίτη με τις δυνάμεις του αιγυπτιακού στόλου, στον οποίο συγκαταλέγονταν ικανοί πολεμιστές.³⁹ Υπό το πρίσμα αυτό, η απουσία του βυζαντινού στόλου μπορεί να ιδωθεί ως προσπάθεια να ελαχιστοποιηθούν οι απώλειες από μια σύγκρουση με τον συγκεκριμένου μεγέθους στόλο των Αράβων, αφού ήταν προτιμότερο στρατηγικά να μην υπάρξει εμπλοκή σε μάχη.⁴⁰

³⁶ Βλ. Ενδεικτικά: Jenkins, *Imperial Centuries*, 198, 207-208, 210· Karlyn-Hayter, «Military Affairs», 15-16.

³⁷ Βλ. την αναλυτική μελέτη: Karlyn-Hayter, «Military Affairs».

³⁸ Tougher, *Leo VI*, 188.

³⁹ Livadas, «Nautical Technology»· Babuin, «Arab Ships», κυρίως σελ. 34· Khoury Odettallah, «Leo Tripolites», 100-102· Christides, *Conquest of Crete*, 6-7, 44-50. Με βάση συγκεκριμένες αναφορές στο έργο του Καμινιάτη, οι μελετητές εικάζουν την παρουσία σουδανών πολεμιστών μεταξύ των επιτιθέμενων και έχουν προβεί στη διατύπωση πως ο αιγυπτιακός στόλος ενισχύθηκε σημαντικά από τη συμμετοχή τους, καθώς οι Σουδανοί χαρακτηρίζονταν για τις εξαιρετικές ικανότητές τους στη μάχη. Πρβλ. ενδεικτικά: Καμινιάτης, κεφ. 34.55 : *Τινὰ τολμηρὸν βάρβαρον [...] Αἰθίοπα τὴν χροϊάν*.

⁴⁰ Tougher, *Leo VI*, 188· Karlyn-Hayter, «Military Affairs», 32, 39-40.

Όσον αφορά τη συμφωνία αποχώρησης του Τριπολίτη και την απελευθέρωση αιχμαλώτων, αυτό θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως ενέργεια καθοδηγούμενη από την αυτοκρατορική βούληση και όχι ως εξολοκλήρου προσωπική πρωτοβουλία. Η παρουσία του Ροδοφύλη στην πόλη με ένα τόσο μεγάλο χρηματικό ποσό, η απόκρυψη αυτού, η μετέπειτα εύρεσή του από τον Συμεών και ο επιδέξιος χειρισμός αποτελούν μια σειρά αξιοπερίεργα τυχαίων συγκυριών, που ενδέχεται να αποδεικνύουν πως ο αυτοκράτορας δεν εγκατέλειψε τη Θεσσαλονίκη, αντιθέτως αναζήτησε μια διπλωματική οδό για την εκδίωξη των Αράβων, κυρίως από τη στιγμή που η στρατιωτική παρέμβαση κρίθηκε ανεδαφική.⁴¹

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η διατυπωμένη από τον S. Tougher θεωρία, πως η επίθεση των Βυζαντινών από ξηράς σε συνοριακές περιοχές, που καταγράφηκε από τον άραβα ιστορικό Al Tabari στις αρχές Ιουλίου του 904, συνιστά τον τρόπο που ο αυτοκράτορας χειρίστηκε την παρουσία των εχθρικών πλοίων στο Αιγαίο. Έρεισμα στο παραπάνω εντοπίζεται στα *Τακτικά*, αφού όπως όριζε η στρατιωτική πραγματεία, μια εχθρική επίθεση στη θάλασσα αντιμετωπιζόταν με επίθεση από ξηράς στο αντίπαλο έδαφος.⁴² Συνεπώς, το βυζαντινό κέντρο δεν ολιγορούσε μπροστά στον κίνδυνο, αλλά ανταποκρίθηκε σε αυτόν με βάση την ενδεδειγμένη στρατηγική του κράτους, ήδη προτού οι Σαρακηνοί προσεγγίσουν τη Θεσσαλονίκη.⁴³

Εκτός από τον τρόπο ανταπόκρισης της κεντρικής εξουσίας, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η πρόσληψη των δεινών που έπληξαν τη δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας από το βυζαντινό κέντρο. Ο αυτοκράτορας Λέοντας Στ' συνέθεσε θρήνο αφιερωμένο στη Θεσσαλονίκη⁴⁴, ενώ έπειτα από την έλευση της είδησης στην πρωτεύουσα, το ίδιο έτος, ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός εκφώνησε ομιλία *έν τῷ ἄμβωνι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*.

Στην ομιλία του ο πατριάρχης έκανε λόγο για το μέγεθος της συμφοράς στο μεγάλο αστικό κέντρο, αποτυπώνοντας στον λόγο του εικόνες από τα δεινά που

⁴¹ Tougher, *Leo VI*, 188. Η παρουσίαση της σωτηρίας της πόλης μέσω τυχαίων συγκυριών ίσως εξυπηρετεί σκόπιμα τη θέαση των γεγονότων υπό θαυματουργό πρίσμα. Επομένως, δε θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη η απουσία πολεμικής και διπλωματικής ανταπόκρισης.

⁴² *Τακτικά Λέοντος*, 487, κεφ.132.

⁴³ Tougher, *Leo VI*, 188-189. Πρβλ. Al-Tabari, 147 και Vasiliev, *Arabes*, II.1, 163, σημ. 1, όπου τοποθετεί την επίθεση τον Μάιο του ιδίου έτους και δεν την συσχετίζει με το παραπάνω. Πράγματι, η έλευση της είδησης στους Άραβες τον Ιούλιο του 904 δεν υποδηλώνει κάποια συγκεκριμένη χρονική περίοδο των επιθέσεων.

⁴⁴ Ο θρήνος δεν σώζεται, βλ. Maas, «Literarisches», 437, όπου αναφορά στις όποιες ενδείξεις για το εν λόγω έργο. Βλ. και: Tougher, *Leo VI*, 115-116 και 116, σημ. 43.

υπέστησαν οι κάτοικοι.⁴⁵ Ωστόσο, οι παραπάνω αναφορές καλύπτουν μόνο ένα μικρό τμήμα της ομιλίας του Νικολάου, καθώς σκοπός του πατριάρχη δεν υπήρξε η διήγηση των γεγονότων, αλλά η αξιοποίηση της άλωσης ως παραδείγματος για τη στήριξη του θεολογικού κηρύγματος.⁴⁶ Συγκεκριμένα, μέσα από την ομιλία του εξέφρασε την κοινή πεποίθηση, πως τα πταίσματα των ανθρώπων επέφεραν την απώλεια της θεϊκής εύνοιας και την έλευση δυστυχιών στους υπηκόους.⁴⁷ Την ίδια αντίληψη εξέφρασε και ο ίδιος ο Καμινιάτης μετέπειτα, εκκινώντας την αφήγησή του ψέγοντας την τρυφηλή ζωή των Θεσσαλονικέων και τις αμαρτίες τους, που οδήγησαν τον προστάτη άγιο της πόλης στην εγκατάλειψή της.⁴⁸

Παρότι η παρακίνηση των Κωνσταντινουπολιτών για αποχή από την αμαρτία μέσα από το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης αποτελεί το εξέχον μήνυμα στο εν λόγω κείμενο, δεν υποβαθμίζεται σε καμία περίπτωση ο καθαυτό θρήνος που εκφράζεται για την καταστροφή της ακμάζουσας πόλης.⁴⁹ Επιπλέον, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε πως η επίπτωση της άλωσης του 904 υπήρξε εξίσου σημαντική για τους Βυζαντινούς, και ιδιαίτερα για τους ανθρώπους της πρωτεύουσας, τόσο στη στρατιωτική όσο και στην ιδεολογική και ψυχική σφαίρα, εφόσον επρόκειτο για το ισχυρότερο κέντρο των Βαλκανίων, πόλη που στη συνείδηση των Βυζαντινών δεν είχε εγκαταλειφθεί ποτέ πριν από τον άγιο προστάτη της.⁵⁰

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, είναι φανερό πως τα αντανakλαστικά της κεντρικής εξουσίας ως προς τον σχεδιασμό αμυντικής τακτικής δεν λειτούργησαν με τρόπο που θα μπορούσε να σώσει την πόλη. Κυριότερο σφάλμα της αυτοκρατορικής βούλησης υπήρξε η εναλλαγή των επικεφαλής της άμυνας και η συνολικότερη απουσία συγκεκριμένου σχεδίου δράσης.⁵¹ Η τοποθέτηση του άπειρου Ιμέριου στην κεφαλή του

⁴⁵ Τσάρας, «Ομιλία», 244.22-31. Για το ίδιο κείμενο βλ. επίσης: Nicholas I, *Miscellaneous*, 9-17.

⁴⁶ Το κείμενο πρέπει να αντιμετωπίζεται ως κήρυγμα ενός ιεράρχη, με ιστορική μεν βάση, αλλά όχι ως ιστορική διήγηση. Βλ. Ταφραλή, *Θεσσαλονίκη*, 239-240, σημ. 4. Τσάρας, «Ομιλία», 239-241.

⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά την εναρκτήρια φράση της ομιλίας: *Μικρῷ πρότερον ὑμῖν εἶπον, ἀγαπητοί, αἴτιον τοῦ μὴ τῆς θείας ἀπολαύειν εὐμενείας τὸν περιούσιον καὶ ἡγαπημένον λαόν, τὰ ἐμὰ πταίσματα*, Τσάρας, «Ομιλία», 243.4-5. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, τα λεγόμενα του πατριάρχη έρχονται σε φανερή αντίθεση με την προαναφερθείσα επιστολή που συνέγραψε λίγα χρόνια αργότερα, βλ. παραπάνω. Η αντίφαση αυτή έγκειται στο γεγονός πως στη συγκεκριμένη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με τη ρητορική έκφραση ενός ιεράρχη, ενώ η επιστολή αφορά τον πολιτικό του ρόλο στην αυτοκρατορία.

⁴⁸ Καμινιάτης, κεφ. 12-13. Σε ολόκληρη την αφήγηση ο Καμινιάτης θέτει τον ηθικό ξεπεσμό της πόλης ως μόνη αιτία ακόμα και για τις εναλλαγές σχεδίου των στρατηγών και δεν κατηγορεί την κεντρική εξουσία, βλ. κεφ. 17.85-89.

⁴⁹ Τσάρας, «Ομιλία», 245.10-19.

⁵⁰ Τσάρας, «Ομιλία», 242-243. Πρβλ. Καμινιάτης, κεφ. 8. Ο Tougher, *Leo VI*, 189 διαβλέπει, πως στην αντίληψη των κατοίκων υπήρξε ο παραλληλισμός, ότι όπως ο άγιος Δημήτριος εγκατέλειψε τη Θεσσαλονίκη, έτσι και η προστάτιδα Παναγία θα εγκατέλειπε την Κωνσταντινούπολη.

⁵¹ Farag-Kuwait, «Remarks», 133. Ταφραλή, *Θεσσαλονίκη*, 102-103. Jenkins, *Imperial Centuries*, 204.

στόλου δεν φαίνεται ως βασική αιτία της αποτυχίας, καθώς τα ανέτοιμα τείχη, η ισχύς των Αράβων και η αιφνιδιαστική επίθεση αναδείχτηκαν σε μεγαλύτερης σημασίας αρνητικοί παράγοντες .

Παρά την αποτυχία να αποτραπεί η άλωση της μεγαλούπολης, δεν θα πρέπει να αγνοηθεί η ειλικρινής πρόθεση του κέντρου να συνδράμει στον κίνδυνο. Η αποστολή διαδοχικών στρατηγών υπήρξε μεν μια λανθασμένη στρατηγική, υπογραμμίζει όμως την πραγματική μέριμνα του αυτοκράτορα για τη διευθέτηση των προβλημάτων, στη συγκεκριμένη περίπτωση, για την οργάνωση της άμυνας στη Θεσσαλονίκη.⁵² Είναι χαρακτηριστικός ο θετικός τρόπος με τον οποίο ο Καμινιάτης εκφράζεται απέναντι στα πρόσωπα αυτά, επιβεβαιώνοντας πως η κεντρική εξουσία απέστειλε στρατηγούς με ουσιαστική πρόθεση να υπερασπιστούν τους κατοίκους, ασχέτως με την τελική έκβαση και την ασυμφωνία αποφάσεων.⁵³

Οι απόψεις για ενδεχόμενη ανάληψη δράσης από το κέντρο κατά την πολιορκία, η οποία δεν αποτυπώθηκε στις πηγές, δεν αποτελεί μεν ανεδαφική υπόθεση. Άλλωστε, είναι δεδομένη η κριτική στάση που θα πρέπει να τηρείται απέναντι στα κείμενα της βασιλείας του Λέοντος Στ΄. Ωστόσο, δεν μπορούν να συνυπολογιστούν για την εξαγωγή συμπεράσματος (χωρίς κατ' ανάγκη να απορρίπτονται), εφόσον δεν δύναται να επιβεβαιωθούν. Η απουσία επέμβασης ίσως θα πρέπει να προσληφθεί ως συνειδητή επιλογή, δεδομένης της βέβαιης αποτυχίας υπό τις παρούσες συνθήκες.⁵⁴

Η καταστροφή της πόλης από τον Τριπολίτη πυροδότησε μια νέα απόπειρα του βούλγαρου τσάρου Συμεών εναντίον της πόλης. Η πιθανότητα ο βούλγαρος ηγέτης να επέκτεινε την περίοδο αυτή τα σύνορα του κράτους του μέχρι και λίγο έξω από τη Θεσσαλονίκη, άποψη που ορισμένοι ιστορικοί ασπάστηκαν, οδηγούμενοι από επιγραφή που βρέθηκε 20 χιλιόμετρα δυτικά της πόλης και υποδείκνυε το όριο μεταξύ βυζαντινής και βουλγαρικής γης, δεν φαίνεται να ευσταθεί. Το 904 η αλωμένη πόλη απειλήθηκε μεν από τον Συμεών, όμως, ο βυζαντινός διπλωμάτης Λέοντας Χοιροσφάκτης, *καὶ τρίτη πρεσβεία τὴν ἄλωθεῖσα ὑπ' Ἀγαρηνῶν Θεσσαλονίκην κατοικῆσαι βουλευθέντων Βουλγάρων πείσας καὶ διώζας ἀπέλαβον*.⁵⁵ Η κεντρική

⁵² Tougher, *Leo VI*, 193.

⁵³ Βλ. Ενδεικτικά: Καμινιάτης, κεφ. 17.65-69, κεφ. 27.15-23.

⁵⁴ Karlin-Hayter, «Military Affairs», 39-40.

⁵⁵ Léon Choerosphactès, 113.11-13.

εξουσία προφύλαξε την πόλη από περαιτέρω κίνδυνο, ενώ δεν γίνεται καμία αναφορά σε οριοθέτηση νέων συνόρων.⁵⁶

Κοινή πεποίθηση αποτελεί πως η άλωση μιας τόσο ισχυρής βυζαντινής πόλης κινητοποίησε σημαντικά το κράτος απέναντι στην αντιμετώπιση της αραβικής παρουσίας στο Αιγαίο.⁵⁷ Το 906 ο Ιμέριος κατάφερε σημαντική νίκη εναντίον των Αράβων⁵⁸, ενώ το 910 αποβιβάστηκε στην Κύπρο και επιτέθηκε στα αραβικά παράλια. Παρόλο που οι Βυζαντινοί δεν κατάφεραν να διατηρήσουν το νησί υπό την κυριαρχία τους και ο στόλος καταστράφηκε πλησίον της Χίου ένα χρόνο αργότερα από τις δυνάμεις του Δαμιανού⁵⁹, η αυτοκρατορία εξάλειψε οριστικά την παρουσία των Σαρακηνών στο Αιγαίο στη διάρκεια της βασιλείας του Ρωμανού Λεκαπηνού, έπειτα από τη νίκη που κατάφεραν εναντίον τους οι ναυτικές δυνάμεις του πατρικίου και δρουγγαρίου του πλωΐμου, Ραδινού, το 922.⁶⁰

Έπειτα από τα γεγονότα του 904, η διάταξη *Περὶ ναυμαχίας* προστέθηκε στην πολεμική πραγματεία του Λέοντος Στ', καθορίζοντας πλέον συγκεκριμένες στρατηγικές αντιμετώπισης των εκ θαλάσσης επιθέσεων.⁶¹ Όσον αφορά τη Θεσσαλονίκη, τα ημιτελή τείχη επισκευάστηκαν προκειμένου να μην παραμείνει αχύλακτη από άλλο κίνδυνο, ενώ η ανάπτυξη της πόλης κατά τους επόμενους αιώνες αποδεικνύει πως κατόρθωσε σύντομα να ορθοποδήσει εκ νέου, διατηρώντας τον ρόλο της «δεύτερης πόλης της αυτοκρατορίας» και «πρώτης πόλης των Βαλκανίων».⁶²

⁵⁶ Για το ζήτημα αυτό, βλ. Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 247-252, όπου οι απόψεις ερευνητών και τα στοιχεία σχετικά με την επιγραφή, η οποία προφανώς δεν βρέθηκε *in situ*, αλλά μεταφέρθηκε αργότερα εκεί από την πρότερη άλλη τοποθεσία της.

⁵⁷ Ostrogorsky, *Ιστορία Β'*, 133-134· Tougher, *Leo VI*, 189-190· Jenkins, *Imperial Centuries*, 204.

⁵⁸ Συνέχεια Θεοφάνη, 371.19-372.9· Σκυλίτζης, 186.48-51· Συμεών Λογοθέτης, 289.352-290.365. Οι πηγές δεν δίνουν έμφαση στη νίκη του Ιμέριου, αντιθέτως αναφέρονται σε αυτή στο πλαίσιο της αποστασίας του Ανδρόνικου Δούκα, βλ. Χρήστου, *Εξουσία και Πρακτική*, 267-268· Tougher, *Leo VI*, 191. Η πολεμική δραστηριότητα έπειτα από την άλωση του 904 δεν αφορούσε μόνο το Αιγαίο, καθώς επιθέσεις -προφανώς ως αντεκδικήσεις στην άλωση- πραγματοποιήθηκαν και στην Ανατολή, υπό τον Ευστάθιο Αργυρό και Ανδρόνικο Δούκα, βλ. Σκυλίτζης, 183.83-86· Συνέχεια Θεοφάνη, 368.21-369.5. Βλ. και: Karlyn-Hayter, «Military Affairs», 35-36.

⁵⁹ Συνέχεια Θεοφάνη, 376.23-377.4· Σκυλίτζης, 191.3-8· Συμεών Λογοθέτης, 293.433-294.436. Πρβλ. *De Cerimoniis*, II 44, 651-661, όπου καταγράφεται από τον Πορφυρογέννητο ο εξοπλισμός του στόλου για εκστρατεία εναντίον της Κρήτης, στο πλαίσιο της οποίας τοποθετείται η παραπάνω δραστηριότητα του Ιμέριου στο Αιγαίο. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Χρήστου, *Εξουσία και Πρακτική*, 268-269 και αντίστοιχα σχόλια σελίδων, όπου διευκρινίσεις και βιβλιογραφία. Ανεξάρτητα από την αποτυχία, αποδεικνύεται η ανάληψη ουσιαστικής δράσης από το κέντρο για επικράτηση έναντι των εχθρών στο Αιγαίο, Tougher, *Leo VI*, 192-193.

⁶⁰ Συνέχεια Θεοφάνη, 405.11-16· Σκυλίτζης, 218.3-8· Συμεών Λογοθέτης, 320.213-219.

⁶¹ Κόλιας, Δημητρούκας, *Ναυμαχικά*, 30-35 και 252, σημ. 10, όπου οι προτεινόμενες ημερομηνίες σύνταξης των *Ναυμαχικών*, με τους περισσότερους ερευνητές να αποδέχονται τη χρονολόγηση της διάταξης (ΙΘ') λίγο μετά από την άλωση του 904. Πρβλ. *Ναυμαχικά Λέοντος*.

⁶² Vickers, «Sea Walls», 272-273· Ταφραλή, *Θεσσαλονίκη*, 110. Πρβλ. Jenkins, *Imperial Centuries*, 201, για τη διαπίστωση πως οι συνέπειες των στρατιωτικών αποτυχιών του Λέοντος ήταν πρόσκαιρες.

B.3.: Η Θεσσαλονίκη ως τόπος εξορίας και απομάκρυνσης από την πρωτεύουσα.

Σύμφωνα με τη βυζαντινή νομική σκέψη, η επιβολή ποινών σε όσους προέβησαν σε πράξεις ενάντια στο ισχύον δίκαιο εξυπηρετούσε πολλαπλούς σκοπούς: την κάθαρση και τη βελτίωση του αδικούντα, τη δικαίωση του αδικουμένου, καθώς και την αποτροπή παρόμοιων άνομων πράξεων, μέσω του εκφοβισμού.¹ Οι ποινές συνίσταντο κυρίως σε θανατική καταδίκη, σωματική τιμωρία (ακρωτηριασμός, σωματικός κολασμός, κουρά), στέρηση της ελευθερίας (φυλακή, εγκλεισμός σε μοναστήρι), εξορία, δήμευση της περιουσίας (ή ενός μέρους αυτής), ενώ μια ακόμα κατηγορία ήταν οι εκκλησιαστικές ποινές.²

Μεταξύ αυτών, η εξορία ανήκε στις συχνότερα επιβαλλόμενες. Η διάρκειά της (που μπορούσε να είναι ισόβια), καθώς και ο τόπος βρίσκονταν στην ευχέρεια της δικαστικής εξουσίας, το ίδιο και οι παρεπόμενες τιμωρίες που συχνά τη συνόδευαν. Σε αυτές συνηθέστερα περιλαμβανόταν η κουρά και το «δέρεσθαι/τύπεσθαι» του καταδικασθέντος προσώπου.³ Την περίοδο της εικονομαχίας υπήρξε η συνηθέστερη ποινή για πρόσωπα που εναντιώθηκαν στον αυτοκράτορα⁴, ενώ, ιδιαίτερα κατά την εποχή των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, η εξορία, όπως και η τύφλωση, ήταν οι κατεξοχήν ποινές των καταδικασθέντων για εγκλήματα καθοσίωσης.⁵

Τα Πριγκηπονήσια, το θέμα Ανατολικών, η Αθήνα, η Ιέρεια, η Μεσημβρία, η Μυτιλήνη και η Σαμοθράκη υπήρξαν μερικοί από τους συνηθείς τόπους εξορίας το

¹ Τρωιάνος, *Ποινές*, 16-20.

² Τρωιάνος, *Ποινές*, 27-51, όπου περιγραφή και κατηγοριοποίηση των ποινών.

³ Στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο προβλέπονταν δύο μορφές εξορίας: η «relegatio», που συνεπαγόταν την αναγκαστική απομάκρυνση του προσώπου από έναν τόπο και η «deportatio», που ήταν βαρύτερης μορφής εξορία και σήμαινε την υποχρεωτική παραμονή σε έναν τόπο, τη δήμευση της περιουσίας και την απώλεια της ιδιότητας του πολίτη. Στο Ιουστινιάνειο δίκαιο υπήρχε η «deportatio», αλλά ο ισόβιος περιορισμός και η δήμευση συνιστούν διαφορετικές ποινές και όχι παρεπόμενες. Στα μέσα βυζαντινά χρόνια έχει συντελεστεί η ενοποίηση των δύο όρων σε μια ποινή και η αποσύνδεση από τις συνοδευόμενες ρωμαϊκές ποινές. Ένα χαρακτηριστικό της εξορίας, όπως εμφανίζεται στο μεταϊουστινιάνειο δίκαιο, είναι η πιθανή σύνδεσή της με καταναγκαστικά έργα, κυρίως σε περιπτώσεις μακροχρόνιας εξορίας. Για τα παραπάνω, βλ. Τρωιάνος, *Ποινές*, 38-41.

⁴ Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και Τυραννίς*, 94-95.

⁵ Ως έγκλημα καθοσίωσης ορίζεται κάθε εχθρική πράξη, μηχανορραφία, μελέτη που στρέφεται εναντίον του αυτοκράτορα. Για τις πράξεις που συνιστούν έγκλημα καθοσίωσης στη βυζαντινή νομοθεσία και σχετικά ζητήματα, βλ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και Τυραννίς*, 274-287. Η ποινή με την οποία τιμωρούνταν σύμφωνα με τη νομοθεσία το έγκλημα καθοσίωσης ήταν η θανατική. Ωστόσο, συχνά επιβάλλονταν ηπιότερες ποινές, όπως η εξορία, αφού παρά τη νομοθεσία ο ίδιος ο αυτοκράτορας ήταν αυτός που αποφάσιζε, βάσει πολιτικής, βλ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και Τυραννίς*, 94-95, 288-316, όπου και παραπομπές στα αντίστοιχα νομικά κείμενα.

διάστημα μεταξύ 8ου-11ου αιώνα⁶, με βασικό κριτήριο την απόσταση από το βυζαντινό κέντρο. Τους αιώνες αυτούς, η Θεσσαλονίκη αναφέρεται κατά περιπτώσεις στις χρονογραφικές και ιστορικές πηγές ως ένας ακόμα τόπος όπου στάλθηκαν πρόσωπα, προκειμένου να εκτίσουν την ποινή, να απομακρυνθούν από την Κωνσταντινούπολη ή να τεθούν υπό κράτηση.

Οι πρώτες σχετικές αναφορές συναντώνται ήδη κατά τα πρώτα χρόνια του 8ου αιώνα, έπειτα από τη σύντομη βασιλεία του Φιλιππικού Βαρδάνη.⁷ Το έτος 713, κατόπιν συνωμοτικής κίνησης προερχόμενης από το θέμα του Οψικίου, ο Βαρδάνης εκθρονίστηκε και τυφλώθηκε από στρατιώτες στο ορνατώριο των Πρασίνων έπειτα από εορταστικές εκδηλώσεις στον ιππόδρομο, ενώ στην εξουσία τον διαδέχτηκε ο *πρωτασηκρίτης* Αρτέμιος, που έλαβε το όνομα Αναστάσιος. Η ανάληψη του αυτοκρατορικού αξιώματος από τον Αναστάσιο Β΄-Αρτέμιο, συνοδεύτηκε από την άμεση τιμωρία των δύο πατρικίων που συνετέλεσαν στην εκθρόνιση του προκατόχου του, οι οποίοι επωμίστηκαν την κατηγορία του εγκλήματος καθοσίωσης. Έτσι, σύμφωνα με τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, *τῷ δὲ σαββάτῳ μετὰ τὴν πεντηκοστὴν ἐτυφλώθη Θεόδωρος ὁ Μυάκης, καὶ τῷ δευτέρῳ σαββάτῳ ἐτυφλώθη Γεώργιος ὁ Βούραφος, καὶ ἐξωρίσθησαν ἐν Θεσσαλονίκῃ*.⁸

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, ο Αναστάσιος Β΄ αποκατέστησε την αναγνώριση των διατάξεων της έκτης Οικουμενικής Συνόδου, αναστέλλοντας τα μονοθελητικά διατάγματα του Βαρδάνη και αποκαθιστώντας την παράσταση της Συνόδου στο ανάκτορο, ενώ στον στρατιωτικό τομέα, μερίμνησε για τον ανεφοδιασμό και την άμυνα της Κωνσταντινούπολης εναντίον των Αράβων. Ωστόσο και η δική του παραμονή στην εξουσία υπήρξε σύντομη. Τερματίστηκε με την εξορία και του ίδιου στη Θεσσαλονίκη, όταν κατά την προετοιμασία επίθεσης εναντίον του εχθρού με βάση τη Ρόδο, τα στρατεύματα του Οψικίου στασίασαν εκ νέου και ανακήρυξαν αυτοκράτορα τον Θεοδόσιο Γ΄.⁹ Έπειτα από ένα σύντομο διάστημα οχύρωσής του στη

⁶ Για ενδεικτική απαρίθμηση των τόπων εξορίας, βλ. Μπουρδάρη, *Καθοσίωσις και Τυραννίς*, 167-168· Μπουρδάρη, *Εικονομαχία και Δίκαιο*, 87.

⁷ Για τα γεγονότα της διετούς βασιλείας του Φιλιππικού Βαρδάνη (711-713), σημαντικότερα εκ των οποίων υπήρξαν η ανανέωση της χριστολογικής έριδας υπέρ του Μονοθελητισμού (που είχε καταδικαστεί στην έκτη Οικουμενική Σύνοδο) και η καταστροφή της παράστασης της Συνόδου στο ανάκτορο, βλ. ενδεικτικά : Ostrogorsky, *Ιστορία Β΄*, 15-17· Brooks, «Successors», 412-415.

⁸ Θεοφάνης, 383.5-21. Πρβλ. Πατριάρχης Νικηφόρος, 114-116, κεφ.48· Συμεών Λογοθέτης, 177.7-178.6. Ο Brooks, «Successors», 415 τοποθετεί χρονολογικά την τύφλωση του Βαρδάνη στις 3 Ιουνίου 713 και την τιμωρία των δύο πρωτεργατών της συνωμοσίας στις 10 και 17 Ιουνίου του ίδιου έτους.

⁹ Θεοφάνης, 383.27-385.22· Πατριάρχης Νικηφόρος, 116-118, κεφ. 49-50.

Νίκαια και αφού οι επαναστάτες είχαν πια εισέλθει στην Κωνσταντινούπολη, ο Αναστάσιος παραδόθηκε και περιβλήθηκε το μοναχικό ένδυμα, έχοντας λάβει εγγύηση για την ζωή του, ενώ ο δὲ Θεοδόσιος ἀβλαβῆ τοῦτον διατηρήσας ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐξώρισεν.¹⁰

Στα τέλη του ίδιου αιώνα, εξόριστοι στη Θεσσαλονίκη οδηγήθηκαν και ο Θεόδωρος Στουδίτης¹¹, ο αδερφός του Ιωσήφ Στουδίτη, καθώς και άλλοι δέκα μοναχοί, έπειτα από τη σύγκρουση του Κωνσταντίνου Στ΄ με την Εκκλησία. Η διάρρηξη των δεσμών του αυτοκράτορα με την ορθόδοξη παράταξη επήλθε τον Ιανουάριο του 795, όταν απομάκρυνε την έως τότε γυναίκα του, Μαρία από την Παφλαγονία, ἐξεβιάσατο αὐτὴν τοῦ γενέσθαι μονάστριαν, ενώ έστεψε στην πορεία αυγούστα την κουβικουλάρια της αυλῆς Θεοδότη καὶ ἐμνηστεύθη αὐτὴν παρανόμως. Η τέλεση του «μοιχικού» αυτού γάμου στον άγιο Μάμαντα από τον Ιωσήφ, ιερέα της Αγίας Σοφίας και ηγούμενου των Καθαρών, όπως και η ανεκτική στάση του πατριάρχη Ταρασίου απέναντι στον αυτοκράτορα που παραβίασε τους εκκλησιαστικούς κανόνες, προκάλεσαν αξιοσημείωτη δυσαρέσκεια. Με ιδιαίτερη οξύτητα αντέδρασε η μοναστική παράταξη των Ζηλωτών, με επικεφαλής τον ηγούμενο της μονῆς Σακκουδίωνος, Πλάτωνα, οι οποίοι διέκοψαν την εκκλησιαστική κοινωνία με τον πατριάρχη Ταράσιο. Ο αυτοκράτορας, έπειτα από ανεπιτυχείς προσπάθειες να ανατρέψει το αρνητικό ρεύμα εναντίον του, κατέστειλε τελικά τις αντιδράσεις για τον γάμο του με τη Θεοδότη εγκλείοντας τον Πλάτωνα σε ναό του παλατίου¹², ενώ τοὺς δὲ λοιποὺς μοναχοὺς, σὺν ταῖς ἀνεψιοῖς αὐτοῦ τύψαντες, ἐξώρισαν ἐν Θεσσαλονίκῃ.¹³

¹⁰ Θεοφάνης, 385.22-386.13. Πρβλ. Πατριάρχης Νικηφόρος 118, κεφ. 51. Βλ. και: Ostrogorsky, *Ιστορία Β΄*, 17-18· Brooks, «Successors», 415-416.

¹¹ Πρόκειται για την πρώτη εξορία του Θεόδωρου Στουδίτη. Ο μοναχός θα εξοριστεί άλλες δύο φορές, στην Προποντίδα επί Νικηφόρου Α΄ και στην Μικρά Ασία επί Λέοντος Ε΄ Αρμένιου, βλ. παρακάτω. Για συνολική επισκόπηση της ζωῆς και του έργου του Θεόδωρου Στουδίτη, βλ. Pratsch, *Dogma und Pragma*.

¹² Ο Πλάτωνας φαίνεται να φυλακίστηκε στα Εχέκολλα, μοναστήρι, τμήμα του οποίου λειτουργούσε ως χώρος φυλακής, βλ. Μπουρδάρα, *Εικονομαχία και Δίκαιο*, 108-109.

¹³ Θεοφάνης, 469.23-470.3· 470.5-7· 470.24-471.4. Πρβλ. *Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Α*, στ. 136-140· *Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Β*, στ. 252-256· *Βίος Ταρασίου*, 117-131, κεφ. 39-47. Ο Θεοφάνης ερμηνεύει την εκδίωξη της Μαρίας, ως ενέργεια του Κωνσταντίνου καθοδηγούμενη από επιβουλές της Ειρήνης, προκειμένου να τον καταστήσει μισητό στο λαό, σε αντίθεση με το *Βίο Ταρασίου*, που γίνεται αποδεκτή η εκδοχή επιβουλῆς της Μαρίας εναντίον του αυτοκράτορα. Το λεγόμενο «μοιχικό σχίσμα», όπως ονομάστηκε, υπήρξε η αφορμή για τη σύγκρουση Εκκλησίας-Πολιτείας. Οι σχέσεις ανάμεσα στους δύο πόλους εξουσίας ήταν άλλωστε ήδη τεταμένες λόγω της εικονομαχικής έριδας. Η εν λόγω διαμάχη απασχόλησε το Βυζάντιο για πολύ καιρό, λήγοντας οριστικά το έτος 812. Για το θέμα του «μοιχού» αυτοκράτορα και την τιμωρία των μοναχών, βλ. Speck, *Konstantin VI*, 253-281· Cholij, *Ordering of Holiness*, 38-43· Νικολάου, *Η Γυναίκα*, 65, 99-100· Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και Τυραννίς*, 49-50, 92.

Ο Θεόδωρος Στουδίτης, σε επιστολή που απηύθυνε στον φυλακισμένο Πλάτωνα, παρέθεσε μια αρκετά λεπτομερή περιγραφή της ναυτικής πορείας¹⁴ που ακολούθησαν οι εξόριστοι το 797, εκκινώντας από τη μονή των Καθάρων και κατευθυνόμενοι προς τον τόπο εξορίας: Στο θαλάσσιο αυτό ταξίδι που είχε διάρκεια περίπου ένα μήνα, σημαντικότεροι από τους αναφερόμενους σταθμούς υπήρξαν διαδοχικά η Λάμψακος, οι Ελεούντες και έπειτα η Λήμνος. Στην πορεία το πλοίο προσέγγισε την Παλλήνη και την Κασσανδρεία, απ' όπου οι επιβαίνοντες έφτασαν στο Έμβολον¹⁵, στα νοτιοανατολικά της Θεσσαλονίκης. Η στάση στους ενδιάμεσους σταθμούς περιλάμβανε διαμονή σε καταλύματα, ενώ συχνά αναφέρεται ο χρόνος παραμονής σε ένα σταθμό και η διάρκεια μετάβασης από το ένα μέρος στο άλλο. Στο Λοπάδιον ο Θεόδωρος Στουδίτης έτυχε ξεχωριστής μεταχείρισης, ωστόσο από την επιστολή δεν λείπουν οι αναφορές στις άσχημες συνθήκες του ταξιδιού, κατά το οποίο *ώς πρόβατα διεσπαρμένα περιέστησαν* αυτούς.¹⁶

Μετά το πέρας της θαλάσσιας πορείας, οι εξόριστοι και η συνοδεία τους προμηθεύτηκαν ζώα με τα οποία εισήλθαν στην πόλη δια μέσου κάποιας ανατολικής πύλης, πιθανότατα της Κασσανδρωτικής. Τους μοναχούς υποδέχτηκε, συνοδευόμενος από στρατιώτες, ο ύπαρχος της Θεσσαλονίκης, ο οποίος τους οδήγησε μέσω του κεντρικού οδικού άξονα *πρὸς τὸν ἄρχοντα*, που συμπεριφέρθηκε με ευμένεια απέναντί τους. Στην πορεία, οδηγήθηκαν στον ναό της Αγίας Σοφίας, όπου ο αρχιεπίσκοπος *έδέξατο και κατησπάσατο* αυτούς και αφού *όμιλήσας τὰ δέοντα*, τους προσέφερε

¹⁴ Στα τέλη του 8ου αιώνα οι χερσαίες μετακινήσεις μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Θεσσαλονίκης παρουσίαζαν δυσκολίες, λόγω της παρουσίας των Σλάβων, βλ. παρακάτω, Κεφ. Δ. 3.

¹⁵ Με τον όρο «Έμβολος» («Έκβολος»), νοείται το οχυρωματικό έργο του λιμανιού στα ΝΑ της Θεσσαλονίκης, που είναι γνωστό με τη σημερινή τούρκικη ονομασία «Τσερέμπουλος» και διακρίνεται από την αναφερόμενη στις πηγές «Εκβολή», με την οποία δηλώνεται η παραθαλάσσια περιοχή από το δυτικό τμήμα του λιμανιού ως το δυτικό τείχος, βλ. Τσάρας, «Εκβολος-Εκβολή».

¹⁶ Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολές*, επ.3, 13.68-15.103. Η ακριβής πορεία πλεύσης που αναφέρει ο Στουδίτης είναι: Μονή Καθάρων – Λιβιανά – Λεύκαι- Φύραιον – Παύλα – Λοπάδιον- Τίλις- Αλκέρτζα- Αναγεγραμμένοι, Περπερίνα- Πάριον- Ορκός- Λάμψακος- Άβυδος- Έλεούντες- Λήμνος- Κάναστρον- Παλλήνη- Έμβολος- Θεσσαλονίκη. Για εκτενή σχολιασμό του χωρίου της επιστολής που αναφέρεται στον δρόμο της εξορίας του Θεοδώρου, βλ. τον λεπτομερή σχολιασμό: Cheynet - Flusin, «La Route de l'Exil». Αξίζει να σημειωθεί ότι ορισμένοι από τους αναφερόμενους σταθμούς δεν έχουν ταυτιστεί επακριβώς. Οι πληροφορίες σχετικά με το χρόνο πλεύσης και τις αποστάσεις σε ναυτικά μίλια είναι ιδιαίτερα σημαντικές για τη μελέτη των θαλάσσιων ταξιδιών στο Βυζάντιο. Για τα παραπάνω, βλ. και: Καρπόζηλος, «Ταξιδιωτικές Περιγραφές», 518-519· Pratsch, *Dogma und Pragma*, 110-113. Η Κουντούρα-Γαλάκη, «Ταξίδια Αγίων», 503-505, εντάσσει τα παράπονα για τις συνθήκες ταξιδιού, στο πλαίσιο της γενικότερης δυσарέσκειας της εποχής για τα θαλάσσια ταξίδια. Ωστόσο, η μετάβαση δια θαλάσσης εξασφάλιζε συνήθως ένα πιο άνετο ταξίδι σε σχέση με τη δια ξηράς πορεία, παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες των καιρικών συνθηκών και των κινδύνων. Επίσης, όπως παρατηρεί ο Koder, «Νησιωτική επικοινωνία», 454-455, ο ίδιος ο Στουδίτης φαίνεται να αντιλαμβανόταν ότι ταξιδεύει σχετικά γρήγορα.

ανάπαυση *διά τε λουετροῦ καὶ βρωμάτων*. Την επόμενη ημέρα, οι αρχές της πόλης ανταποκρινόμενες σε αίτημα των εξορίστων επέτρεψαν την προσέλευσή τους στον ναό του Αγίου Δημητρίου για προσκύνημα, έπειτα από το οποίο οι μοναχοί διαχωρίστηκαν και στάλθηκαν ο καθείς σε διαφορετικά σημεία της Θεσσαλονίκης.¹⁷

Το διάστημα παραμονής τους στην πόλη υπήρξε σύντομο, καθώς η επάνοδος της Ειρήνης στην εξουσία σηματοδότησε την ανάκλησή τους στην Κωνσταντινούπολη και την εγκατάστασή τους στη μονή Στουδίου¹⁸, ενώ λίγο αργότερα, περί το 807, ο Ιωσήφ Στουδίτης *τῆς μεγαλωνύμου Θεσσαλονίκης χρηματίσας ἀρχιεπίσκοπος*.¹⁹

Η μετέπειτα σύγκρουση των Ζηλωτών με τον Νικηφόρο Α΄ επέφερε την καθαίρεση του Ιωσήφ το 809, καθώς και την εξορία των δύο αδελφών και του Πλάτωνα στην Προποντίδα. Στουδίτες μοναχοί στάλθηκαν και σε αυτήν την περίπτωση φρουρούμενοι στη Θεσσαλονίκη, ενώ η ανάκλησή τους και η αποκατάσταση του Ιωσήφ πραγματοποιήθηκαν όταν στην εξουσία ανήλθε ο Μιχαήλ Α΄.²⁰ Μια τρίτη ρήξη, με τον Λέοντα Ε΄, στο πλαίσιο της εικονομαχικής κρίσης, επέσυρε για μια ακόμα φορά την εξορία των στουδιτών, οι οποίοι υπήρξαν ένθερμοι υπερασπιστές της λατρείας των εικόνων, ενώ αυτή τη φορά την επιστροφή τους αποφάσισε ο Μιχαήλ Β΄, ο οποίος έθεσε τέρμα στις διώξεις των εικονολατρών.²¹

¹⁷ Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολές*, επ.3, 15.103-122. Βλ. και: Pratsch, *Dogma und Pragma*, 113. Για την αναφορά στον «ὕπαρχο» της Θεσσαλονίκης, βλ. Kontsantakopoulou, «*l' Éparque*», 158-159. Βλ. και: Spieser, *Monuments*, 85-86, για τοπογραφικές παρατηρήσεις με βάση την επιστολή του Στουδίτη.

¹⁸ *Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Α*, στ. 141· *Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Β*, 256-257. Βλ. και: Stambolon, «*Monks and State*», 140-143.

¹⁹ Βίος Νικόλαου Στουδίτη, στ. 877. Πρβλ. *Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Β*, στ. 244-245: *ὅς καὶ θεία ψήφῳ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀγίας τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας ἐν καιρῷ ἰδίῳ τοὺς οἴακας ἐγγχειρισθεῖς*. Δεν υπάρχει Βίος του Ιωσήφ Στουδίτη, συνεπώς οι πληροφορίες που τον αφορούν αντλούνται από Βίους άλλων προσώπων, όπως των αδελφών του, Νικολάου και Θεοδώρου, καθώς και από τις όποιες αναφορές των χρονογράφων. Βλ. και: Ευστρατιάδης, «*Ιωσήφ Στουδίτης*», όπου σύντομη αναφορά στο βίο του και παράθεση του υμνογραφικού έργου του.

²⁰ Θεοφάνης, 484.19-18, 494.12-20· *Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Α*, στ. 154-160, 164· *Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Β*, 265-272· Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολές*, επ.48, 130-131.40-49. Η σύγκρουση με το Νικηφόρο Α΄ προήλθε από την αντίδραση των στουδιτών στην αντικανονική εκλογή του πατριάρχη Νικηφόρου και την άρνηση να επικυρώσουν την εκκλησιαστική επάνοδο του ιερέα Ιωσήφ, που τέλεσε το μοιχικό γάμο του Κωνσταντίνου Στ΄. Στην πραγματικότητα, τα γεγονότα αυτά έδωσαν την αφορμή στον Νικηφόρο να απομακρύνει τους αντιπάλους του. Βλ. Stambolon, «*Monks and State*», 143-149· Cholij, *Ordering of Holiness*, 45-53.

²¹ *Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Α*, στ. 188-189, 205-208· *Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Β*, στ. 288-289, 304. Βλ. και: Stambolon, «*Monks and State*», 149-154· Cholij, *Ordering of Holiness*, 53-62. Ο Θεόδωρος Στουδίτης εξορίστηκε διαδοχικά σε διαφορετικά μέρη της Μικράς Ασίας, καταλήγοντας στη Σμύρνη. Το διάστημα της τρίτης αυτής εξορίας, μέσα από τις επιστολές του, συνέχισε τον αγώνα υπέρ των εικόνων. Ο Ιωσήφ Στουδίτης εξορίστηκε στο φρούριο με την ονομασία «*Ελπίζων*». Για τον Ιωσήφ, βλ. Beck, *Kirche*, 505-506· Gouillard, «*Synodikon*», 53, όπου αναφορά του ονόματός του μεταξύ όσων υπήρξαν υπερασπιστές της Ορθοδοξίας την περίοδο της εικονομαχίας.

Μια ακόμα περίπτωση κατά την οποία η Θεσσαλονίκη φέρεται ως τόπος απομάκρυνσης όσων απειλούσαν τον αυτοκράτορα αποτελεί η μεμονωμένη μαρτυρία του 13ου αιώνα, σύμφωνα με την οποία ο Βασίλειος Α΄ εξόρισε τον Λέοντα Στ΄ στην πόλη, έπειτα από τις κατηγορίες περί συνωμοσίας εναντίον του. Ο Λέοντας, ακολουθώντας την συμβουλή του μοναχού Σανταβαρηνού²², *οὐχ ὑπειδόμενος δὲ τον δόλον ἐκεῖνος οὐδὲ τὸ δολερὸν τοῦ ἀνδρὸς συννοήσας*²³, προκειμένου να αποτρέψει έναν ενδεχόμενο κίνδυνο κατά της ζωής του αυτοκράτορα, είχε πεισθεί να συνοδεύει τον Βασίλειο στην έξοδό του από την πόλη φέροντας κρυμμένο στα υποδήματά του ένα μαχαίρι. Στην πορεία ο Σανταβαρηνός αποκάλυψε στον Βασίλειο την κρυφή ύπαρξη του όπλου, κατηγορώντας τον Λέοντα ότι προετοίμαζε την δολοφονία του. Ο Μακεδόνας αυτοκράτορας, έχοντας επιβεβαιώσει την αλήθεια των κατηγοριών, περιόρισε τον διάδοχό του *κατά τινα τῶν βασιλείων οἴκων, ὃς Μαργαρίτης κατονομάζεται*²⁴, το έτος 883²⁵, ενώ η αποκατάσταση των σχέσεων Βασιλείου και Λέοντος και η επάνοδός του στο παλάτι επήλθε τρία χρόνια αργότερα.²⁶

Η απομόνωση του Λέοντος στον τρίκλινο του Μαργαρίτη, ως η τιμωρία που επιβλήθηκε από τον Βασίλειο, επιβεβαιώνεται από το σύνολο των πηγών που αφορούν την εν λόγω περίοδο, κρίνοντας άσκοπη την αμφισβήτηση της πληροφορίας.²⁷ Συνεπώς, η κατά πολύ μεταγενέστερη χρονολογικά αναφορά στο έργο του Σκουταριώτη, *«ἐφ' ᾧ καὶ τὸν Λέοντα ὁ βασιλεὺς Βασίλειος εἰς τὴν Θεσσαλονίκην σὺν τῇ γυναικὶ περιώρισεν»*, θα πρέπει να απορριφθεί ως αναληθής.²⁸ Η αξία ωστόσο του εν λόγω χωρίου έγκειται στην εξαγωγή του συμπεράσματος, πως η πόλη υπήρξε ένας

²² Για τον Θεόδωρο Σανταβαρηνό, επίσκοπο των Ευχαϊτών και υποστηρικτή του Φωτίου, βλ. ODB, III, 1839, «SANTABARENOS, THEODORE» και Αλεξάκης, *Βίος Ευθυμίου*, 31, σημ. 13.

²³ Συνέχεια Θεοφάνη, 349.14-15.

²⁴ Συνέχεια Θεοφάνη, 350.9-10.

²⁵ Για την ακριβή χρονολόγηση των γεγονότων και τη διάρκεια απομόνωσης του Λέοντα, βλ. Jenkins, «Accuracy », 101-103.

²⁶ Συνέχεια Θεοφάνη, 348.20-350.20· Συμεών Λογοθέτης, 267.136-269.156· Σκυλίτζης, 167.79-170.46. Πρβλ. *Βίος Ευθυμίου Πατριάρχη*, 5.28-5.32. Για τη σκευωρία του Σανταβαρηνού, βλ. Χρήστου, *Εξουσία και Πρακτική*, 255-256 και σημ. 6· Χρήστου, «Ο Θεός σώζει τον βασιλέα», 142-144. Το περιστατικό που παρουσιάζεται από τους χρονογράφους ως σκευωρία του Σανταβαρηνού έχει αντιμετωπιστεί με σκεπτικισμό από την έρευνα και διατυπώθηκαν διαφορετικές απόψεις, όπως ο ρόλος του πατριάρχη Φωτίου και η πιθανότητα πραγματικής απόπειρας του Λέοντος κατά του Βασιλείου.

²⁷ Καθώς τα γεγονότα αφορούν τα πρώτα χρόνια του έγγαμου βίου του Λέοντος με τη Θεοφανώ, ο *Βίος Θεοφανούς*, 7-13, την παρουσιάζει να συμπαραστέκεται στον Λέοντα, ευρισκόμενη μαζί του καθ' όλη τη διάρκεια της απομόνωσης. Η πληροφορία θεωρείται χαρακτηριστική της σκοπιμότητας των Βίων αγίων να εξάρουν τους βιογραφούμενους και όχι αληθές στοιχείο. Βλ. Tougher, *Leo VI*, 137· Νικολάου, «Βίος ή βίος Θεοφανούς», 488-491. Παρά ταύτα, επιβεβαιώνεται και από την πηγή αυτή το είδος της επιβαλλόμενης τιμωρίας.

²⁸ Σκουταριώτης, 145.21-28

πιθανός ή και συνήθης τόπος εξορίας όσων η παρουσία στην πρωτεύουσα θεωρούταν επικίνδυνη, γι' αυτό και κρίθηκε σκόπιμο να αναφερθεί.²⁹

Λίγα χρόνια αργότερα, έπειτα από τον θάνατο της Ζωής Ζαούτζη (δεύτερης κατά σειρά συζύγου του Λέοντος Στ'), η απομάκρυνση του επείκτη Βασίλειου³⁰ επί τη βάση κατηγοριών συνωμοσίας εναντίον του Λέοντος υποδεικνύει, πως όχι μόνο η Θεσσαλονίκη αλλά και η ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας θεωρούταν ένα ασφαλές μέρος στο οποίο θα μπορούσε να σταλεί κάποιος, προκειμένου να καταστεί ακίνδυνος για την αυτοκρατορική εξουσία.³¹ Στην περίπτωση αυτή δεν επρόκειτο περί εξορίας αλλά περί απομάκρυνσης από το βυζαντινό κέντρο, με την πρόφαση της αυτοκρατορικής αποστολής. Ο αραβικής καταγωγής ευνούχος Σαμωνάς³² - προσωπικότητα με χαρακτηριστική ανάμειξη στα τεκταινόμενα της εποχής- έσπευσε να προειδοποιήσει τον αυτοκράτορα για την συνωμοσία που εξύφαιναν τα μέλη της οικογένειας Ζαούτζη, ενώ στην πορεία έμπιστοι απεσταλμένοι του αυτοκράτορα άκουσαν και κατέγραψαν τα σχέδια του Βασιλείου, παραδίδοντάς του τις αποδείξεις. Ο Λέοντας προκειμένου να διαφυλάξει την εξουσία του, *παρευθὺ Βασίλειον μὲν προσκαλεσάμενος δέδοκε μιλιάρησια χιλιάδας κδ' ὥς δῆθεν ψυχικὰ τῆς αὐτοῦ θείας Ζωῆς ὀρισθέντα, καὶ ἐν Μακεδονίᾳ ἀπέστειλεν*.³³

Στις παραπάνω αναφορές θα πρέπει επίσης να προστεθούν και οι δύο περιπτώσεις κατά τις οποίες η Θεσσαλονίκη φέρεται ως τόπος κράτησης προσώπων που απείλησαν την κεντρική εξουσία την περίοδο αναμέτρησης με τους Βουλγάρους. Ο βούλγαρος διοικητής των Σερβίων, Νικολιτζάς, ο οποίος, έπειτα από πρόσκαιρη παράδοση του φρουρίου του στον Βασίλειο Β' στις αρχές του 11ου αιώνα και αντάλλαγμα την αποδοχή τίτλων, είχε αυτομολήσει στο στρατόπεδο του Σαμουήλ, *πολλάκις ληφθεὶς καὶ πολλάκις ἀφεθείς, ἐν τισιν ὄρεσι κρυπτόμενος*, αποφάσισε να παραδοθεί στον αυτοκράτορα, αφού ο στρατός που είχε σταλεί εναντίον του πέτυχε

²⁹ Μπουρδάρα, «Ανατρεπτικές Κινήσεις», 397.

³⁰ Για τα καθήκοντα του αξιωματούχου *επείκτη*, βλ. *De Cerimoniis*, I, 480.1-3· Oikonomides, *Les listes*, 339· Λεβενιώτης, «Επείκτης».

³¹ Μπουρδάρα, «Ανατρεπτικές Κινήσεις», 397.

³² Για τη συνολική δράση του Σαμωνά και τις πολιτικές μηχανορραφίες του στην αυτοκρατορική αυλή, βλ. Χρήστου, *Εξουσία και Πρακτική*, 181-197· Janin, «Samonas»· Rydén, «Samonas».

³³ Συνέχεια Θεοφάνη, 362.17-364.8. Πρβλ. Συμεών Λογοθέτης, 280.178-282.218· Σκυλίτζης, 179.73-180.6. Πρβλ. και: *Βίος Ευθυμίου Πατριάρχη*, 49.22-51.6, όπου μικρή διαφοροποίηση στην περιγραφή των γεγονότων. Βλ. και: Αλεξάκης, *Βίος Ευθυμίου*, 103-105, σημ. 74. Στις πηγές δεν αναφέρεται συγκεκριμένα σε ποια περιοχή της Μακεδονίας στάλθηκε ο επείκτης. Λίγο καιρό αργότερα, έχοντας απομακρύνει και τους υπόλοιπους συνωμότες, ο Λέοντας ανακάλεσε το Βασίλειο στην Κωνσταντινούπολη, του απέδωσε ποινές και τον εξόρισε πλέον και τυπικά, αυτή τη φορά στην Αθήνα.

την αποδόμηση των δυνάμεών του. Ωστόσο, *τοῦτον μὲν ὁ βασιλεὺς οὐδὲ ἰδεῖν ἠνέσχετο, ἀλλ' εἰς Θεσσαλονίκην ἐξέπεμψε φρουρεῖσθαι κελεύσας*.³⁴ Αντίστοιχη είναι και η περίπτωση του στρατηγού του Δυρραχίου, Βασιλείου Συναδηνού³⁵, όταν το έτος 1040 κατηγορήθηκε για προδοσία. Ο Συναδηνός, ο οποίος την περίοδο αυτή κινούταν προς αντιμετώπιση του κινήματος των Βουλγάρων με αρχηγό τον Πέτρο Δελεάνο³⁶, υπονομεύτηκε από τον υποστράτηγό του, Μιχαήλ Δερμοκαΐτη, *ὡς μελετῶν τυραννίδα*³⁷, με αποτέλεσμα τη μεταφορά του στη Θεσσαλονίκη, όπου *ἐν φυλακῇ βάλλεται*.³⁸

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, προκύπτει πως την περίοδο μεταξύ 8ου-11ου αιώνα, πέραν των αυτοκρατόρων, των στρατηγών, των υπόλοιπων κρατικών υπαλλήλων, των εκκλησιαστικών, των αγίων και των άλλων ταξιδιωτών, οι εξόριστοι αποτέλεσαν μια από τις κατηγορίες προσώπων που βρέθηκαν από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη. Η απόσταση από το βυζαντινό κέντρο φαίνεται να κατέστησε την πόλη κατάλληλο τόπο απομάκρυνσης προσώπων που απείλησαν τον αυτοκράτορα³⁹, ωστόσο οι παραπάνω περιπτώσεις δεν αρκούν ώστε να συγκαταλέγεται η Θεσσαλονίκη μεταξύ των συνηθέστερων τόπων εξορίας. Επιπλέον, η κράτηση στρατηγών σε περιόδους βυζαντινοβουλγαρικής σύγκρουσης συνδέεται με την ασφάλεια και το κύρος που της προσέδιδε η ισχύς της μεταξύ των υπόλοιπων πόλεων στη Βαλκανική, αλλά και με τον ρόλο της ως στρατιωτικής βάσης των αυτοκρατόρων στους πολέμους αυτούς.

³⁴ Σκυλίτζης, 344.89-16· 363.43-49. Βλ. και: Holmes, *Basil II*, 105-107, 188.

³⁵ Για την οικογένεια των Συναδηνών, βλ. Hannick, Schmalzbauer, «Synadenoi».

³⁶ Το κίνημα του Δελεάνου, βλ. παρακάτω, Κεφ. Γ. 1.

³⁷ Με τον όρο «τυραννίς», περιγράφεται ο σφετερισμός του αυτοκρατορικού αξιώματος, η περιφρόνηση του αυτοκράτορα και των καθεστηκότων νόμων. Οι όροι «τυραννίς», «καθοσίωσις», «μελέτη», «επιβουλή» χρησιμοποιούνται αδιακρίτως στις πηγές. «Τυραννίς» και «καθοσίωσις» διαφοροποιούνται σε κάποιο βαθμό μεταξύ τους ως έννοιες, αν και στην ουσία η ερμηνεία της μιας λέξης περικλείει την ερμηνεία και της άλλης. Για το ζήτημα αυτό, βλ. αναλυτικά: Μπουρδάρα *Καθοσίωσις και Τυραννίς*, 277-281.

³⁸ Σκυλίτζης, 409.87-410.16. Ο Ατταλειάτης και ο Ψελλός, δεν αναφέρονται στον Συναδηνό κατά την αφήγηση των γεγονότων. Βλ. και: Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και Τυραννίς*, 251. Οι βυζαντινές φυλακές λειτουργούσαν ως χώροι κράτησης / φύλαξης υποδίκων, όχι ως χώροι τιμωρίας ενόχων, βλ. Τρωιάνος, *Ποινές*, 41-45.

³⁹ Μπουρδάρα, «Ανατρεπτικές Κινήσεις», 396-397, όπου διατυπώνεται το εν λόγω συμπέρασμα, έπειτα από την αναφορά στα άνωθεν παραδείγματα εξορίας.

B.4.: Η Θεσσαλονίκη ως εστία αντιδράσεων κατά του αυτοκράτορα

Η μέση βυζαντινή περίοδος χαρακτηρίστηκε από συχνές συνωμοτικές ενέργειες κατά της αυτοκρατορικής εξουσίας. Τα εγκλήματα καθοσιώσεως οργανώθηκαν κυρίως από αξιωματούχους της αυλής, στρατηγούς, ευνούχους και μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Στις περισσότερες περιπτώσεις εξυφάνθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, ενώ πολλά στασιαστικά κινήματα εκδηλώθηκαν και στις ανατολικές περιοχές του κράτους. Αντιθέτως, τα εδάφη της Βαλκανικής δεν αποτέλεσαν εξίσου συχνά εστίες σύγκρουσης.¹ Στο πλαίσιο αυτό, το διάστημα μεταξύ 8ου-11ου αιώνα, η Θεσσαλονίκη σχετίζεται μόλις τέσσερις φορές με κάποια ανατρεπτική δράση κατά του αυτοκράτορα.

Η πρώτη περίπτωση μαρτυρείται στις πηγές στις αρχές του 8ου αιώνα, όταν ο Λέοντας Γ΄ Ίσαυρος κυβερνούσε ήδη επί δύο χρόνια το βυζαντινό κράτος. Την περίοδο αυτή οι εξωτερικές σχέσεις της αυτοκρατορίας συνοψίζονται στην άμεση ανάγκη αντιμετώπισης της αραβικής απειλής, καθώς οι εχθρικές δυνάμεις στράφηκαν εναντίον της ίδιας της Κωνσταντινούπολης, σε αντίθεση με την ειρηνική σχέση που είχε διαμορφωθεί μεταξύ Βυζαντινών και Βουλγάρων με ηγεμόνα τον Τέρβελι, από το 716 και εξής.²

Το 719 και ενώ ο έκπτωτος αυτοκράτορας Αναστάσιος Β΄ Αρτέμιος βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη, ο πατρίκιος Νικήτας Ξυλινίτης απέστειλε γράμμα *πρὸς Ἀρτέμιον ἐν Θεσσαλονίκη ὥστε ἀπελθεῖν αὐτὸν πρὸς Τέρβελιν ὅπως μετὰ συμμαχίας Βουλγαρικῆς ἔλθῃ κατὰ Λέοντος*, σύμφωνα με τον Χρονογράφο Θεοφάνη. Οι Βούλγαροι συνέδραμαν τον Αναστάσιο στο εγχείρημά του, παρέχοντάς του στρατό και χρήματα. Η άφιξη στην Κωνσταντινούπολη δεν έγινε αποδεκτή από τους κατοίκους και οι Βούλγαροι στην πορεία παρέδωσαν τον συνωμότη στον αυτοκράτορα, αποφασίζοντας ενδεχομένως να σεβαστούν την ειρήνη του 716 ή και διαπιστώνοντας την επερχόμενη αποτυχία του κινήματος.³

Αρωγοί στην προσπάθειά του Αρτεμίου υπήρξαν αρκετά σημαίνοντα πρόσωπα της Κωνσταντινούπολης, όπως ο πατρίκιος και κόμης του Οψικίου Ισώης, ο πρωτασηκρήτης Θεόκτιστος, ο άρχοντας του τειχίου Νικήτας ο Άνθρακας και ο

¹ Βλ. Μπουρδάρα, *Έγκλημα Καθοσιώσεως*, 23-229, όπου εμπεριστατωμένη μελέτη για τα εγκλήματα καθοσιώσεως την περίοδο 8ος-11ος αιώνας.

² Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, 76-78· Μπουρδάρα, *Έγκλημα Καθοσιώσεως*, 26-29.

³ Θεοφάνης, 400.18-20. Ο Τέρβελις είχε αναμειχθεί και νωρίτερα σε εσωτερικά θέματα της αυτοκρατορίας, συνδράμοντας στην ανάκτηση του θρόνου από τον Ιουστινιανό Β΄, βλ. Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, 63-76.

πατρίκιος Σισίννιος, ο αποκαλούμενος Ρενδάκις. Όσον αφορά τους υποστηρικτές του κινήματος στη Θεσσαλονίκη, οι Βούλγαροι παρέδωσαν ως συνωμότη τον αρχιεπίσκοπο της πόλης, ο οποίος όμως δεν κατονομάζεται και δεν είναι γνωστές περαιτέρω πληροφορίες για το πρόσωπό του. Ο Λέοντας τερμάτισε την επιβουλή εναντίον του, αποδίδοντας στα εμπλεκόμενα πρόσωπα τις αντίστοιχες ποινές για το έγκλημα καθοσιώσεως: Ο Αρτέμιος, ο αρχιεπίσκοπος και ο Ξυλινίτης θανατώθηκαν, η αξιοσημείωτη περιουσία του τελευταίου δημεύτηκε, ενώ οι υπόλοιποι συνωμότες υπέστησαν και αυτοί τις προβλεπόμενες τιμωρίες.⁴

Εκτενέστερη και λίγο διαφοροποιημένη παρουσιάζεται η παράθεση των γεγονότων από τον πατριάρχη Νικηφόρο, ωστόσο και στη δική του αφήγηση ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των συνωμοτών. Στην περίπτωση αυτή, η πρωτοβουλία για την οργάνωση της συνωμοσίας αποδίδεται απευθείας στον εξόριστο αυτοκράτορα, ο οποίος προσέγγισε τον Σισίννιο ενόσω εκείνος βρισκόταν για διαπραγματεύσεις στη χώρα των Βουλγάρων, προκειμένου να εξασφαλιστεί η υποστήριξη του όμορου λαού στην ανακατάληψη του θρόνου. Έχοντας επιτύχει τη συνεργασία με τον Σισίννιο, ο άλλοτε αυτοκράτορας απέστειλε γράμματα στην πρωτεύουσα, αποδέκτες των οποίων υπήρξαν τα ίδια πρόσωπα που αναφέρει και ο Θεοφάνης, προκειμένου να οργανώσουν την αποδοχή του όταν θα κατέφθανε. Όταν ο Αναστάσιος προσέγγισε την Ηράκλεια μαζί με τους Βουλγάρους, οι τελευταίοι αποδέχτηκαν την έκκληση του Λέοντος Γ' να σεβαστούν την ειρήνη *καὶ τὸν μὲν Ἀρτέμιον σὺν τῷ ἀρχιερεὶ Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλους πλείστους δεσμώτας πρὸς βασιλέα πέμπουσι*. Ο Λέοντας προχώρησε σε τιμωρίες των συνωμοτών, ενώ συγκεκριμένα ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης αποκεφαλίστηκε στο Κυνήγιο μαζί με τον Αρτέμιο και οι κεφαλές τους διαπομπεύτηκαν στον ιππόδρομο.⁵

Έπειτα από το κίνημα του Αρτεμίου, δεν είναι γνωστή κάποια ενέργεια προσώπου της Θεσσαλονίκης εναντίον της κεντρικής εξουσίας, έως τα τέλη του 10ου αιώνα. Κατά τη διάρκεια των εκστρατειών του Βασιλείου Β' εναντίον των Βουλγάρων, ο μάγιστρος Παύλος Βωβός, *ἀνὴρ τῶν ἐν Θεσσαλονίκη τὰ πρῶτα*, συγκαταλέγεται

⁴ Θεοφάνης, 400.18-401.3. Πρβλ. Συμεών Λογοθέτης, 185.113-117, όπου σύντομη περιγραφή των γεγονότων, χωρίς αναφορά στον Αρτέμιο και τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης. Βλ. και: Ταφραλή, *Θεσσαλονίκη*, 200-201.

⁵ Πατριάρχης Νικηφόρος, 126-128, κεφ. 57. Για το κίνημα του Αρτεμίου: Μπουρδάρα, «Ανατρεπτικές Κινήσεις», 389-392· Μπουρδάρα, *Έγκλημα Καθοσιώσεως*, 29-32, 89· Βυζάντιο και Βούλγαροι, 78-80· Γρηγορίου-Ιωάννιδου, «Κίνημα Αρτεμίου-Αναστασίου Β'». Ο Ταφραλή, *Θεσσαλονίκη*, 98, σχολιάζει πως η οργάνωση του κινήματος στην πόλη ήταν μια εξαίρεση στις αρμονικές σχέσεις της Θεσσαλονίκης με την κεντρική εξουσία τους αιώνες αυτούς.

μεταξύ των αξιωματούχων που κατηγορήθηκαν για προδοτικές κινήσεις κατά του αυτοκράτορα, υποστηρίζοντας τον Σαμουήλ. Δεν γνωρίζουμε εάν στο εσωτερικό της πόλης υπήρξαν και άλλα πρόσωπα της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας που υποστήριζαν τον Βούλγαρο ηγεμόνα, καθώς η αναφορά του Σκυλίτζη είναι εξαιρετικά συνοπτική, ενώ ενδέχεται ο αξιωματούχος και οι υπόλοιποι κατηγορούμενοι να διαβλήθηκαν άδικα. Ο Βασίλειος κατέστειλε τον κίνδυνο απομακρύνοντας τα επίμαχα πρόσωπα: έτσι ο μάγιστρος της Θεσσαλονίκης εκτοπίστηκε στην πεδιάδα του θέματος Θρακησίων, ενώ η περιουσία του περιήλθε στα χέρια του αυτοκράτορα, όπως επιβεβαιώνεται από έγγραφο του Άθω.⁶

Στα τέλη του επόμενου αιώνα, η βασιλεία του Μιχαήλ Ζ' Δούκα (1071-1078) χαρακτηρίστηκε από δυσμενή οικονομικά μέτρα και κακοδιοίκηση, συνθήκες που ευνόησαν την οργάνωση επαναστατικών κινήματων για την ανατροπή του.⁷ Τα δύο τελευταία χρόνια της βασιλείας του, ο Νικηφόρος Βρυέννιος στη Βαλκανική χερσόνησο και ο Νικηφόρος Βοτανειάτης στη Μικρά Ασία, εκπρόσωποι της στρατιωτικής αριστοκρατίας του Βυζαντίου και υποστηριζόμενοι από ισχυρά πρόσωπα, εκδήλωσαν σχεδόν ταυτόχρονα τις δράσεις τους για τον σφετερισμό του θρόνου. Στην περίπτωση αυτή, η πόλη της Θεσσαλονίκης αποτέλεσε πεδίο σύγκρουσης των αυτοκρατορικών στρατευμάτων με τον στασιαστή Βρυέννιο, ενώ λίγο αργότερα, η επικράτηση του Βοτανειάτη συνοδεύτηκε από τις ενέργειες ενός ακόμα στασιαστή, του Βασιλάκιου, ο οποίος κατέστησε έδρα του τη Θεσσαλονίκη.

Το έτος 1077, σύμφωνα με τις αναφορές των πηγών, *Νικηφόρος γάρ πρόεδρος ό Βρυέννιος τήν τοῦ Δυρραχίου δουκικὴν διέπων ἀρχὴν καὶ ταύτης παραλυθεὶς βασιλέως ἐαυτῷ περιέθηκεν ὄνομα καὶ τοῖς ἐκέῖσε στρατιώταις ὁπαδοῖς καὶ συνεργοῖς χρησάμενοις ἔξεισι μὲν ἐκεῖθεν, ἐπείγεται δὲ πρὸς Ἀνδριανούπολιν*.⁸

⁶ Σκυλίτζης, 343.68-76· *Actes d' Iviron*, I, 169, αρ. 10. Το γεγονός θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά πριν το 997 και τη μάχη του Σπερχειού, παρά την καταγραφή του από το Σκυλίτζη έπειτα από αυτή, βλ. Holmes, *Basil II*, 107-109, 495, όπου τα εν λόγω γεγονότα και σχόλια για την θεματική και όχι χρονολογική οργάνωση της ύλης από τον Σκυλίτζη.

⁷ Ο Μιχαήλ Ζ' Δούκας δεν αποτέλεσε σε καμία περίπτωση ισχυρή προσωπικότητα. Η έλλειψη πρωτοβουλίας και πολιτικής κρίσης αποτυπώθηκαν στα κείμενα των ιστορικών, με χαρακτηριστικότερες τις αναφορές του Ατταλειάτη. Ακόμα και ο θετικά διακείμενος προς την οικογένεια των Δουκών, Μιχαήλ Ψελλός, που υπήρξε δάσκαλός του Μιχαήλ Ζ', δεν κατόρθωσε να αποκρύψει τις αδυναμίες του. Ο Συνεχιστής του Ιωάννη Σκυλίτζη δεν εκφράζει με ανάλογο ενθουσιασμό τον γόγο εναντίον του Μιχαήλ, όμως η κρίση του είναι οπωσδήποτε αρνητική. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, αναλάμβαναν ουσιαστικά τα ηνία της αυτοκρατορίας πρόσωπα του περιβάλλοντος του Μιχαήλ, όπως ο ευνούχος Νικηφορίτζης, επιφέροντας όμως δυσμενή οικονομική και πολιτική κατάσταση, που προκάλεσε ποικίλες στρατιωτικές εξεγέρσεις, βλ. Polemis, *The Doukai*, 42-46.

⁸ Συνέχεια Σκυλίτζη, 172.20-25. Πρβλ. Ατταλειάτης, 186.20-26· *Αλεξιάδα*, 18.14-23. Βλ. και: Πολέμης, *Ατταλειάτης*, σελ. 419, σημ. 353, για τη χρονολογική τοποθέτηση των γεγονότων. Ο Νικηφόρος

Ο μάγιστρος Ιωάννης Βρυέννιος, αδερφός του στασιαστή, καθώς και ο δούξ της Παφλαγονίας Βασιλάκιος, στρατηγοί δυσανεστημένοι από τη βασιλεία του Μιχαήλ Ζ', συναντήθηκαν στην πρωτεύουσα και αποτέλεσαν βασικούς υποκινητές της στάσης. Ο Ιωάννης είχε δημιουργήσει πρόσφορο έδαφος για την άφιξη του Νικηφόρου στην Αδριανούπολη, έκαμψε τους δισταγμούς του αδερφού του και συγκέντρωσε στρατό, ενώ η αδράνεια της κεντρικής εξουσίας υπήρξε καταλυτική για την ενδυνάμωση του κινήματος.⁹ Στο μεταξύ, ο αυτοκράτορας, αγνοώντας τους όρκους που είχαν ανταλλάξει οι συνωμότες, έστειλε τον Βασιλάκιο εναντίον του στασιαστή, *παραγγείλας αὐτῷ, εἰ οἷόν τε, κατασχεῖν τὸν Βρυέννιον καὶ δεσμώτην τοῦτον ἐκπέμπειν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν*.¹⁰

Τα αντίπαλα στρατεύματα συναντήθηκαν κοντά τη Θεσσαλονίκη, όπου ο Βασιλάκιος αγνόησε την πρότερη συμφωνία του και επιτέθηκε στους αντιπάλους της εξουσίας, καθώς διαπίστωσε την αριθμητική υπεροχή των αυτοκρατορικών δυνάμεων σε σχέση με των στασιαστών. Ωστόσο, ο Νικηφόρος Βρυέννιος υπερίσχυσε στη μάχη, αναγκάζοντας τον Βασιλάκιο να κλειστεί στο εσωτερικό της πόλης, απ' όπου έστειλε πρέσβεις, ζητώντας την επαναφορά της συμφωνίας τους, αίτημα το οποίο έγινε αποδεκτό.¹¹

Ο Βρυέννιος φεύγοντας από τη Θεσσαλονίκη προσέγγισε την Τραϊανούπολη, όπου αναγορεύτηκε αυτοκράτορας. Συνεχίζοντας την πορεία του προς την Αδριανούπολη, *αἱ πόλεις καὶ αἱ κῶμαι ἅπασαι ἀνευφήμουν*¹² και προσχωρούσαν στο στασιαστικό κίνημα, ενώ το στράτευμά του αποτελούσαν τα τάγματα των Μακεδόνων, Φράγκων και Βαράγγων. Ο Νικηφόρος παρέμεινε στα εδάφη της Αδριανούπολης, ενώ ο Ιωάννης Βρυέννιος αποφασίστηκε να σταλεί στη Βασιλεύουσα, για να προετοιμάσει την στέψη του Νικηφόρου. Η ιδέα ότι ο λαός της Κωνσταντινούπολης θα υποστήριζε

Βρυέννιος εμφανίζεται για πρώτη φορά στις βυζαντινές πηγές στα χρόνια του Ρωμανού Δ', πολεμώντας στη μάχη του Ματζικέρτ (βλ. Νικηφόρος Βρυέννιος, 107.3.) Στην πορεία ορίστηκε δούκας της Βουλγαρίας (βλ. Νικηφόρος Βρυέννιος, 209.21-211.2· 213.12-18) και έπειτα δούκας του Δυρραχίου.

⁹ Νικηφόρος Βρυέννιος, 217.4-219.2· 223.15-225.9. Ο ιστορικός Βρυέννιος, σύζυγος της Άννας Κομνηνής, υπήρξε πιθανότατα εγγονός του στασιαστή. Συνεπώς, η εξιστόρηση των γεγονότων χαρακτηρίζεται από μεροληψία απέναντι στα μέλη της οικογένειάς του και την τάση να παρουσιάζει με εξιδανικευμένο τρόπο τις ενέργειές τους, βλ. Τσουγκαράκης, Τσουκλίδου, *Νικηφόρος Βρυέννιος*, 12-19. Πρβλ. Ατταλειάτης, 186.26-189.14.

¹⁰ Νικηφόρος Βρυέννιος, 225.10-14. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 172.25-173.13.

¹¹ Νικηφόρος Βρυέννιος, 225.10-26. Πρβλ. Ατταλειάτης, 189.14-25 και Συνέχεια Σκυλίτζη, 173.10-13, όπου γίνεται λόγος για την αποστολή του Βασιλάκιου στη Θεσσαλονίκη και την κακή διαχείριση της κατάστασης από μέρους του, αλλά όχι για την συμφωνία Βασιλάκιου και Βρυέννιου.

¹² Νικηφόρος Βρυέννιος, 231.17-18. Πρβλ. *Αλεξιάδα*, 18.23-19.34.

την άφιξη των στρατευμάτων του υπήρξε λανθασμένη¹³. εν αντιθέσει, ευνοϊκό κλίμα επικρατούσε στο εσωτερικό της πρωτεύουσας υπέρ του στρατηγού του θέματος των Ανατολικών, Νικηφόρου Βοτανειάτη, που είχε αναγορευτεί αυτοκράτορας από ισχυρούς γαιοκτήμονες της Ανατολής και στο μεταξύ κατευθυνόταν προς στην Κωνσταντινούπολη. Το 1078, κοσμικοί και εκκλησιαστικοί άρχοντες, οικείοι του αυτοκράτορα και σύσσωμο το πλήθος της πόλης ανέτρεψαν τον Μιχαήλ, ανοίγοντάς του τον δρόμο για να αναλάβει αναίμακτα τη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας.¹⁴

Παρά την πρόθεση του νέου αυτοκράτορα να κάμψει την αντίδραση του Βρυέννιου στην Ανδριανούπολη μέσω της διπλωματίας, *ὁ δὲ ἄτεγκτος ἦν καὶ ἀτεράμων καὶ ὑπερήφανος*, αντίδραση που οδήγησε τελικά σε στρατιωτική αναμέτρηση. Τον επίλογο στη στάση όρισε η ήττα του από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα με επικεφαλής τον δομέστικο της Δύσης, Αλέξιο Κομνηνό, την οποία ακολούθησε η τύφλωσή του ως ενόχου εγκλήματος καθοσιώσεως.¹⁵

Έπειτα από την επιτυχημένη αντιμετώπιση του Βρυέννιου, ο αυτοκράτορας Βοτανειάτης, το ίδιο έτος, ήρθε αντιμέτωπος και με τον στρατηγό Βασιλάκιο, ο οποίος δεν είχε παραιτηθεί από την οργάνωση της συνωμοσίας και αφού ισχυροποίησε τον στρατό του στα εδάφη του Δυρραχίου και της δυτικής Μακεδονίας, *κάτεσχε δὲ καὶ τὴν ἐν Θεσσαλίᾳ μητρόπολιν, ἣν Θεσσαλονίκην ὀνομάζουσιν*.¹⁶

Σύμφωνα με την αφήγηση του ιστορικού Βρυέννιου, ο Βοτανειάτης αντιμετώπισε την απειλή αποστέλλοντας εναντίον του στράτευμα υπό τον Αλέξιο Κομνηνό. Σύντομα ο Βασιλάκιος αποφάσισε να εξέλθει από τη Λιτή πύλη, διέσχισε την πεδιάδα και βρέθηκε στο αντίπαλο στρατόπεδο, προσδοκώντας να συλλάβει τον Κομνηνό, σύμφωνα με τις παραπλανητικές υποδείξεις στρατιώτη του Αλεξίου που

¹³ Νικηφόρος Βρυέννιος, 227.1-233.2· Ατταλειάτης, 189.26-192.17· Συνέχεια Σκυλίτζη, 173.13-174.24.

¹⁴ Ατταλειάτης, 164.7-167.10· 183.8-186.19· 197.3-27· 202.18-210.22. Βλ. και: Πολέμης, Ατταλειάτης, 373, σημ. 310· 413, σημ. 349· 443, σημ. 370, για χρονολογικές διευκρινίσεις. Πρβλ. Νικηφόρος Βρυέννιος, 237.15-255.25· Συνέχεια Σκυλίτζη, 171.26-172.19· 176.15-179.11. Ο θρόνος έμεινε κενός για τρεις ημέρες, ώσπου να φτάσει ο Βοτανειάτης.

¹⁵ Νικηφόρος Βρυέννιος, 259.9-281.30· 283.18-21· 285.1-3. Πρβλ. Ατταλειάτης, 218.22-226.11· Συνέχεια Σκυλίτζη, 179.12-181.8· *Αλεξιάδα*, 18.30-27.90. Μετέπειτα ο αυτοκράτορας αποκατέστησε το Νικηφόρο και του απέδωσε τιμές. Για τις τυραννίδες Βρυέννιου και Βοτανειάτη, βλ. αναλυτικά: Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις Και Τυραννίς*, 409-421.

¹⁶ Νικηφόρος Βρυέννιος, 281.30-283.11. Βλ. και: Τσουγκιράκης, Τσουκλιδου, *Νικηφόρος Βρυέννιος*, 287, σημ. 256, όπου διευκρινίζεται πως η αναφορά στη Θεσσαλονίκη ως πόλη της Θεσσαλίας χρησιμοποιείται συχνά από τους Βυζαντινούς. Πρβλ. *Αλεξιάδα*, 28.10, 25. Βλ. και παρακάτω, Κεφ. Β. 5., σημ. 190. Ο Νικηφόρος Βασιλάκιος το 1071 κατείχε το αξίωμα του δούκα Θεοδοσιουπόλεως (βλ. Ατταλειάτης, 120.6), ενώ αργότερα διετέλεσε δούκας Παφλαγονίας (βλ. Νικηφόρος Βρυέννιος, 217.7-8).

δήθεν αυτομόλησε. Τα αυτοκρατορικά στρατεύματα που παρακολούθησαν τις κινήσεις του επιτέθηκαν εναντίον του και τον οδήγησαν εκ νέου στο εσωτερικό της πόλης.¹⁷

Ο Αλέξιος Κομνηνός στρατοπέδευσε έξω από τη Θεσσαλονίκη και προσπάθησε να προσεγγίσει τον Βασιλάκιο *ἐγχειρίζειν αὐτῷ καὶ ἑαυτὸν καὶ τὴν πόλιν*¹⁸, παρέχοντάς του εγγυήσεις απάθειας, που όμως αποδείχτηκαν αναποτελεσματικές. Σε αντίθεση με τον αρχηγό τους, οι υποσχέσεις του Κομνηνού φαίνεται να έπεισαν τους στρατιώτες του Βασιλάκιου, αφού σταδιακά προσχωρούσαν στον αυτοκρατορικό στρατό, ενώ χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης παρέδωσαν την πόλη, ενώ ο στασιαστής κρατούσε μόνο την ακρόπολη. Το τέλος του κινήματός όρισε η σύλληψη και η παράδοση του Βασιλάκιου στον αυτοκράτορα από τους ανθρώπους του, ενώ ακολούθησε η τύφλωσή του ως τιμωρία για την επαναστατική ενέργεια κατά της κεντρικής εξουσίας.¹⁹

Αναφορά στον ρόλο των κατοίκων της πόλης απαντά και στις υπόλοιπες ιστορικές πηγές της περιόδου, στις οποίες διαφοροποιούνται μεν ορισμένες πτυχές των γεγονότων, προβάλλεται όμως κατά παρόμοιο τρόπο η στάση των Θεσσαλονικέων: Στην αφήγηση του Ατταλειάτη, ο Βασιλάκιος δεν παρουσιάζεται να έχει καταλάβει τη Θεσσαλονίκη, αλλά να έχει καταφύγει στην ακρόπολη για να προστατευτεί και να ανασυνταχθεί, έπειτα από αποτυχημένη ενέδρα κατά του Αλεξίου κοντά στον ποταμό Βαρδάριο. Και στην περίπτωση αυτή οι κάτοικοι υποστήριξαν τα αυτοκρατορικά στρατεύματα κατά την κατάληψη της ακρόπολης και την σύλληψη του στασιαστή²⁰, ενώ την ίδια πληροφορία παραθέτει και ο Σκυλίτζης, αναφερόμενος στην καταστολή της συνωμοσίας από τις δυνάμεις του αυτοκράτορα, *τῶν Θεσσαλονικέων συμφορησάντων αὐτοῖς*.²¹

Διαφοροποίηση μεταξύ των κειμένων παρουσιάζει η αφήγηση της Άννας Κομνηνής, σύμφωνα με την οποία οι Θεσσαλονικεῖς αρχικά επέδειξαν ευνοϊκή στάση απέναντι στον στασιαστή. Συγκεκριμένα, άφησαν τον Βασιλάκιο να εισέλθει εκ νέου στην πόλη έπειτα από την καταδίωξη του Αλεξίου, ενώ ύστερα έκλεισαν τις πύλες προκειμένου να μην εισέλθει ο Αλέξιος.²² Η απειλή της κατάληψης της πόλης με

¹⁷ Νικηφόρος Βρυέννιος, 285.7-295.12. Πρβλ. *Αλεξιάδα*, 28.26-32.46.

¹⁸ Νικηφόρος Βρυέννιος, 295.15-16.

¹⁹ Νικηφόρος Βρυέννιος, 295.13-297.25.

²⁰ Ατταλειάτης, 228.15-231.7. Βλ. ειδικότερα: στ.230.26-27: [...] *καὶ τοὺς ἔνδον Θεσσαλονίκης συμφορησάντας ἔχοντες*.

²¹ Σκυλίτζης, 182.15-183.28. Βλ. ειδικότερα: 183.21-22.

²² *Αλεξιάδα*, 33.68-70: [...] *καταλαβόντων δὲ εἰς Θεσσαλονίκην εὐθὺς οἱ Θεσσαλονικεῖς τὸν Βασιλάκιον ἔδεξαντο τῷ στρατηγῷ ἐπιζυγώσαντες παραχρῆμα τὰς πύλας*.

πολιορκία ήγειρε τον φόβο των κατοίκων, αναγκάζοντάς τους να ανοίξουν τις πύλες στον αυτοκράτορα και να συνδράμουν εν τέλει στην παράδοση του Βασιλάκιου που είχε καταφύγει στην ακρόπολη.²³

Με βάση την παραπάνω εξέταση των πηγών συνάγεται πως η Θεσσαλονίκη δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί συνήθης έδρα ανατρεπτικών κινήσεων την περίοδο από τον 8ο μέχρι τον 11ο αιώνα· εν αντιθέσει οι συγκρούσεις προσώπων της πόλης με την κεντρική εξουσία υπήρξαν μεμονωμένες. Στο κίνημα του Αρτεμίου, οι συνωμότες που υποστήριζαν τον έκπτωτο αυτοκράτορα ήταν πρόσωπα της πρωτεύουσας, με εξαίρεση τον αρχιεπίσκοπο, ενώ δεν είναι γνωστή η συμμετοχή άλλων Θεσσαλονικέων. Αντίστοιχα, ο Παύλος Βωβός είναι ο μοναδικός στρατιωτικός αξιωματούχος που φέρεται να έδρασε προδοτικά καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο. Τέλος, ο Νικηφόρος Βρυέννιος και ο Βασιλάκιος κατέφυγαν στη Θεσσαλονίκη πιθανόν γιατί ήταν η ισχυρότερη πλησιέστερη πόλη και τα τείχη της προσέφεραν ασφάλεια και όχι λόγω της υποστήριξης των κατοίκων. Στην περίπτωση του Βασιλάκιου, οι κάτοικοι συνέβαλαν στη σύλληψη του συνωμότη, ενώ ακόμα και στην περίπτωση που σταθούμε στην εκδοχή της Άννας Κομνηνής, θα πρέπει να εντάξουμε την αντιδραστική στάση των Θεσσαλονικέων κατά του αυτοκράτορα στο γενικότερο κλίμα δυσaráσκειας της περιφέρειας απέναντι στην κεντρική εξουσία τον 11ο αιώνα²⁴ και όχι σε ειδικότερες δυσμενείς σχέσεις Θεσσαλονίκης και Κωνσταντινούπολης.

²³ *Αλεξιάδα*, 33.70-34.6. Για την ανταρσία του Βασιλάκιου, βλ. Μπουρδάρη, *Καθοσίωσις Και Τυραννίς*, 422-425· Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 281-284· Σαββίδης, «Εξεγέρσεις», 34-35.

²⁴ Βλ. ενδεικτικά: Σαββίδης, «Παράγοντες Παρακμής».

B.5.: Η μητρόπολη της Μακεδονίας και ο ρόλος της στην πολιτική των προνομίων

Η απόδοση προνομίων, πρακτική υπάρχουσα ήδη από την αρχαιότητα, αναδείχτηκε σε σημαντικότατο εργαλείο της διπλωματικής και δημοσιονομικής πολιτικής των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Οι μορφές που λάμβαναν οι παραχωρήσεις αυτές αφορούσαν συνήθως την απαλλαγή του δικαιούχου από την καταβολή φόρων ή την εισπραξη ενός ποσού σε χρήμα ή σε είδος. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, η καταβολή του ποσού από το κράτος μπορούσε να επιτευχθεί όχι μόνο άμεσα αλλά και έμμεσα, μέσω της δυνατότητας να εισπράττονται τα εισοδήματα από τις φορολογίες του δημοσίου από τον ίδιο τον ωφελούμενο και όχι από τα κρατικά ταμεία.¹

Περί το έτος 1000, η παραχώρηση των προνομίων, που έως τότε αφορούσε κυρίως μονές, φιλανθρωπικούς φορείς και ομάδες επαγγελματιών, απέκτησε περισσότερο προσωπικό χαρακτήρα, καθώς οι δωρεές και οι φοροαπαλλαγές απευθύνονταν συχνότερα σε μεμονωμένα πρόσωπα και όχι σε συλλογικότητες. Ο 11ος αιώνας χαρακτηρίστηκε από την αύξηση του αριθμού των προσωπικών προνομίων, τα οποία συνδυάζονταν κυρίως με την κρατική γη και τα δημόσια έσοδα, αποδίδονταν σε μεγάλο βαθμό σε συγγενικά πρόσωπα των κυβερνώντων, ενώ αποτέλεσαν βασικό εργαλείο στα χέρια του αυτοκράτορα, προκειμένου να δημιουργήσει και να εδραιώσει πελατειακές σχέσεις.²

Στο παραπάνω πλαίσιο εντάσσεται η παραχώρηση των δημοσιονομικών εσόδων της Θεσσαλονίκης και των περιχώρων της από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό στον Νικηφόρο Μελισσηνό³, που υπήρξε ένας από τους υποκινητές των πολλών στασιαστικών κινημάτων της περιόδου. Ο Μελισσηνός εξεγέρθηκε το έτος 1081 στη βορειοανατολική Μικρά Ασία (έχοντας έρθει σε συμφωνία με τους Σελτζούκους) εναντίον του τότε αυτοκράτορα Νικηφόρου Βοτανειάτη, ο οποίος απέστειλε εναντίον του τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό. Ο τελευταίος, θέτοντας ως δικαιολογία τη συγγένεια με τον στασιαστή, στην πραγματικότητα όμως επειδή προετοίμαζε ο ίδιος την ανατροπή του Βοτανειάτη, δεν στράφηκε εναντίον του Μελισσηνού. Το 1081, η επανάσταση των δύο Κομνηνών, Αλεξίου και Ισαακίου, επέφερε την ανατροπή του Βοτανειάτη και

¹ Οικονομίδης, «Ρόλος του Κράτους», 228.

² Οικονομίδης, «Ρόλος του Κράτους», 229. Βλ. και: σελ. 232-240, για την μετεξέλιξη των προνομίων σε θεσμό, ως σύστημα της «πρόνοιας».

³ Για τον Νικηφόρο Μελισσηνό, που καταγόταν από την αριστοκρατική οικογένεια των Βούρτζηδων και των Μελισσηνών και είχε νυμφευτεί την Ευδοκία Κομνηνή, βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία Κομνηνών*, 80-84· ODB, II, 1335, «MELISSENIOS».

οδήγησε τον Νικηφόρο σε συμβιβασμό. Ο Αλέξιος τιθάσευσε τις φιλοδοξίες του στασιαστή της Νίκαιας, αποδίδοντάς του *τῷ τοῦ καίσαρος ἀξιώματι [...]* καὶ τὴν *Θετταλοῦ μεγίστην πόλιν, ἐν ᾗ καὶ ὁ ἐπ' ὀνόματι τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου περικαλλῆς ναὸς ὠκοδόμηται [...]*.⁴

Το εισόδημα αυτό αφορούσε κρατικές γαίες και φόρους, που πλέον θα εισέπραττε ο ίδιος ο Μελισσηνός, ο οποίος με τη σειρά του παραχώρησε μέρος τους σε κύκλο των δικών του συγγενών και υποστηρικτών, όπως στον Σαμουήλ Βούρτζη, εδραιώνοντας τις δικές του πελατειακές σχέσεις. Ωστόσο, το χρυσόβουλο με την απόδοση των προνομίων καθυστέρησε χαρακτηριστικά να δοθεί στον Μελισσηνό, με σκοπό εκείνος να μην διεκδικήσει περισσότερα προνόμια στην πορεία.⁵

Ωστόσο, ο Αλέξιος επιθυμώντας να τιμήσει τον αδερφό του, Ισαάκιο Κομνηνό, δημιούργησε προς τιμήν του τον τίτλο του σεβαστοκράτορος, ορίζοντάς τον δεύτερο στην ιεραρχία και υποβιβάζοντας έπειτα από αυτόν το αξίωμα του καίσαρα.⁶ Ο σεβαστοκράτορας Ισαάκιος υπήρξε επίσης αποδέκτης δημοσιονομικών εσόδων στα περίχωρα της μακεδονικής πόλης, που συνδέονταν με τον Άγιο Αντρέα, μετόχι της μονής της Μεγίστης *Λαύρας κατὰ τὴν πόλιν Θεσσαλονίκης διακείμενον*.⁷

Στις παραπάνω περιπτώσεις, διαπιστώνουμε πως η οικονομική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης και η σημασία της ως μεγάλου πολιτικού και θρησκευτικού κέντρου της αυτοκρατορίας αποδείχτηκαν ευνοϊκά διπλωματικά όπλα στα χέρια του αυτοκράτορα, προκειμένου να διευθετηθούν ζητήματα της κεντρικής εξουσίας.

⁴ *Αλεξιάδα*, 76.54-59· *Actes de Docheiariou*, 82-83, αρ. 4· Νικηφόρος Βρυέννιος, 301.1-24. Ο Μελισσηνός αρχικά ζήτησε από τους Κομνηνούς, όταν θα καταλάμβαναν το θρόνο, να του παραχωρήσουν το μερίδιο της Ασίας, όπως και το δικαίωμα να φέρει το διάδημα, να φοράει την πορφύρα και να αναγορευτεί αυτοκράτορας με την καθιερωμένη τελετή. Με άλλα λόγια, να οριστεί συναυτοκράτορας του Κομνηνού που θα αναγορευόταν μετά την Βοτανειάτη. Βλ. και: Σαββίδης, «Εξεγέρσεις», 35-36· Οικονομίδης, «Ρόλος του Κράτους», 230· Οικονομίδης, «Title and Income», 211· Μπουρδάρα, «Ανατρεπτικά Κινήματα», 395. Η χρήση του ονόματος «Θεσσαλία» για τον χαρακτηρισμό της περιοχής της Θεσσαλονίκης, είναι συχνή στις πηγές και αποδίδεται από την Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Πρώτη Πόλις», σε παρετυμολογία. Πρβλ. παραπάνω, Κεφ. Β. 4., σημ. 178.

⁵ *Αλεξιάδα*, 79.47-80.62. Στο συγκεκριμένο χωρίο γίνεται λόγος μόνο για τον τίτλο του καίσαρα και όχι για τη Θεσσαλονίκη.

⁶ *Αλεξιάδα*, 95.59-66.

⁷ *Actes de Lavra*, I, 269-271, αρ. 51. Βλ. και: Οικονομίδης, «Ρόλος του Κράτους», 230.

Κεφάλαιο Γ.: Στρατιωτικές επιχειρήσεις με έδρα την πόλη των Βαλκανίων

Μεταξύ των αστικών κέντρων της βυζαντινής περιφέρειας, η Θεσσαλονίκη συνιστά μια πόλη, της οποίας τόσο η πραγματική όσο και η νοητή φυσιογνωμία συνδέθηκαν άρρηκτα με την ισχύ των τειχών της, γεγονός που αποτυπώθηκε εξίσου στις βυζαντινές πηγές και στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Οι οχυρώσεις εξασφάλιζαν την ασφάλεια των κατοίκων, απωθώντας τα εχθρικά στρατεύματα που εισέβαλαν κατά καιρούς στη Βαλκανική, ενώ απέκτησαν και συμβολικό χαρακτήρα. Η πόλη αναδείχτηκε αναμφίβολα σε σημαντικό προμαχώνα στην άμυνα του κράτους. Στη συνείδηση των Βυζαντινών την προστασία της Θεσσαλονίκης εξασφάλιζε και η θαυματουργή παρουσία του προστάτη αγίου Δημητρίου, ο οποίος κατείχε ξεχωριστή θέση στη θρησκευτική συνείδηση των αυτοκρατόρων.¹

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο η πόλη της Μακεδονίας δέχτηκε τις επιθέσεις των Σαρακηνών, των Βουλγάρων, των Νορμανδών, των Ούζων και των Πετσενέγκων. Ιδιαίτερα την περίοδο της αναμέτρησης με τους Βουλγάρους και τους Νορμανδούς, η στρατηγική θέση κατέστησε την πόλη έδρα της στρατιωτικής οργάνωσης των αυτοκρατόρων έναντι της ξένης απειλής, ενώ οι σύγχρονοι μελετητές χαρακτηρίζουν συχνά στη μεσοβυζαντινή Θεσσαλονίκη «βάση των πολεμικών επιχειρήσεων».²

Γ.1.: Η αναμέτρηση με τους Βουλγάρους

Οι Βούλγαροι συνιστούν ένα σημαντικό κεφάλαιο στις σχέσεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας με τους γείτονες λαούς της, ήδη από τα τέλη του 5ου αιώνα, όταν κατά μόνας ή σε συνεργασία με άλλα φύλα διενεργούσαν εισβολές στα εδάφη της αυτοκρατορίας. Η αναζήτηση της προέλευσης των Βουλγάρων εντοπίζεται πιθανόν στη συγχώνευση Ουννικών υπολειμμάτων του Αττίλα με φύλα που κατοικούσαν στις βόρειες ακτές της Μαύρης θάλασσας. Η αρχική παραμονή τους, κάτω από αβαρική εξουσία, στα εδάφη του Κάτω Βόλγα και της Αζοφικής, σταδιακά εξελίχτηκε στη

¹ Κωνσταντακοπούλου, *Χώρος και Ιδεολογία*, 15-22, 30-35. Βλ. παρακάτω για την απόδοση τιμών στον άγιο Δημήτριο από τους αυτοκράτορες.

² Ταφραλή, *Θεσσαλονίκη*, 114· Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 262· Tourta, «Thessalonike», 85· Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Θεσσαλονίκη*, 103, 111-112.

δημιουργία της λεγόμενης Παλαιάς Μεγάλης Βουλγαρίας, ενώ επί Κωνσταντίνου Δ' (668-688), μια ομάδα των Βουλγάρων με αρχηγό τον Ασπαρούχ, περνώντας Δνείπερο και Δνείστερο, εγκαταστάθηκε πλέον μόνιμα στα εδάφη της Βαλκανικής. Η βυζαντινή έως τότε αποκαλούμενη Μοισία κατοικούταν από Σλάβους, με τους οποίους οι Βούλγαροι ήρθαν σε επαφή και εξομοιώθηκαν.³

Έκτοτε Βυζάντιο και Βούλγαροι διασταυρώθηκαν συχνά στο πεδίο της μάχης και της διπλωματίας.⁴ Έτος-σταθμός χαρακτηρίζεται το 864, όταν ο ηγεμόνας Βόρις οδήγησε τον λαό του στον ασπασμό της χριστιανικής θρησκείας. Ο εκχριστιανισμός του όμορου αντιπάλου, σπουδαίος διπλωματικός ελιγμός που εφαρμόστηκε συχνά καθ' όλη τη μέση βυζαντινή εποχή, εγκαινίασε μια περίοδο ειρήνης, ενώ επακόλουθη ήταν και η πολιτισμική διείσδυση της αυτοκρατορίας στη γείτονα χώρα.⁵ Η μαρτυρία του Συμεών Λογοθέτου, σύμφωνα με την οποία κάποια χρόνια νωρίτερα από τη μεταστροφή του Βόρι, το έτος 837, επί της βασιλείας του Θεοφίλου, η Θεσσαλονίκη είχε απωθήσει μια επίθεση των Βουλγάρων εναντίον της, χαρακτηρίζεται προβληματική καθώς δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές.⁶

Οι ειρηνικές σχέσεις διαταράχτηκαν εκ νέου, όταν ηγεμόνας των Βουλγάρων αναδείχτηκε ο νεότερος γιος του Βόρι, ο Συμεών, ο οποίος είχε έρθει σε επαφή με τις γνώσεις και τις αξίες του βυζαντινού πολιτισμού, αφού είχε περάσει τα νεανικά του χρόνια στην αυτοκρατορική αυλή. Αποσκοπώντας στην κατάληψη του βυζαντινού θρόνου ξεκίνησε τις εχθρικές ενέργειες, εκκινώντας τη διαμάχη του με τον αυτοκράτορα Λέοντα Στ' επί τη βάση μιας εμπορικής διαμάχης και όχι πολιτικών ή στρατιωτικών αφορμών, ενώ επίκεντρο της έριδας αποτέλεσε η πόλη της Θεσσαλονίκης.⁷

³ Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, 45-62· Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, 105-112· Fine, *Early Balkans*, 66-70.

⁴ Για συνολική επισκόπηση των στρατιωτικών και διπλωματικών σχέσεων των δύο λαών από το 681 έως τα μέσα του 9ου αι., βλ. Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, 63-120· Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, 143 κ.ε.

⁵ Συμεών Λογοθέτης, 243.215-223· Συνεχιστές Θεοφάνη I-IV, 230-232, κεφ.13-14. Βλ. και: Fine, *Early Balkans*, 112-130· Simeonova, *Letter and Cross*.

⁶ Συμεών Λογοθέτης, 236.77-90. Βλ. και: Fine, *Early Balkans*, 108-109· Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, 128 και σημ. 179, για τον προβληματισμό της εγκυρότητας της μαρτυρίας και την επιγραφή με την οποία σχετίστηκε. Ο Ταφραλή, *Θεσσαλονίκη*, 98-99, αποδέχεται την επίθεση και θεωρεί πως η πόλη αποτέλεσε στόχο των εχθρών, καθώς θα τους προσέδιδε την ζωτικής σημασίας πρόσβαση στο Αιγαίο που επιζητούσαν. Η Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Θέμα Θεσσαλονίκης», 168, υποστηρίζει πως στην αναφορά νοείται κάποια περιοχή στο θέμα Θεσσαλονίκης και όχι η πόλη αυτή καθαυτή.

⁷ Fine, *Early Balkans*, 134-137.

Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές της περιόδου, το έτος 894, η έδρα του βυζαντινοβουλγαρικού εμπορίου, που βρισκόταν έως τότε στη βυζαντινή πρωτεύουσα, αποφασίστηκε να μεταφερθεί στο μεγάλο αστικό κέντρο των Βαλκανίων. Ο βασιλεωπάτωρ Στυλιανός Ζαούτζας, φέρεται να επηρέασε τον Λέοντα στην παραπάνω απόφαση, σκοπεύοντας να εξυπηρετήσει *ἐνὸν ὄχλον ὀνόματι Μουσικόν*. Ο Μουσικός με τη σειρά του προωθούσε τα συμφέροντα δύο εμπορικών του ελλαδικού χώρου, του Σταυρακίου και του Κοσμά, οι οποίοι ορίστηκαν τελώνες. Ο ηγέτης των Βουλγάρων απέστειλε μήνυμα στην Κωνσταντινούπολη ζητώντας την επαναφορά των πρότερων συνθηκών στις εμπορικές συναλλαγές των δύο λαών, αφού οι δύο έμποροι *κακῶς τοὺς Βουλγάρους διοικοῦντες ἐν τῷ κουμερκεύειν*. Η άρνηση του Λέοντος να ικανοποιήσει το αίτημα του Συμεών πυροδότησε τις επιθέσεις του στη Θράκη και αργότερα σε εδάφη της Μακεδονίας και του Δυρραχίου, με σημαντικότερο γεγονός την ήττα των Βυζαντινών στο Βουλγαρόφυγον της Θράκης. Οι διπλωματικοί χειρισμοί του Λέοντος και η εισβολή στη Βουλγαρία οδήγησαν εν τέλει τον Συμεών στη σύναψη ειρήνης το έτος 900 [Εικ. 21.].⁸

Τα επόμενα χρόνια, η δυναστική διαμάχη που προέκυψε έπειτα από τον θάνατο του Λέοντος ευνόησε τις διεκδικήσεις του Συμεών, με τον οποίο διαπραγματεύτηκε ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός. Η διπλωματική οδός δεν κατάφερε να αποτρέψει περεταίρω επιθέσεις στη Βαλκανική και τον ελλαδικό χώρο, ενώ η Βουλγαρία επανήλθε στη σφαίρα της πολιτικής επιρροής του Βυζαντίου μόνο έπειτα από τον θάνατο του Συμεών και την ανάληψη της εξουσίας από τον διάδοχό του, Πέτρο Α΄.⁹

Κομβικός για τις μετέπειτα εξελίξεις υπήρξε ο τρόπος που διαχειρίστηκε τα πράγματα ο Ιωάννης Τσιμισκής, ο οποίος έπειτα από την εκδίωξη του Ρώσου Σβιατοσλάβου από τη Βουλγαρία δεν απέδωσε ανεξαρτησία στη χώρα, αλλά

⁸ Συμεών Λογοθέτης, 275.82-287.141 ὡς 279.166-280.178. Πρβλ. Σκυλίτζης, 175.75-178.56· Συνεχιστές Θεοφάνη, 357.12-360.17, 362.1-16. 19· *Léon Choerosphactès*, 113.1-11. Βλ. και: Tougher, *Leo VI*, 173-183, όπου λεπτομερής ανάλυση της εν λόγω σύγκρουσης και παράθεση απόψεων επί του θέματος ὡς Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 246-247 ὡς Fine, *Early Balkans*, 137-140 ὡς Χρήστου, *Εξουσία και Πρακτική*, 174-175. Ο Συμεών προφανώς χρησιμοποίησε τη μεταφορά της έδρας εκτελωνισμού του εμπορίου προκειμένου να δημιουργήσει casus belli. Άλλωστε, η εμπορική αυτή μετατόπιση από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη είχε πιθανότατα πραγματοποιηθεί ορισμένα χρόνια πριν και δεν είχε σχέση με την εύνοια προς τους δύο εμπόρους. Για το θέμα αυτό, βλ. και παρακάτω, Κεφ. Δ. 3. Η Θεσσαλονίκη προσέλκυσε και μετέπειτα την κατακτητική επιθυμία του Συμεών, βλ. παραπάνω, Κεφ. Β. 2. II.

⁹ Για τα γεγονότα της περιόδου, βλ. Fine, *Early Balkans*, 142-171 ὡς Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, 137-158, όπου και η αντίστοιχη βιβλιογραφία. Ειδικότερα για τις διαφορετικές προσεγγίσεις των ιστορικών περί του επιρριπταρίου που ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός έθεσε στην κεφαλή του βούλγαρου ηγεμόνα και την υποτιθέμενη «στέψη», γεγονός που απασχόλησε σημαντικά τη σύγχρονη έρευνα, πρβλ. ενδεικτικά: Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Συνάντηση Συμεών και Loud*, «Coronation».

προχώρησε σε προσάρτηση αυτής στο Βυζαντινό κράτος και κατάργηση του βουλγαρικού Πατριαρχείου. Η βία αυτή υποταγή πυροδότησε αμέσως μετά τον θάνατό του, όταν την εξουσία ανέλαβε ο Βασίλειος Β΄, μια ακόμα σειρά μακροχρόνιων πολέμων, κατά τους οποίους η Θεσσαλονίκη απειλήθηκε σημαντικά, αλλά εξυπνήρησε εν τέλει αποτελεσματικά την αμυντική στρατηγική του αυτοκράτορα.¹⁰

Ηγέτης των Βουλγάρων αναδείχτηκε ο Σαμουήλ, νεότερος γιος του κόμιτος του δυτικού τμήματος της χώρας¹¹, Νικολάου, ο οποίος επικράτησε επί των αδερφών του, επαναστάτησε κατά της βυζαντινής κυριαρχίας και ίδρυσε το νέο βουλγαρικό κράτος με αρχικό κέντρο την Πρέσπα.¹² Η σύμπτωση της επανάστασης του νέου τσάρου με τον αγώνα του Βασιλείου εναντίον των στασιαστών Βάρδα Σκληρού και Βάρδα Φωκά δεν επέτρεψε την ανάληψη ουσιαστικής δράσης έναντι της απειλής πριν το 990¹³, αντιθέτως ευνόησε την επέκταση της κυριαρχίας του Σαμουήλ στη δυτική Μακεδονία, σε μεγάλο μέρος της Ηπείρου, την Αλβανία, το Δυρράχιο και την περιοχή του παλαιότερου βουλγαρικού κράτους, μεταξύ Δούναβη και Αίμου. Έδρα του κράτους του Σαμουήλ -το οποίο καταλάμβανε έκταση μεγαλύτερη εδαφικά από το προγενέστερο- αποτέλεσαν πλέον περιοχές που βρίσκονταν δυτικότερα σε σχέση με το κράτος του Συμεών, ενώ πρωτεύουσα πόλη ανακηρύχθηκε η Αχρίδα [Εικ. 22].¹⁴

Στο διάστημα αυτό (περί το 980), τα περίχωρα της Θεσσαλονίκης και η ίδια η πόλη δέχτηκαν βουλγαρικές επιθέσεις. Τα τείχη του ισχυρού αστικού κέντρου κατάφεραν όμως να απωθήσουν τον στρατό του Σαμουήλ, ο οποίος κινήθηκε

¹⁰ Σκυλίτζης, 277.25-37· 294.98-310.73. Βλ. και: Obolensky, *Commonwealth*, 128-130· Fine, *Early Balkans*, 181-188.

¹¹ Έχει διατυπωθεί η άποψη πως ο Τζιμισκής δεν εξασφάλισε επαρκώς την υπαγωγή της Βουλγαρίας στο βυζαντινό διοικητικό σύστημα. Αντιθέτως, επικεντρώθηκε στη στρατιωτική υποταγή των κυριότερων βουλγαρικών πόλεων στα ανατολικά, ενώ το πιο απρόσιτο γεωγραφικά δυτικό κομμάτι παρέμεινε μόνο κατ' όνομα βυζαντινό, ουσιαστικά όμως σχετικά ανυπότακτο. Άλλωστε, ήδη από την περίοδο των συγκρούσεων με τους Ρώσους και τους Βυζαντινούς, δεν είχε αποτελέσει πεδίο μάχης. Η παραπάνω τοποθέτηση ερμηνεύει την έναρξη του επαναστατικού κινήματος του Σαμουήλ στο δυτικό αυτό τμήμα. Για τα παραπάνω, βλ. Obolensky, *Commonwealth*, 130-131· Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 158-259 και 259, σημ. 2· Fine, *Early Balkans*, 188-191. Για την καταγωγή του Σαμουήλ και την αρμένικη οικογένεια των Κομιτόπουλων, βλ. Adontz, «Samuel», 380-394· Seibt, «Kometopulen».

¹² Σκυλίτζης, 328.57-330.9. Βλ. και: Leroy- Molinghen, «Les Cometopoules».

¹³ Σκυλίτζης, 314-339, κεφ.1-20, όπου η πολύχρονη ενασχόληση του αυτοκράτορα με τους δύο στασιαστές. Πρβλ. Ψελλός, *Χρονογραφία Ι*, 4-11, κεφ. V- XVIII· 14-17, κεφ. XXIII-XXVIII. Βλ. και: Holmes, *Basil II*, 450-461, για επισκόπηση των εσωτερικών και εξωτερικών θεμάτων που ο αυτοκράτορας αντιμετώπισε το διάστημα 476-489. Το 985, έπειτα και από την πτώση του παρακοιμώμενου Βασιλείου (βλ. Ψελλός, *Χρονογραφία Ι*, 3-13, κεφ. III· XXI) και την ουσιαστική ανάληψη της εξουσίας από τον ίδιο τον Βασίλειο, ο αυτοκράτορας επιχείρησε να αντιμετωπίσει τους Βουλγάρους με επίθεση στη Σαρδική, τα εσωτερικά προβλήματα όμως τον ανάγκασαν να υπαναχωρήσει, Σκυλίτζης, 330.10 κ.ε.

¹⁴ Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 260-262· Fine, *Balkans*, 191-192· Obolensky, *Commonwealth*, 131-132· Haldon, *Πόλεμοι*, 172-174.

νοτιότερα, κατέλαβε τη Λάρισα και μετέφερε τα λείψανα του αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα, ενώ τοπικοί άρχοντες της Μακεδονίας αναγκάστηκαν να παραδώσουν τα φρούριά τους.¹⁵

Όταν ο Βασίλειος Β' έχοντας διευθετήσει τις εσωτερικές ταραχές στράφηκε ανεμπόδιστος πια εναντίον του Σαμουήλ, το κράτος του εκτεινόταν από τον Εύξεινο Πόντο ως την Αδριατική και από τον Αίμο μέχρι τη Θεσσαλία. Ο αυτοκράτορας ξεκίνησε την εκστρατεία το 991, *ἔξισι γοῶν εἰς τὰ ἐπὶ Θράκης καὶ Μακεδονίας χωρία, καὶ κάτεισιν εἰς Θεσσαλονίκην, ἀποδώσων τὰ εὐχαριστήρια τῷ μάρτυρι Δημητρίῳ*. Στη Θεσσαλονίκη οργάνωσε την άμυνα εναντίον του Σαμουήλ συστήνοντας στρατιωτική φρουρά υπό τον μάγιστρο Γρηγόριο Ταρωνίτη, με στόχο η ισχυρή οχύρωση της πόλης και η αντίσταση των πολεμιστών να ανακόψουν τις μετέπειτα βουλγαρικές επιθέσεις.¹⁶ Το 996 ο Σαμουήλ διενήργησε επίθεση εναντίον της πόλης, εκμεταλλευόμενος την απουσία του Βασιλείου και την ενασχόλησή του με το ανατολικό μέτωπο της αυτοκρατορίας. Οι υπερασπιστές της Θεσσαλονίκης προσπάθησαν να αναχαιτίσουν τον Σαμουήλ, ωστόσο ο Ταρωνίτης σκοτώθηκε στη μάχη, ενώ ο γιος του Ασωνίτης ενέπνευσε σε ενέδρα και αιχμαλωτίστηκε. Παρ' όλα αυτά, ο Συμεών δεν στράφηκε κατά της πόλης, αλλά προωθήθηκε μέσω των Θεσσαλικών εδαφών στην κυρίως Ελλάδα και την Κόρινθο.¹⁷

Την καταστροφή της φρουράς της Θεσσαλονίκης αντιμετώπισε ο Βασίλειος με την αποστολή του εμπειροπόλεμου μαγίστρου Νικηφόρου Ουρανού, ο οποίος ορίστηκε διοικητής της Θεσσαλονίκης και άρχοντας πάσης της Δύσεως. Ο Ουρανός ακολούθησε τον Σαμουήλ διασχίζοντας τη Θεσσαλία και απαντώντας τον στην αντίπερα όχθη του Σπερχειού ποταμού. Τα πλημμυρισμένα νερά εφησύχασαν τους Βουλγάρους, οι οποίοι δεν περίμεναν τη νυχτερινή έφοδο του Ουρανού. Ο ίδιος ο Σαμουήλ και ο διάδοχός του Ρωμανός, κατόρθωσαν να διαφύγουν στη Βουλγαρία, ο Ουρανός ωστόσο επέστρεψε θριαμβευτής στη Θεσσαλονίκη με λάφυρα και αιχμαλώτους. Η κατοπινή προέλασή του στην κεντρική Βουλγαρία είχε ως αποτέλεσμα την υποχώρηση του Σαμουήλ για το επόμενο διάστημα.¹⁸

Το 1001 ο Βασίλειος επέστρεψε από την Ανατολή στη Θεσσαλονίκη και από εκεί στα υπόλοιπα εδάφη της Μακεδονίας, για να αναλάβει ο ίδιος τον αγώνα κατά του

¹⁵ Σκυλίτζης, 330.94-5.

¹⁶ Σκυλίτζης, 339.64-72.

¹⁷ Σκυλίτζης, 341.13-22.

¹⁸ Σκυλίτζης, 341.22-344.88. Για τη μάχη στο Σπερχειό ποταμό βλ. και: Haldon, *Πόλεμοι*, 175-176.

Σαμουήλ, ξεκινώντας μια σειρά ετήσιων εκστρατειών [Εικ. 23.]. Εκκινώντας με την κατάληψη φρουρίων (άλλοτε με πολιορκία και άλλοτε με διπλωματικά μέσα) που διοικούσαν βούλγαροι διοικητές, όπως η Βέροια, η Έδεσσα και τα Σέρβια, άνοιξε τον δρόμο προς την Αχρίδα, ενώ έπειτα και από τη μεταφορά των βουλγάρων κατοίκων θεσσαλικών φρουρίων στο Βολερόν, επέστρεψε εκ νέου στη Θεσσαλονίκη. Στις παραπάνω περιπτώσεις κατάληψης φρουρίων, η ισχυρή πόλη της Βαλκανικής εξυπηρέτησε τη διπλωματική πολιτική του Βασιλείου, αφού ο βούλγαρος διοικητής Δραζάνος της Έδεσσας (Βοδενά) έλαβε την άδεια να εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη και παντρεύτηκε την κόρη του πρώτου πρεσβυτέρου του ναού του Αγίου Δημητρίου, προκειμένου να παραδώσει τα Βοδενά.¹⁹

Το επόμενο έτος, ο Νικηφόρος Ουρανός στάλθηκε στην Αντιόχεια, ενώ ο αυτοκράτορας *διάδοχον αὐτοῦ τῆς Θεσσαλονίκης πεποιηκῶς τὸν πατρίκιον Λαβίδ τὸν Ἀρειανίτην*. Ο ίδιος ο Βασίλειος εκστράτευσε κατά της Βιδίνης στον Δούναβη, ενώ ο Σαμουήλ λεηλάτησε την Αδριανούπολη. Αποφασιστική υπήρξε η αιφνιδιαστική επίθεση του αυτοκρατορικού στρατού το 1003 στις όχθες του Αξιού, όπου βρίσκονταν στρατοπεδευμένες οι δυνάμεις του Σαμουήλ, έπειτα από την οποία τα Σκόπια τέθηκαν υπό την εξουσία του Βασιλείου. Όταν οι νικηφόρες μάχες του Βασιλείου οδήγησαν στην κατάκτηση του μεγαλύτερου μέρους της επικρατείας του Σαμουήλ, ο αυτοκράτορας επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη για να παραχειμάσει.²⁰

Οι οργανωμένες αυτές εκστρατείες του Βασιλείου από το έτος 1001 και εξής είχαν ως αποτέλεσμα τη διάσπαση της ενότητας των εδαφών του Σαμουήλ, απομονώνοντας την περιοχή της Μακεδονίας από αυτή των παλαιών βουλγαρικών εδαφών μέσω της παρεμβολής μιας βυζαντινοκρατούμενης ζώνης, που εκτεινόταν από τη Θράκη έως την Πλίσκα, διαμέσου της οροσειράς του Αίμου. Έως το 1007 η στρατιωτική ισχύς του Σαμουήλ είχε κατακερματιστεί σημαντικά. Η φθορά αυτή δεν του επέτρεπε να αναλάβει κάποια ουσιαστική δράση, ενώ ο Βασίλειος διενεργούσε ετήσιες επιθέσεις στα μακεδονικά εδάφη.²¹

Το 1014 δόθηκε η αποφασιστική μάχη που καθόρισε οριστικά τις μετέπειτα εξελίξεις στο βυζαντινοβουλγαρικό μέτωπο. Ο Σαμουήλ, προκειμένου να εμποδίσει

¹⁹ Σκυλίτζης, 344.89-345.33. Κάποια φρούρια, όπως της Σαρδικής και του Κάτω Δούναβη, βρίσκονταν ήδη υπό βυζαντινό έλεγχο.

²⁰ Σκυλίτζης, 345.34-347.75.

²¹ Haldon, *Πόλεμοι*, 174-177. Η τακτική φθοράς που ακολουθούσε ο Βασίλειος χαρακτηρίζεται εξαιρετικά αποτελεσματική. Ο Σαμουήλ το διάστημα αυτό περιορίστηκε σε μικρής κλίμακας επιθέσεις με ενέδρα. Σε μια τέτοια ενέδρα πιάστηκε αιχμάλωτος και ο δούκας της Θεσσαλονίκης, πατρίκιος Ιωάννης Χάλδος, βλ. Σκυλίτζης, 347.81-82.

μια ακόμα επίθεση των βυζαντινών στρατευμάτων στα εδάφη του, οχύρωσε τα περάσματα, σημαντικότερο εκ των οποίων υπήρξε η τοποθεσία Κλειδίων στην κοιλάδα του Στρυμόνα. Ταυτόχρονα, απέστειλε στρατό εναντίον της Θεσσαλονίκης, ως κίνηση αντιπερισπασμού, που όμως αποδείχτηκε ανεπιτυχής. Την πόλη υπερασπιζόταν ο διοικητής Θεοφύλακτος Βοτανειάτης, που έπεσε μαχόμενος, και ο γιος του Μιχαήλ, οι οποίοι απώθησαν γενναία τις βουλγαρικές δυνάμεις του Νικηφορίτζη, έτρεψαν τους επιτιθέμενους σε φυγή, κατέλαβαν λάφυρα και αιχμαλώτους και δοξάστηκαν από τους Θεσσαλονικείς, που γιόρτασαν με αγώνες την σωτηρία της πόλης τους. Στην πορεία, τα στρατεύματα της Θεσσαλονίκης ενώθηκαν με τον υπόλοιπο στρατό του Βασιλείου Β' και με τη συμβολή των δυνάμεων του διοικητή της Φιλιππούπολης, Νικηφόρου Ξιφία, κατόρθωσαν να περικύκλωσαν τους Βουλγάρους και να τους εξοντώσουν ολοκληρωτικά, με σφαγές και αιχμαλωσία.²²

Λίγο αργότερα, τον αποθανόντα Σαμουήλ διαδέχτηκε ο γιος του Γαβριήλ. Οι επακόλουθες εσωτερικές ταραχές που ξέσπασαν στο βουλγαρικό κράτος, έδωσαν την ευκαιρία στον Βασίλειο για μια ακόμα εκστρατεία, κατά την οποία η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε και πάλι την στρατιωτική βάση των επιχειρήσεων. Ξεκινώντας από την Μοσυνούπολη, έφθασε στη Θεσσαλονίκη, ενώ έπειτα από την επίθεση στα *έν Βουτέλη βασιλεία τοῦ Γαβριήλ* και στα φρούρια Πρίλαπον και Στυπείον, επέστρεψε και πάλι στην πόλη. Από την Θεσσαλονίκη αναχώρησαν το 1015 τα στρατεύματα και για την καθυπόταξη των Βοδενών (έπειτα από την οποία οι βούλγαροι άποικοι μεταφέρθηκαν στο Βολερόν), ενώ λίγο αργότερα ο Νικηφόρος Ξιφίας με τον στρατηγό της Θεσσαλονίκης, Κωνσταντίνο Διογένη, πολιορκήσαν τα Μογλενά.²³

Στους αγώνες των επόμενων χρόνων εναντίον του Ιωάννη Βλαδισλάβου, ο οποίος σκότωσε και διαδέχτηκε τον Γαβριήλ, ο Βασίλειος χρησιμοποίησε και πάλι το ισχυρό μακεδονικό άστυ ως βάση, όπου επέστρεψε μετά την καταδίωξη του βούλγαρου στρατηγού Ιβάτζη, ενώ από εκεί μετέβη και πάλι στην Μοσυνούπολη.²⁴ Έπειτα από

²² Σκυλίτζης 348.9-351.94. Ο Ατταλειάτης, 177.1-180.26, αναφέρεται εκτενέστερα στα ανδραγαθήματα των Νικηφόρου και Μιχαήλ Βοτανειάτη (παππού και πατέρα αντίστοιχα του αυτοκράτορα Νικηφόρου Βοτανειάτη), καθώς και στα επινίκια που γιόρτασε η πόλη. Βλ. και: Haldon, *Πόλεμοι*, 177-178. Έπειτα από τον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων, ο αυτοκράτορας αποτελούσε πλέον για το βούλγαρο τσάρο έναν «πνευματικό πατέρα», σύμφωνα με την πολιτική ιδεολογία των Βυζαντινών για την ιεράρχηση της Οικουμένης. Η παραπάνω αντίληψη περί πνευματικής συγγένειας Βυζαντίου και Βουλγάρων εξηγεί τη σκληρή ποινή της τύφλωσης -εάν φυσικά αυτή αποτελεί πραγματικό γεγονός- με την οποία ο Βασίλειος Β' τιμώρησε τους στρατιώτες του Σαμουήλ το 1014, καθώς οι πολεμικές ενέργειές τους ισοδυναμούσαν με αδελφοκτόνο πόλεμο και έγκλημα καθοσίωσης, βλ. Αρβελερ, *Ιδεολογία*, 60, 65-66.

²³ Σκυλίτζης, 351.94-352.58.

²⁴ Σκυλίτζης, 354.78-83.

την κατάληψη φρουρίων στην Καστοριά και τη Βέροια, ο Βασίλειος Β΄ *ἔξέπεμψε δὲ καὶ κατὰ Ἰωάννου* (Βλαδισλάβου) *οὐ μακρὰν ἀπέχοντος τὸ τάγμα τῶν σχολῶν τῆς δύσεως καὶ τὸ τῆς Θεσσαλονίκης, ἡγεμόνα ἔχοντα Κωνσταντῖνον τὸν Διογένην*, ενώ στην πορεία μετέβη και ο ίδιος στο πεδίο της μάχης, όπου ο βυζαντινός στρατός έτρεψε τον Βλαδισλάβο σε φυγή.²⁵

Ο θάνατος του Βλαδισλάβου στο Δυρράχιο σηματοδότησε την τελική εκστρατεία του Βασιλείου για την υποταγή των Βουλγάρων. Ο αυτοκράτορας διήλθε από την Αδριανούπολη, τη Μοσυνούπολη, τις Σέρρες και τα Σκόπια, ενώ στην πορεία μετέβει στην Αχρίδα, *μητρόπολις οὕσα πάσης τῆς Βουλγαρίας*, την Πρέσπα και τη Δεάβολη, δεχόμενος την παράδοση των φρουρίων από τους βούλγαρους στρατηγούς τους και εγκαθιστώντας βυζαντινές φρουρές.²⁶ Τη μεγάλη νίκη του εναντίον των βόρειων γειτόνων του γιόρτασε ο αυτοκράτορας προτού επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη με μια προέλαση στον ελλαδικό χώρο, που είχε ως κατάληξη την Αθήνα και τον ναό της Θεοτόκου, κατά την οποία διήλθε φυσικά και πάλι από την πόλη της Θεσσαλονίκης.²⁷

Η νίκη του Βασιλείου επέφερε την μετατροπή της Βουλγαρίας σε βυζαντινή επαρχία και τον χωρισμό των εδαφών της σε τρεις διαφορετικές διοικητικές μονάδες, το θέμα Βουλγαρίας με έδρα τα Σκόπια, το θέμα Παρίστριον ή Παραδούναβον με έδρα τη Σιλίστρια και το θέμα Σιρμίου²⁸, ενώ τα βόρεια σύνορα της αυτοκρατορίας έφτασαν και πάλι μέχρι τον Δούναβη. Καθ' όλο αυτό το διάστημα, η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε την ισχυρή στρατιωτική βάση απ' όπου ο Βασίλειος εκκινούσε την προέλασή του στον μακεδονικό χώρο, ενώ στην πόλη επέστρεφε επίσης για ανάπαυλα και αναδιοργάνωση, έπειτα από σημαντικές μάχες. Μάλιστα, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο έφιππος

²⁵ Σκυλίτζης, 355.11-356.53.

²⁶ Σκυλίτζης, 357.54-360.48.

²⁷ Σκυλίτζης, 364.66-88. Για τα γεγονότα των εκστρατειών του Βασιλείου Β΄ εναντίον των Βουλγάρων, όπως αποτυπώθηκαν παραπάνω, βλ. Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 262-270· Fine, *Early Balkans*, 197-199· Adontz, «Samuel», 349-379. Ο Ψελλός, *Χρονογραφία Ι*, δεν περιγράφει τους βυζαντινοβουλγαρικούς αγώνες του Βασιλείου Β΄, περιορίζεται μόνο σε σύντομες αναφορές (βλ. 14, κεφ. XXIII.3-5· 18-19, κεφ. XXX· 19, κεφ. XXXI.5-12), συνεπώς ο Σκυλίτζης αποτελεί τη βασική χρονογραφική πηγή των γεγονότων. Βλ. και: Holmes, *Basil II*, 102-119, 162-170, 487-502, όπου ανάλυση του τρόπου παρουσίασης των γεγονότων στο έργο του Σκυλίτζη (οπτική του χρονογράφου, τεχνικές και μέθοδος οργάνωσης του κειμένου, σχόλια περί της ακρίβειας του περιεχομένου κ. α.)

²⁸ Fine, *Early Balkans*, 199-200. Η σκληρότητα που ο Βασίλειος επέδειξε εναντίον των εχθρών του κατά τις εκστρατείες εναντίον τους δεν σήμαινε μια αντίστοιχη στάση και έπειτα από την υποταγή του εχθρικού έθνους. Αντιθέτως, η στάση του χαρακτηρίστηκε από εξαιρετική ευμένεια, καθώς επέτρεψε την καταβολή των φόρων σε είδος, σεβόμενος τις παρούσες συνήθειες και ανάγκες των βουλγάρων κατοίκων, ενώ έθεσε τον Σλάβο Ιωάννη στην ηγεσία της αυτοκέφαλης αρχιεπισκοπής Αχρίδος. Για τον τρόπο που το θέμα Θεσσαλονίκης επηρεάστηκε διοικητικά έπειτα από την προσάρτηση της Βουλγαρίας, βλ. παραπάνω, Κεφ. Β. 1.

αυτοκράτορας στην τοιχογραφία στον ναό του Αγίου Δημητρίου θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον Βασίλειο Β΄ κατά την είσοδό του στο Σίρμιο το 1019, έπειτα από την κατάληψη της πόλης [Εικ. 24].²⁹ Τα τείχη της Θεσσαλονίκης λειτουργούσαν ως αδιαπέραστο όριο για τους Βουλγάρους, γι' αυτό και η υπεράσπισή τους ανατέθηκε πάντα σε ικανούς στρατηγούς³⁰ που πέτυχαν σπουδαίες νίκες. Συνεπώς, θα λέγαμε πως η εικόνα που διαμορφώνεται σχετικά με την πόλη της Θεσσαλονίκης κατά την επισκόπηση των βυζαντινοβουλγαρικών πολέμων συνοψίζεται εύστοχα στη φράση του εγκωμιαστική βιογράφου του Αγίου Φωτίου Θεσσαλονίκης, ο οποίος αναφέρεται στην πόλη ως «κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἀσφαλὲς ὀρμητήριον».³¹

Η εδαφική επέκταση του κράτους έπειτα από τις κατακτήσεις του Βασιλείου και η ειρήνη που επικράτησε συνετέλεσαν στη μεγάλη οικονομική ακμή της πόλης.³² Η Θεσσαλονίκη απαλλάχθηκε οριστικά από τις βουλγαρικές επιθέσεις εναντίον της, με εξαίρεση ένα μικρό διάστημα περί τα μέσα του 11ου αιώνα. Το έτος 1040 και ενώ ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Δ΄ Παφλαγόνας βρισκόταν εκεί³³, ο παρουσιαζόμενος ως απόγονος του Σαμουήλ, Πέτρος Δελεάνος, βάδισε κατά της Θεσσαλονίκης, χωρίς ωστόσο να καταφέρει να επιτεθεί.³⁴ Ένα χρόνο αργότερα, ο Δελεάνος ήρθε σε

²⁹ Η μορφή της «ιστορικής τοιχογραφίας» έχει απασχολήσει διεξοδικά τους μελετητές. Στο παρελθόν έχει ταυτιστεί με τον Ιουστινιανό Β΄ και σχετίστηκε με την εκστρατεία του κατά των Σκλαβήνων, καθώς και με τον έκπτωτο Αναστάσιο Β΄ - Αρτέμιο. Η ταύτιση με τον Βασίλειο Β΄ υποστηρίχθηκε συγκεκριμένα από τον Γ. Θεοχαρίδη, βλ. Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 195-200. Σύμφωνα με πιο πρόσφατη ερμηνεία, η οποία είχε διατυπωθεί άλλωστε και κατά το παρελθόν, ο αυτοκράτορας που απεικονίζεται είναι ο Λέοντας Στ΄, ως σύμβολο ασφάλειας, έπειτα και από τα γεγονότα 904, βλ. Μέντζος, «Ιστορική Τοιχογραφία».

³⁰ Η μεμονωμένη περίπτωση του μαγίστρου Πάυλου Βωβού και η δράση του κατά της κεντρικής εξουσίας, εξετάστηκε παραπάνω, Κεφ. Β. 4.

³¹ *Εγκώμιον Φωτίου*, 23.10-14· 24.9-12. Ο Φώτιος ακολούθησε το Βασίλειο Β΄ σε μια εκστρατεία του εναντίον των Βουλγάρων, έπειτα από την οποία επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη, βλ. *Εγκώμιον Φωτίου*, 25.7-27.18. Για τον Φώτιο, βλ. και: Πασχαλίδης, *Άγιοι Θεσσαλονίκης*, 103-124· Καλτσογιάννη-Κοτζάμπαση-Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη στη Λογοτεχνία*, 131-133.

³² Βλ. παρακάτω, Κεφ. Δ. 3.

³³ Ο Μιχαήλ βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη προκειμένου να διευθετήσει το ζήτημα της σιτοδείας που αντιμετώπιζαν την περίοδο αυτή περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης. Όσο διάστημα παρέμεινε στην πόλη δέχτηκε τα παράπονα των κληρικών σε βάρος του μητροπολίτη Θεοφάνη, ο οποίος δεν διένειμε τα σιτηρέσια στους εκκλησιαστικούς και δεν προσέφερε την απαραίτητη βοήθεια στους κατοίκους. Ο Μιχαήλ απέδωσε δικαιοσύνη, καθαιρώντας τον Θεοφάνη και μοιράζοντας την περιουσία του σε εκκλησιαστικούς και πένητες Θεσσαλονικείς. Η παρουσία του αυτοκράτορα αφορούσε επίσης την επιθυμία να προσκυνήσει τον τάφο του αγίου Δημητρίου. Για τα παραπάνω, βλ. Σκυλίτζης, 402.81-5· 408.51-53.

³⁴ Ο Πέτρος Δελεάνος ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας των Βουλγάρων και εκδήλωσε το κίνημά του, έπειτα από εικοσιένα χρόνια αναντίρρησης υποταγής της Βουλγαρίας ως βυζαντινής επαρχίας. Τα αίτια της αποστασίας αυτής αποδόθηκαν από τη σύγχρονη έρευνα στη δυσαρέσκεια για την κακοδιοίκηση και τη σκληρή οικονομική πολιτική που εφάρμοσε ο ευνούχος Ιωάννης Ορφανοτρόφος στα εδάφη της Βαλκανικής, βλ. ενδεικτικά: Fine, *Early Balkans*, 203-206.

συνεννόηση με τον πατρίκιο Αλουσιάνο³⁵ και το 1041, ο εχθρικός στρατός με επικεφαλής τον Αλουσιάνο και *στρατιὰν χιλιάδας τεσσαράκοντα* προχώρησαν σε πολιορκία. Ο έπαρχος της Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνος, ανιψιός του αυτοκράτορα Μιχαήλ, έχοντας πληροφορηθεί την επικείμενη επίθεση είχε φροντίσει να οργανώσει κατάλληλα την άμυνα. Η πολιορκία διήρκησε μόλις έξι ημέρες και έληξε χωρίς επιτυχία, αφού οι Θεσσαλονικείς πραγματοποίησαν έξοδο -έπειτα από δέηση στον τάφο του αγίου Δημητρίου- και συνέτριψαν τους επιτιθέμενους, όπως είχαν κάνει άλλωστε αρκετές φορές κατά το παρελθόν.³⁶

Γ.2.: Η απειλή των Νορμανδών

Στα τέλη του 11ου αιώνα, επί της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού³⁷, η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε για μια ακόμα φορά στρατηγικής σημασίας πόλη στις αναμετρήσεις του Βυζαντίου [Εικ.25]. Την περίοδο αυτή η αυτοκρατορία βρισκόταν σε δεινή θέση, καθώς οι Σελτζούκοι Τούρκοι είχαν θέσει υπό την κυριαρχία τους σχεδόν ολόκληρη τη Μικρά Ασία, τα κρατικά ταμεία ήταν άδεια και ο στρατός αποτελούνταν από μισθοφόρους.³⁸ Ο Ροβέρτος Γυισκάρδος³⁹, αρχηγός των νορμανδικών στρατευμάτων, έπειτα από την κατάληψη του Μπάρι το 1071, με την οποία οι ιταλικές κτήσεις του Βυζαντίου χάθηκαν οριστικά⁴⁰, προχώρησε την περίοδο αυτή σε εχθρικές ενέργειες εναντίον των ανατολικών ακτών της Αδριατικής. Μάλιστα, απώτερος σκοπός υπήρξε η κατάληψη του βυζαντινού θρόνου και όχι απλά η λεηλασία των περιοχών.⁴¹ Υπό τις συνθήκες αυτές, ο αυτοκράτορας επανήλθε συχνά στη

³⁵ Ο Αλουσιάνος ήταν απόγονος των Κομητόπουλων, ο οποίος διαβιούσε στη βυζαντινή αυλή και είχε πέσει σε δυσμένεια, βλ. Σκυλίτζης, 413.89-91.

³⁶ Σκυλίτζης, 409.87-414.45. Πρβλ. Ψελλός, *Χρονογραφία Ι*, 76-83, κεφ. XXXIX-LI, όπου όμως δεν αναφέρεται η πολιορκία της Θεσσαλονίκης και Ατταλειάτης, 8.1-21, όπου εξαιρετικά σύντομη αναφορά στο κίνημα του Δελεάνου. Η αποστασία του Δελεάνου έληξε σύντομα, όταν ο Αλουσιάνος στράφηκε εναντίον του, τον τύφλωσε και αυτομόλησε προς τους Βυζαντινούς. Ο Μιχαήλ τον έστειλε έπειτα να συλλάβει τον Πέτρο και να τον φέρει με συνοδεία στη Θεσσαλονίκη. Για την επίθεση αυτή κατά της Θεσσαλονίκης, βλ. και: Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 278-280.

³⁷ Για την άνοδο των Κομνηνών στο θρόνο και μια συνολική επισκόπηση όλων των πτυχών της βασιλείας του Αλεξίου Α΄, βλ. Angold, *Byzantine Empire*, 115-170.

³⁸ Για τη σύσταση του μισθοφορικού στρατεύματος του Αλεξίου, βλ. τη συνοπτική αναφορά: Theotokis, *Norman Campaigns*, 58-59.

³⁹ Για τον νορμανδό κατακτητή, βλ.: Bünemann, *Robert Guiskard*. Για μια συνολική επισκόπηση της νορμανδικής ιστορίας βλ. Chibnall, *The Normans*.

⁴⁰ Για την εδραίωση των Νορμανδών στην Κάτω Ιταλία και Κιλικία, βλ. Chalandon, *Histoire*· Theotokis, *Norman Campaigns*, 103-136.

⁴¹ *Αλεξιάδα*, 109.79-110.13. Για τα κίνητρα του Γυισκάρδου πίσω από την απόβασή του στο Ιλλυρικό βλ. Theotokis, *Norman Campaigns*, 140-143.

μεγαλούπολη των Βαλκανίων, προκειμένου να συγκεντρώσει τα στρατεύματά του και να οργανώσει, είτε πολεμικά είτε διπλωματικά, την άμυνα του κράτους εναντίον της νορμανδικής απειλής.⁴²

Το έτος 1081 ο Ροβέρτος αποβιβάστηκε στην Αυλώνα, την οποία είχαν κυριεύσει νωρίτερα τα στρατεύματα του γιού του Βοημούνδου. Αφού κατέλαβε την πεδιάδα του Ιλλυρικού, στρατοπέδευσε έξω από την πόλη του Δυρραχίου και την πολιορκήσε.⁴³ Ο Αλέξιος είχε προβεί προηγουμένως σε ενέργειες για την άμυνα της πόλης, αποστέλλοντας ως επικεφαλής τον Γεώργιο Παλαιολόγο, καθώς το Δυρράχιο απειλούνταν εξ αρχής από την εγγύτητα με το ορμητήριο του Γυισκάρδου. Οι υπόλοιπες παραλιακές πόλεις είχαν επίσης παρακινηθεί να βρίσκονται σε πολεμική ετοιμότητα.⁴⁴ Στην αντιμετώπιση της πρόθεσης του νορμανδού ηγεμόνα να επιχειρήσει ταυτόχρονη επίθεση από την πλευρά της ξηράς και της θάλασσας, κομβική υπήρξε η συμβολή των Βενετών, οι οποίοι κατόρθωσαν πολύ γρήγορα να διαλύσουν τον στόλο του Ροβέρτου, εισπράττοντας ως αντάλλαγμα αυτοκρατορικά χρυσόβουλα.⁴⁵

Ο ίδιος ο αυτοκράτορας έφυγε από την Κωνσταντινούπολη, για να συναντήσει τα στρατεύματα της Δύσης υπό τον Νικόλαο Βρανά⁴⁶. Κατέφθασε αρχικά στη Θεσσαλονίκη⁴⁷, όπου πληροφορήθηκε τη δυσμενή εξέλιξη της από ξηράς πολιορκίας του Δυρραχίου, γεγονός που τον έκανε να συγκεντρώσει τον στρατό και να προχωρήσει προς την απειλούμενη πόλη για ενισχύσεις.⁴⁸ Έπειτα από ισχυρή σύγκρουση, ο Ροβέρτος πέτυχε σημαντική νίκη στο πεδίο της μάχης, ενώ ακόμα και ο ίδιος ο αυτοκράτορας κινδύνεψε να αιχμαλωτιστεί.⁴⁹ Λίγο αργότερα, οι κάτοικοι παρέδωσαν το Δυρράχιο, καθιστώντας κύριο της πόλης τον Γυισκάρδο.⁵⁰

⁴² Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 284-288· Ταφραλή, *Θεσσαλονίκη*, 125-128.

⁴³ *Αλεξιάδα*, 116.3-119.94. Ο Νορμανδός ηγεμόνας φερόταν ως προασπιστής των δικαιωμάτων του πρώην αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' Δούκα, ενώ υποστήριζε πως ο ίδιος ο Μιχαήλ είχε καταφθάσει μαζί του έξω από την πόλη. Για το θέμα αυτό, βλ. Theotokis, *Norman Campaigns*, 140-141· Kolia-Dermizaki, «Michael VII Doukas, Robert Guiscard».

⁴⁴ *Αλεξιάδα*, 111.25-49. Ο Γεώργιος Παλαιολόγος αντικατέστησε τον Μονομαχάτο, πρότερο ηγεμόνα του Δυρραχίου, αφού πλέον είχε χάσει την εμπιστοσύνη του αυτοκράτορα.

⁴⁵ *Αλεξιάδα*, 117.22-24· 120.1-124.37. Βλ. και: Theotokis, *Norman Campaigns*, 143-154.

⁴⁶ Για την βυζαντινή οικογένεια Βρανά, βλ. ODB, I, «BRANAS», 319-320.

⁴⁷ *Αλεξιάδα*, 127.40-46

⁴⁸ *Αλεξιάδα*, 126.85-131.66. Η κατάληψη του Δυρραχίου αποτελούσε σημαντική απειλή για τον αυτοκράτορα, καθώς θα επέτρεπε την πρόσβαση του Γυισκάρδου στις επαρχίες του ελλαδικού χώρου, όπου το διοικητικό και φορολογικό σύστημα λειτουργούσε αποτελεσματικά και εξασφάλιζε σημαντικά οφέλη στο κράτος, βλ. Angold, *Byzantine Empire*, 129-130.

⁴⁹ *Αλεξιάδα*, 131.67-140.33. Για τη μάχη του Δυρραχίου το 1081, βλ. Haldon, *Πόλεμοι*, 216-223· Theotokis, *Norman Campaigns*, 154-164. Για τις συνθήκες που οδήγησαν στην ήττα του Αλεξίου, βλ. και: Meško, «Military Capabilities», 146-152, 157.

⁵⁰ *Αλεξιάδα*, 141.1-142.27. Οι περισσότεροι κάτοικοι της πόλης ήταν άποικοι από τη Μέμφη και τη Βενετία. Βλ. και: Theotokis, *Norman Campaigns*, 165-166.

Ο Αλέξιος παρέμεινε για λίγο στην Αχρίδα και αφού ανέκτησε τις δυνάμεις του, καταλαμβάνει την Διάβολιν, και τούς μὲν τοῦ πολέμου διασωθέντας τῆς ἐκ τοῦ μόθου κακοπαθείας ὡς ἐνόν ἐπαναλάμβανε, τούς δε γε ἐπιλοίπους ἀπανταχόθεν ἀποστείλας διεκηρύκευε τὴν Θεσσαλονίκην καταλαβεῖν.⁵¹ Αφού φρόντισε για την οργάνωση της άμυνας και την εκπαίδευση των στρατιωτών, αναχώρησε για την πρωτεύουσα με σκοπό να συγκεντρώσει συμμάχους και νέο στράτευμα, αφήνοντας τον μέγα δομέστικο Γρηγόριο Πακουριανό⁵² ως υπεύθυνο των πολεμικών παρασκευών.⁵³ Στο μεταξύ, οι διπλωματικοί ελιγμοί είχαν ως αποτέλεσμα την επιστροφή του Ροβέρτου στην Ιταλία και την ανάληψη των επιχειρήσεων στην Βαλκανική από τον γιό του Βοημούνδο.⁵⁴

Το έτος 1082, έπειτα από μάχες που προηγήθηκαν στα βόρεια και δυτικά εδάφη της Μακεδονίας⁵⁵ και έχοντας καταλάβει τα Τρίκαλα, ο Βοημούνδος κατευθύνθηκε προς την πόλη της Λάρισας, κέντρο της Θεσσαλίας με στρατηγική σημασία και εύφορα εδάφη, την οποία υπερασπιζόταν ο Λέων Κεφαλάς. Η πολύμηνη πολιορκία έφερε σε δεινή θέση τους κατοίκους, οδηγώντας τον Κεφαλά σε έκκληση βοήθειας προς τον αυτοκράτορα.⁵⁶

Ο Αλέξιος, καταβάλλοντας την περίοδο εκείνη προσπάθειες για την συγκέντρωση στρατού⁵⁷ και μη μπορώντας να καταφθάσει άμεσα στην πόλη, ανταποκρίθηκε στον κίνδυνο επιχειρώντας να συνάψει ειρήνη. Για τον σκοπό αυτό, απέστειλε στη Θεσσαλονίκη τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Ευθύμιο, ο οποίος, μαζί με τον δομέστικο Πακουριανό, θα διαπραγματευόταν τους όρους της ειρήνης με τους απεσταλμένους του νορμανδού ηγεμόνα. Ωστόσο, η επίτευξη συμβιβασμού μέσω της

⁵¹ *Αλεξιάδα*, 142.42-46. Βλ. και: Theotokis, *Norman Campaigns*, 165-166.

⁵² *ODB*, III, 1553, «PAKOURIANOS».

⁵³ *Αλεξιάδα*, 146.59-74.

⁵⁴ *Αλεξιάδα*, 147.79-149.46. Έπειτα από συμφωνία με τον Αλέξιο, ο ρήγας στις Αλαμανίας εισέβαλε στη Λογγιβαρδία. Ο Ροβέρτος ένωσε τις δυνάμεις του με εκείνες του πάπα της Ρώμης, ωστόσο ο ρήγας της Αλαμανίας, μαθαίνοντας για την ήττα του Αλεξίου στο Δυρράχιο, δεν επιτέθηκε εν τέλει στη Λογγιβαρδία και άλλαξε πορεία, προκειμένου να μην εκτεθεί σε άσκοπο κίνδυνο.

⁵⁵ *Αλεξιάδα*, 153.69-95. Ο Βοημούνδος επιχείρησε επιθέσεις σε φρούρια που συνέδεαν το Δυρράχιο με τη Θεσσαλονίκη και οδηγούσαν προς αυτήν, ωστόσο η άμυνα και οι αποτυχίες που συνάντησε τον οδήγησαν να κινηθεί νοτιότερα. Το γεγονός αυτό ανέβαλε για έναν αιώνα την κατάληψη της πόλης, για την οποία άλλωστε ο Βοημούνδος δεν ήταν κατάλληλα προετοιμασμένος και έμπειρος. Βλ. και: Angold, *Byzantine Empire*, 130-131· Theotokis, *Norman Campaigns*, 166-168, 172.

⁵⁶ *Αλεξιάδα*, 153.96-154.17. Ο υπερασπιστής της πόλης, Λέων Κεφαλάς, υπήρξε γιος υπηρέτη του πατέρα του Αλεξίου: *Πατρώου τοῦ αυτοκράτορος θεράπωντος υἱός*. Ο Βοημούνδος πιθανότατα ανέμενε να εξασφαλίσει από στη Λάρισα τρόφιμα και πολεμικό υλικό για το στρατό του, προκειμένου να συνεχίσει τις επιχειρήσεις, βλ. Γλαβίνας, «Πολιορκία Λάρισας», 33-37.

⁵⁷ *Αλεξιάδα*, 154.17-20.

διπλωματικής οδού δεν ευοδώθηκε, καθώς οι Νορμανδοί δεν σκόπευαν να παραιτηθούν από τις κατακτητικές αξιώσεις τους.⁵⁸

Όταν το 1083 ο Αλέξιος έφτασε στη Λάρισα έχοντας συγκεντρώσει τους απαραίτητους μισθοφόρους, αντιμετώπισε τους Νορμανδούς εφαρμόζοντας επιτυχή στρατηγικά τεχνάσματα και πέτυχε την εκδίωξη των εχθρικών δυνάμεων και την ανάκτηση των εδαφών της Θεσσαλίας.⁵⁹ Από εκεί κατευθύνθηκε εκ νέου προς τη Θεσσαλονίκη, απ' όπου άσκησε τη διπλωματική πολιτική του, επιχειρώντας να προσεταιριστεί τους κόμητες του Βοϊμιούντου, υποσχόμενος πλούσια ανταλλάγματα.⁶⁰

Το 1084 ο Ροβέρτος διενήργησε μια δεύτερη απόβαση στην Ιλλυρία, επιτιθέμενος σε πόλεις και νησιά του ελλαδικού χώρου. Η ναυτική επέμβαση των Βενετών εμπόδισε τις επιδιώξεις του, ενώ κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων αυτών, ο Γυισκάρδος πέθανε από ασθένεια.⁶¹ Την απουσία του νορμανδού κατακτητή ακολούθησαν οι διπλωματικοί χειρισμοί του αυτοκράτορα, που συνετέλεσαν στην ανάκτηση του Δυρραχίου και την εκδίωξη των Νορμανδών από το μοναδικό εναπομείναν φρούριο στην Αδριατική.⁶²

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, γίνεται φανερό πως η κομβική θέση της Θεσσαλονίκης μεταξύ Ανατολής και Δύσης αποδείχτηκε εξαιρετικά ωφέλιμη για την κεντρική εξουσία κατά την αντιμετώπιση των Νορμανδών, στα τέλη του 11ου αιώνα. Ο Αλέξιος όρισε την πόλη ως σημείο συνάντησης και ανασυγκρότησης των στρατευμάτων πριν και έπειτα από τις πολεμικές αναμετρήσεις, καθώς συνιστούσε το ισχυρότερο αμυντικό κέντρο της Βαλκανικής και μάλιστα σε άμεση εγγύτητα με τις απειλούμενες περιοχές. Ταυτόχρονα, αποτέλεσε έδρα άσκησης της διπλωματικής πολιτικής του, όταν επέστρεφε εκεί κατά την ανάπαυλα των μαχών, αφού η βυζαντινή πρωτεύουσα απείχε σημαντικά από το εχθρικό μέτωπο.

⁵⁸ Πακουριανός, *Τυπικόν*, 131. Βλ. και: Dölger, *Regesten*, 97, αρ. 1087 · Γλαβίνας, «Πολιορκία Λάρισας», 37

⁵⁹ *Αλεξιάδα*, 154.20-160.10. Για το δρόμο που πιθανόν ακολούθησε ο Αλέξιος οδεύοντας από την Κωνσταντινούπολη προς τη Λάρισα, τη χρονική τοποθέτηση της πολιορκίας και τα πολεμικά τεχνάσματα του αυτοκράτορα, βλ. Γλαβίνας, «Πολιορκία Λάρισας», 37-43. Βλ. και: Theotokis, *Norman Campaigns* 24-26, όπου και γενικότερες παρατηρήσεις για το χώρο και το χρόνο των γεγονότων στο έργο της Κομνηνής. Για τη σημασία της νίκης του Αλεξίου, βλ. ενδεικτικά: Angold, *Byzantine Empire*, 131. Πριν την αντιμετώπιση της πολιορκίας, η νικηφόρα έκβαση είχε φανερωθεί στον αυτοκράτορα με προφητικό όνειρο του αγίου Δημητρίου, στο ναό του οποίου ο Αλέξιος θα μετέβαινε να προσκυνήσει, *οὐκ ἔφιππον, ἀλλὰ πεζῇ*, έπειτα από τη μάχη, βλ. *Αλεξιάδα*, 155.56-156.66.

⁶⁰ *Αλεξιάδα*, 160. 10-161.28. Βλ. και: Theotokis, *Norman Campaigns*, 175-176.

⁶¹ *Αλεξιάδα*, 175.15-181.93.

⁶² *Αλεξιάδα*, 179.41-181.93. Για τη δεύτερη αυτή νορμανδική εκστρατεία του 1084/1085, βλ. Theotokis, *Norman Campaigns*, 177-184.

Ο ρόλος της Θεσσαλονίκης ως κέντρου οργάνωσης της άμυνας της Δύσης δεν μεταβλήθηκε ούτε κατά τα πρώτα έτη του 12ου αιώνα.⁶³ Την περίοδο των νέων επιθέσεων του Βοημούνδου στην Ιλλυρία⁶⁴, περί το 1105, ο Αλέξιος συνέχισε να συγκεντρώνει στην πόλη τα στρατεύματά του, *ἐκπαιδῶν μὲν τοὺς νεολέκτους τόζον τὲ τείνειν καὶ βέλη κατὰ σκοποῦ πέμπειν καὶ περιφράττεται θυρεῶ*⁶⁵, ενώ και κατά τη διάρκεια της νέας πολιορκίας του Δυρραχίου το 1107, η πόλη χρησιμοποιήθηκε ως βάση του αυτοκράτορα για να παραχειμάσει. Κατά τη διάρκεια των ετών αυτών ο Αλέξιος παρέμενε για μεγάλα χρονικά διαστήματα στη Θεσσαλονίκη -πλέον του ενός έτους- συνοδευόμενος από την αυτοκράτειρα σύζυγό του Ειρήνη, ενισχύοντας τη λειτουργία της πόλης ως δεύτερης αυτοκρατορικής έδρας, μετά την Κωνσταντινούπολη.⁶⁶

Το 1185, η Θεσσαλονίκη δεν θα αποφύγει την άλωσή της από τους Νορμανδούς, η κατοχή της πόλης από τους οποίους διήρκεσε τρεις μήνες, σηματοδύνοντας την ιστορία της με τα δεινά που αποτυπώθηκαν στο έργο του μητροπολίτη Ευσταθίου.⁶⁷

⁶³ Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 288.

⁶⁴ Theotokis, *Norman Campaigns*, 200-213.

⁶⁵ *Αλεξιάδα*, 364.69-370.46· 387.15-388.37. Βλ. και: Βαρζός, *Γενεαλογία Κομνηνών*, 100-101· Ταφραλή 128-129· Theotokis, *Norman Campaigns*, 26, 204, 206.

⁶⁶ *Αλεξιάδα*, 387.15-388.37.

⁶⁷ Έκδ. St. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica* [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi 5], Παλέρμο 1961.

Κεφάλαιο Δ.: Οικονομική δραστηριότητα και δίκτυα επικοινωνίας: «Κωνσταντινούπολη των Βαλκανίων»

Ως πρωτεύουσα πόλη του Βυζαντίου, η Κωνσταντινούπολη συνιστούσε αδιαμφισβήτητα την οικονομική μητρόπολη και τον σημαντικότερο επικοινωνιακό κόμβο της αυτοκρατορίας. Η οικονομική της δραστηριότητα διακρινόταν από αυτή άλλων περιφερειακών οικονομικών κέντρων, καθώς τον τρόπο λειτουργίας της διέκρινε το συγκεκριμένο πλαίσιο οργάνωσης και ο όγκος των αγαθών που συγκέντρωνε (είδη διατροφής, πρώτες ύλες και βιοτεχνικά αγαθά).¹

Την οικονομική φυσιογνωμία της βυζαντινής πρωτεύουσας όριζε η μεγάλη συγκέντρωση γεωργικών, κτηνοτροφικών και άλλων εδώδιμων προϊόντων από τις (κοντινές πρωτίστως) επαρχίες στις αγορές της πόλης, καθώς και η παρουσία εξειδικευμένων και πολυάριθμων εμποροβιοτεχνών. Οι περισσότεροι από τους επαγγελματίες αυτούς, σύμφωνα με το *Επαρχικόν Βιβλίον*, δρούσαν ενταγμένοι σε συντεχνίες, ασκώντας το επάγγελμά τους με βάση τους ενδεδειγμένους κανόνες που είχαν θεσπιστεί. Η παραγωγή και πώληση τροφίμων, βιοτεχνικών καθημερινών και πολυτελών αγαθών στα εργαστήρια και τα εμπορικά καταστήματα συγκεντρωνόταν κυρίως στη Μέση οδό, κεντρικό δρόμο της Κωνσταντινούπολης, αλλά και σε άλλες μόνιμες ή περιοδικές αγορές που αναπτύσσονταν στην πόλη. Πέρα από κέντρο παραγωγής και κατανάλωσης, η πρωτεύουσα λειτουργούσε φυσικά και ως διαμετακομιστικό κέντρο των εμπορευμάτων, όντας ο ενδιάμεσος σταθμός όλων των οδικών και θαλάσσιων δικτύων. Άλλωστε, από τον 9ο αιώνα και εξής, χαρακτηριστική υπήρξε η παρουσία όλο και περισσότερων ξένων εμπόρων, οι οποίοι συμπλήρωναν την εικόνα της ως πυρήνας διεθνών ανταλλαγών.²

Ακολουθώντας την πρωτοκαθεδρία της Κωνσταντινούπολης, η μεσοβυζαντινή Θεσσαλονίκη υπήρξε το δεύτερο μεγαλύτερο ενεργό αστικό κέντρο. Η χωρίς ασυνέχειες πορεία της στον χρόνο και η προνομιακή θέση της στον χάρτη της Μεσογείου επέτρεψαν την ανάδειξή της σε εμπορικό κόμβο ισάξιο -τηρουμένων των αναλογιών-³ με την βυζαντινή πρωτεύουσα. Ως κέντρο του Ιλλυρικού, ο ρόλος της για

¹ Βλ. ενδεικτικά την τοποθέτηση της Γερολυμάτου, *Αγορές*, 55-59.

² Για αναλυτική εξέταση των επιμέρους ζητημάτων που αναφέρθηκαν, βλ. ενδεικτικά: Γερολυμάτου, *Αγορές*, 52-112· Dagron, «Αστική Οικονομία», όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία για τις οικονομικές δραστηριότητες και την οργάνωση της αγοράς της Κωνσταντινούπολης, ζητήματα τα οποία θίγονται στο παρόν κεφάλαιο μόνο στον βαθμό που είναι απαραίτητο για τη στοιχειοθέτηση του θέματος.

³ Βλ. επόμενο σχόλιο.

τον έλεγχο του ευρωπαϊκού εμπορίου υπήρξε καταλυτικός. Τους μετέπειτα αιώνες, τοπικής και υπερπόντιας κλίμακας ανταλλαγές απέδωσαν έναν διεθνή για την εποχή χαρακτήρα στην εμπορική κίνηση της πόλης, της οποίας η οικονομική δραστηριότητα φαίνεται να παρουσίαζε αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με την οικονομία της Κωνσταντινούπολης, όπως αυτή σκιαγραφήθηκε συνοπτικά προηγουμένως.⁴

Τα χαρακτηριστικά αυτά, που αφορούν το εμπόριο, τις αγορές, την παραγωγή και την κατανάλωση στη Θεσσαλονίκη των εξεταζόμενων αιώνων, αποτυπώθηκαν στις γραπτές πηγές της περιόδου, με κυριότερο δείγμα την ζωντανή περιγραφή του Ιωάννη Καμινιάτη. Παράλληλα, η αρχαιολογική μαρτυρία, ιδίως έπειτα από το εκτενές ανασκαφικό έργο των τελευταίων ετών για την κατασκευή του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου⁵, υπήρξε εξαιρετικά πολύτιμη, καθώς επιβεβαίωσε και συμπλήρωσε σημαντικά τα δεδομένα των κειμένων. Η σύνδεση ιστορικών και αρχαιολογικών στοιχείων καθιστά τη Θεσσαλονίκη το σημαντικότερο μητροπολιτικό κέντρο των Βαλκανίων, για την οποία δύναται να διαμορφωθεί εξαιρετικά ακριβής εικόνα περί της οργάνωσης της αγοράς, των ανταλλαγών και της λειτουργίας των εργαστηρίων.⁶ Χάρη στο πλήθος των πληροφοριών αυτών καθίσταται εφικτή η εξαγωγή ποικίλων συμπερασμάτων, μεταξύ των οποίων και η ανίχνευση της συνάφειας που διέπει βασικούς πυλώνες στην οικονομική δραστηριότητα των δύο μεγαλύτερων αστικών κέντρων της αυτοκρατορίας, Θεσσαλονίκης και Κωνσταντινούπολης.

⁴ Ράπτης, «Εμπορικός Χάρτης», 105· Λαΐου, «Επισκόπηση», 365. Η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε, όπως αναφέρθηκε εξ αρχής, μια αυτόνομη και διακριτή ζώνη εντός της υπόλοιπης αυτοκρατορίας, με διαφοροποιημένο από την περιφέρεια καθεστώς ως προς τους θεσμούς και την οργάνωση της αγοράς. Συνεπώς, στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι η διαπίστωση, πως η οικονομική λειτουργία των δύο πόλεων στηρίχτηκε σε ορισμένους κοινούς βασικούς άξονες, δεν τίθεται όμως σε καμία περίπτωση ζήτημα ταύτισης ή σύγκρισης του βεληνεκού της οικονομίας της Κωνσταντινούπολης με τη Θεσσαλονίκη.

⁵ Για τα ευρήματα από τις ανασκαφές του ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης βλ. τις σχετικές ετήσιες αναφορές στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου από το 2006 κ.ε. και τις αντίστοιχες δημοσιεύσεις στα πρακτικά ΑΕΜΘ 20 (2006) - ΑΕΜΘ 27 (2013).

⁶ Η Θεσσαλονίκη αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση μεταξύ των υπόλοιπων πόλεων της περιφέρειας, καθώς οι προερχόμενες από τις γραπτές πηγές πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας δεν χαρακτηρίζονται επαρκείς για την ανασυγκρότηση μιας τόσο ακριβούς εικόνας και άλλων επαρχιακών αγορών. Η αποσπασματικότητα των πηγών περί της εμπορικής κίνησης στις βυζαντινές πόλεις δύναται να συμπληρωθεί σημαντικά μέσα από τη διενέργεια ανασκαφών. Το ανασκαφικό υλικό που προκύπτει στις περιπτώσεις αυτές αναδεικνύει ακόμα περισσότερο την ελλιπή πρότερη γνώση μας πάνω στο θέμα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Αμορίου, όπου οι ανασκαφές έφεραν στο φως κατάλοιπα μιας έντονης βιοτεχνικής δραστηριότητας, για την οποία -σε αντίθεση με την περίπτωση της Θεσσαλονίκης- δεν υπάρχει καμία αναφορά στις πηγές. Συνεπώς, σε πολλές πόλεις της περιφέρειας υπήρχε ίσως αξιόλογη παραγωγή που υπερέβαινε την τοπική εμβέλεια (όχι φυσικά στο βαθμό ανάπτυξης της Θεσσαλονίκης, που συνιστά ούτως ή άλλως ξεχωριστής ακμής κέντρο) και εμπορικά δίκτυα που δεν έχουν προς το παρόν ανιχνευτεί, βλ. Γερολυμάτου, *Εμπόριο*, 113-115· Brandes, «Cities», 36-41.

Δ.1.: Παραγωγή, εμπορεύματα και τεχνογνωσία: η οικονομική φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης

Η εντύπωση μιας πόλης πλούσιας σε παραγωγή, ικανής να προσφέρει σημαντική αυτάρκεια στους κατοίκους της, προκύπτει ήδη κατά την περίοδο των μετασχηματισμών του αστικού φαινομένου. Μέσα από την εξέταση χωρίων των θαυμάτων του αγίου Δημητρίου -των κατεξοχήν κειμένων που αποτυπώνουν την ζωή στην Θεσσαλονίκη στα τέλη του 6ου και τις αρχές του 7ου αιώνα⁷- και τη σύγκριση αυτών με τα κείμενα της εξεταζόμενης περιόδου, διαπιστώνουμε πως ήδη από πολύ νωρίς είχαν αρχίσει να σχηματίζονται τα βασικά εκείνα χαρακτηριστικά που επρόκειτο να συνθέσουν την οικονομία της Θεσσαλονίκης κατά τους αιώνες ανάπτυξης.⁸

Η στενή αλληλεξάρτηση του ανεφοδιασμού της πόλης από τα εύφορα περίχωρά της αποτελούσε ανέκαθεν βασικό στοιχείο της αστικής ζωής. Στην αφήγηση των θαυμάτων αποτυπώνονται οι εντατικές γεωργικές εργασίες που διενεργούνταν *ἐν προαστείοις καὶ ἀγροῖς* [...] *διὰ τὸ τρύγης εἶναι καιρόν*⁹, όταν οι επιδρομείς πραγματοποιούσαν τις επιθέσεις τους. Επιπλέον, χαρακτηριστική είναι η αναφορά στους *ἐν τοῖς ἔνδον τῆς πόλεως κήποις*¹⁰, πιθανότατα με φρούτα και λαχανικά, όπως και στο άφθονο σιτάρι που υπήρχε ως απόθεμα στην πόλη.¹¹ Η εκτροφή *ἀγελαίων πλείστων ζώων*¹², εξίσου συνδεδεμένη με την ύπαιθρο, γνώριζε καθώς φαίνεται αντίστοιχη άνθιση, προσφέροντας στους κατοίκους κτηνοτροφικά, γαλακτοκομικά και άλλα παραγόμενα προϊόντα.¹³

Παράλληλα, την εποχή αυτή, σε περιόδους κρίσης και πολιορκίας, αγαθά κατέφθαναν στη Θεσσαλονίκη μέσω της θάλασσας, όπως σιτάρι, όσπρια και ξηροί καρποί, προερχόμενα από τους εγκατεστημένους πλέον στις Θήβες και τη Δημητριάδα Βελεγεζήτες Σλάβους, ενώ η κεντρική εξουσία εξασφάλιζε τον ανεφοδιασμό της πόλης

⁷ Μακιρτζής, *Θαύματα*, 13-14. Για την ταραγμένη αυτή περίοδο των αβαροσλάβικων επιδρομών, που δυσχέραναν σημαντικά τις οικονομικές λειτουργίες των πόλεων της Βαλκανικής, η Θεσσαλονίκη είναι από τις λίγες πόλεις για τις οποίες, διαθέτουμε καλύτερη πληροφόρηση, χάρη στις διηγήσεις των θαυμάτων. βλ. Λαΐου, «Ανταλλαγές», 471-476.

⁸ Στο παρόν κεφάλαιο, τα όρια της εξεταζόμενης περιόδου είναι αναγκαίο να επεκταθούν έναν αιώνα πριν (7ος) και έναν αιώνα μετά (12ος).

⁹ Lemerle, *Miracles*, 137.12-13.

¹⁰ Lemerle, *Miracles*, 213.33.

¹¹ Lemerle, *Miracles*, 248.12-20.

¹² Lemerle, *Miracles*, 185.33-36.

¹³ Οι εγκατεστημένοι στα προάστεια επιδρομείς επωφελούνταν εξίσου από την εύφορη γη, πρβλ. Lemerle, *Miracles*, 220.29-31: *εἰς τὰς κάσας τῶν περὶ τὴν Αἰητὴν καὶ λοιπῶν πλησιαζόντων τόπων ἀπιδόντας, καὶ φέρειν σῖτον, ὄσπρια, ἄλλας ἀποσκευὰς καὶ τὰ λοιπὰ τὰ πρὸς ἀποτροφὴν ἐπ' ὧμων ἀποκομίζοντας.*

μέσω της Χίου, με *σιτοφόρα σκάφη*.¹⁴ Η νευραλγική θέση στο Αιγαίο και η εύρυθμη λειτουργία των τριών λιμανιών της διαδραμάτισαν από τότε και στο εξής σημαντικό ρόλο, όχι μόνο στην εξασφάλιση επάρκειας αγαθών στους Θεσσαλονικείς αλλά και στην ανάδειξη του εμπορίου και των θαλάσσιων δικτύων επικοινωνίας ως έναν ακόμα πυλώνα της αστικής οικονομίας.¹⁵

Τους αιώνες που ακολούθησαν, δεδομένη ήταν η αφθονία της αγοράς σε σιτάρι, κριθάρι, κρασί και κρέας, όπως προκύπτει μέσα από τις γλαφυρές αναφορές του Ιωάννη Καμινιάτη: πεδιάδες, αμπέλια, πυκνόφυλλα δέντρα και νερά που καθιστούσαν εύφορη τη γη συνέθεταν τον περιβάλλοντα χώρο του άστεως, ευνοώντας τις κτηνοτροφικές εργασίες και *πάσης δὲ γεωργικῆς ἐπιμελείας ἐπιτήδευσιν*.¹⁶ Τη στενή σύνδεση με την ενδοχώρα επιβεβαιώνουν εξίσου και τα μοναστηριακά έγγραφα, που μαρτυρούν τη μεταφορά αγαθών, όπως κρασιού, από τη Χαλκιδική στη Θεσσαλονίκη.¹⁷ Η διάθεση του πλεονάσματος των περιχώρων στην αγορά φαίνεται να πραγματοποιούνταν, τόσο άμεσα, μέσω εκπροσώπων των κοσμικών και εκκλησιαστικών γαιοκτημόνων, όσο και με τη μεσολάβηση επαγγελματιών εμπόρων.¹⁸ Αλιεύματα από τις παρακείμενες λίμνες και ποτάμια συμπλήρωναν κατά κανόνα την ποικιλία των εδώδιμων αγαθών¹⁹, ενώ εμπορικά πλοία προσέγγιζαν τα λιμάνια.

Η άρρηκτη σύνδεση πόλης και υπαίθρου, καθώς και ο ζωτικός ρόλος της θάλασσας στην εξασφάλιση όσων δεν μπορούσε να προσφέρει στους κατοίκους η γη, επισημαίνονται συνεπώς με σαφήνεια ως βασικά χαρακτηριστικά της Θεσσαλονίκης των αρχών του 10ου αιώνα²⁰, αποδεικνύοντας πως η ανάπτυξη της πόλης βασίστηκε στην εξελικτική πορεία που ακολούθησαν σε διάστημα τριών αιώνων οι γεωργικές, κτηνοτροφικές, αλιευτικές και εμπορικές δραστηριότητες των κατοίκων της.

¹⁴ Lemerle, *Miracles*, 215.9-13 `218.1-3 `221.3-11. Τα αποθέματα σιτηρών στην πόλη βρίσκονταν καθώς φαίνεται υπό τον έλεγχο των δημοσίων αρχών, αξιωματούχων του κράτους δηλαδή, οι οποίοι όμως δρούσαν ταυτόχρονα και ως μεγάλéμποροι. Πέραν του ανεφοδιασμού από την Κωνσταντινούπολη σε περιόδους κρίσης, σε κανονικές συνθήκες περιοχές πλησίον της Θεσσαλονίκης φαίνεται να εξήγαν σιτάρι προς τη βυζαντινή πρωτεύουσα. Για τις παραπάνω απόψεις, βλ. Λαΐου, «Ανταλλαγές», όπου τα αντίστοιχα χωρία των κειμένων και βιβλιογραφία.

¹⁵ Βλ. αναλυτικά παρακάτω.

¹⁶ Καμινιάτης, κεφ. 5.33-50, κεφ. 5.56-κεφ. 6.90, κεφ. 9.66. Μοναστηριακά έγγραφα από τις αρχές του 12ου αιώνα (βλ. ενδεικτικά: *Actes d' Iviron IV*, αρ. 97 (έτος 1104) φανερώουν πως πολλές από τις αγροτικές εκτάσεις γύρω από τη Θεσσαλονίκη ανήκαν σε μονές.

¹⁷ Prôtaton, αρ. 8.

¹⁸ Λαΐου, «Ανταλλαγές», 505-506.

¹⁹ Καμινιάτης, κεφ. 50-54, κεφ. 6.90-95.

²⁰ Καμινιάτης, κεφ. 9.63-71: *γῆ γὰρ καὶ θάλασσα λειτουργεῖν ἡμῖν ἐξ ἀρχῆς ταχθεῖσαι πλουσίαν καὶ ἀδάπανον τὴν περὶ ἑκαστον ἐδωροφόρου. ὦν γὰρ ἦν ἐνδεῶς ἢ καὶ ἀνεπιτηδείως ἔχουσα πρὸς καρπογονίαν ἢ γῆ, τούτων παρ' ἑαυτῆς ἢ θάλασσα τὴν κτῆσιν μηχανωμένη καὶ ταῖς ὀλκάσι συνεισκομίζουσα ἀνενδεὲς τὸ λείπον ἐδίδου τοῖς χρήζουσι.*

Την εύρυθμη οικονομία της μητρόπολης συμπλήρωνε μια ακμάζουσα βιοτεχνική παραγωγή στα τοπικά εργαστήρια. Στις διηγήσεις των θαυμάτων του προστάτη αγίου, άμεσες και έμμεσες αναφορές προσφέρουν και σε αυτή την περίπτωση τις πρώτες ενδείξεις για χειροποίητη παραγωγή που πραγματοποιούνταν εντός του οίκου ή στο πλαίσιο μιας πρώιμης βιοτεχνικής ανάπτυξης, παράγωγα της οποίας υπήρξαν *καθυφασμένα καταπετάσματα, καὶ τὰς ἐν τοῖς δειπνηστηρίοις ὑπὸ τοὺς δαιτυμόνας τιθεμένας ἐκ παπύρου καὶ σάκκου στρωμνάς*.²¹ Ενδεικτικές για την εξειδικευμένη επεξεργασία πρώτων υλών είναι οι μνείες στον *Κεραμήσιον κάμπον* στα δυτικά της πόλης²², όπου τα πλούσια κεραμικά κατάλοιπα παραπέμπουν στην αντίστοιχη δραστηριότητα, καθώς και στη *Χαλκευτικῇ λεγομένῃ στοᾷ*²³, περιοχής των χαλκουργείων, όπου δίδασκε ο άγιος Δημήτριος.²⁴

Η ανοδική πορεία που ακολούθησε η βιοτεχνική και εργαστηριακή παραγωγή τους αιώνες της ανάπτυξης γίνεται αντιληπτή μέσα από το πλήθος των καθημερινών και πολυτελών προϊόντων που ήταν διαθέσιμα προς αγορά και προς πώληση στην κεντρική οδό της πόλης, τη *Λεωφόρο*²⁵: *χρυσίου καὶ ἀργυρίου καὶ λίθων τιμίων παμπληθεῖς θησαυροὶ*, αλλά και κάθε είδους υφάσματα, όπως μεταξωτά, λινά και μάλλινα, κατέκλυζαν την αγορά, την περίοδο πριν την άλωση από τους Σαρακηνούς, ενώ το πλήθος των τεχνουργημάτων από χαλκό, σίδηρο, κασσίτερο, μόλυβδο και γυαλί ήταν τόσο πολυάριθμο *ὥς ἄλλην τινὰ δύνασθαι πόλιν δι' αὐτῶν δομεῖσθαι τε καὶ ἀπαρτίζεσθαι*.²⁶ Η αφθονία που απολάμβαναν οι κάτοικοι σε υλικά αγαθά γίνεται εξίσου αντιληπτή και μέσα από το πλήθος των μεγαλύτερης (σωροί μεταξωτών και λινών υφασμάτων και ενδυμάτων) ή μικρότερης αξίας ειδών (μάλλινα ενδύματα, χάλκινα και σιδερένια σκεύη) που συνιστούσαν την περιουσία των Θεσσαλονικέων και τα οποία απέσπασαν από αυτούς οι σαρακηνοί κατακτητές [Εικ. 26., 27.].²⁷

Παρότι ο αφηγητής κληρικός δεν διευκρινίζει εάν τα προϊόντα που διέθετε η αγορά της *Λεωφόρου* προέρχονταν από την εγχώρια παραγωγή ή από εισαγωγές, το πλούσιο ανασκαφικό υλικό υποδεικνύει την υπόθεση ότι τα περισσότερα από τα

²¹ Lemerle, *Miracles*, 154.29-155.1.

²² Lemerle, *Miracles*, 228.28-30. Βλ. και: Bakirtzis, «Imports-Exports-Autarky», 91.

²³ Μπακιρτζής, *Θαύματα*, 36, γ' (Passio Altera). Η Χαλκευτική στοά εντοπίζεται στα δυτικά του Μεγαλοφόρου, στην περιοχή της Παναγίας των Χαλκείων.

²⁴ Για μια εμπεριστατωμένη ανασύσταση της αστικής ζωής μέσα από τα θαύματα του αγίου Δημητρίου, βλ. Bakirtzis, «Imports-Exports-Autarky», 89-102. Βλ. και: Antonaras, *Arts, Crafts, Trades*, 19-39, για τη βιοτεχνική και εργαστηριακή δραστηριότητα της πόλης των πρώτων βυζαντινών αιώνων.

²⁵ Για την αγορά της *Λεωφόρου*, βλ. παρακάτω.

²⁶ Καμινιάτης, κεφ. 9.81-87.

²⁷ Καμινιάτης, κεφ. 58.46-52.

εμπορεύματα που απαριθμεί κατασκευάστηκαν στα εξειδικευμένα εργαστήρια της Θεσσαλονίκης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστούν τα κατάλοιπα μεταλλουργικών εργαστηρίων, σε συνδυασμό με τα αντίστοιχα κινητά ευρήματα, όπως μήτρες από ευλογίες, κοσμήματα και εκκλησιαστικά σκεύη [Εικ. 28].²⁸ Άλλωστε, ενδεικτική για την εκτενή μεταλλουργική δραστηριότητα στην πόλη είναι η συνεισφορά μεγάλου αριθμού όπλων για την εκστρατεία στην Κρήτη κατά τη βασιλεία του Λέοντος, που δηλώνει την εντατική λειτουργία ζαβαρείου (οπλοποιείου) στην πόλη.²⁹ Επιπλέον, η λειτουργία του νομισματοκοπείου³⁰ της Θεσσαλονίκης, όπως και ο μεγάλος αριθμός μολυβδόβουλων³¹ που βρέθηκαν σε αυτήν, σχετίζονται και επιβεβαιώνουν εξίσου την εκτενή επεξεργασία του μετάλλου σε εργαστηριακούς χώρους που βρίσκονταν εντός των τειχών της.³²

Τα τέχνηρα από γυαλί που διατίθεντο έχουν επίσης αποδοθεί στην παραγωγή τοπικών εργαστηρίων, τα οποία εντοπίστηκαν και σε αυτή την περίπτωση, τόσο με βάση κατάλοιπα της τεχνικής επεξεργασίας [Εικ. 29], όσο και με βάση κινητά ευρήματα.³³ Συνήθης είναι συγκεκριμένα η εύρεση γυάλινων βραχιολιών, κοσμήματα που αποδίδονται χρονολογικά στη μέση βυζαντινή περίοδο και ειδικότερα στο 10ο αιώνα. Κοιτίδα διάδοσης του συγκεκριμένου κοσμήματος, το οποίο σχετίζεται με την επίδειξη κύρους από τον ιδιοκτήτη του, πιθανολογείται πως υπήρξε η Κωνσταντινούπολη, μέσω της οποίας η παραγωγή των γυάλινων αυτών κοσμημάτων διαδόθηκε πολύ γρήγορα στο μεγάλο αστικό κέντρο, τη Θεσσαλονίκη [Εικ. 30].³⁴

²⁸ Κίσσας, «Κέντρο Μεταλλοτεχνίας» Κωνσταντινίδου, «Γειτονιά Καταφυγής», 607-608· Βασιλειάδου, «Γειτονιά Θεοτόκου», 595-596.

²⁹ *De Cerimoniis*, II, 44, 657.12-14.

³⁰ Morisson, «Νόμισμα», 41-53.

³¹ Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*· Nesbitt-Oikonomides, *Seals*, 40-90.

³² βλ. Antonaras, *Arts, Crafts, Trade*, 49-53, όπου αναφορά στα παραπάνω και σε επιπλέον ιστορικές και αρχαιολογικές ενδείξεις για τη μεταλλουργική δραστηριότητα στην πόλη.

³³ Antonaras, *Arts, Crafts, Trade*, 49· Ράπτης, «Υαλοποιεία και Υαλουργεία», 169, 171-172· Κανονίδης, «Διοικητήριο», για το υαλουργικό εργαστήριο του 9ου αιώνα. Πρέπει να σημειωθεί πως η ενασχόληση με τη βυζαντινή υαλουργία αποτελεί έναν τομέα ο οποίος άργησε να βρεθεί στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος ως πτυχή της βυζαντινής τέχνης και τεχνολογίας, βλ. François, Spieser, «Κεραμική και Γυαλί», 315-323· Αντωνάρας, «Βαρχιόλια», 423.

³⁴ Βλ. Αντωνάρας, «Βαρχιόλια», για τη συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας και του τρόπου κατασκευής των γυάλινων βραχιολιών στην αυτοκρατορία. Βλ. ειδικά σελ. 432, όπου επισήμανση της Κωνσταντινούπολης ως κέντρου διάδοσης του κοσμήματος. Έπειτα από τη Θεσσαλονίκη, η χρήση τους επεκτάθηκε και σε μικρότερα αστικά κέντρα και αποτέλεσαν σύνηθες κόσμημα του βυζαντινού κόσμου.

Λείψανα κλιβάνων κεραμικών εργαστηρίων χρονολογούμενα στη μέση βυζαντινή περίοδο [Εικ. 31] μαρτυρούν πως ούτε η εν λόγω δραστηριότητα εξέλειπε³⁵, ενώ -σε αντίθεση με προγενέστερες απόψεις των ερευνητών- οι πρόσφατες ανασκαφές του ΜΕΤΡΟ απέδειξαν την παραγωγή και εφυαλωμένης κεραμικής στα εργαστήριά αυτά.³⁶ Επιπλέον, κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, έξω ή πολύ κοντά στα ανατολικά τείχη λειτουργούσαν εργαστήρια παραγωγής οικοδομικών υλικών, δείγμα των οποίων έχει σωθεί άλλωστε στην Παναγία των Χαλκείων.³⁷

Από την αγορά δεν έλειπαν -όπως ήδη αναφέρθηκε- και ποικίλων ειδών υφάσματα, μεταξύ των οποίων και πολύτιμα μεταξωτά. Στην περίπτωση αυτή όμως, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα εάν η πόλη υπήρξε ένα από τα ελλαδικά κέντρα παραγωγής μεταξωτών υφασμάτων του 10ου-12ου αιώνα.³⁸ Στις αρχές τουλάχιστον του 12ου τα υφάσματα προέρχονταν από εισαγωγές, όπως συνάγεται από την περιγραφή της πανήγυρις του αγίου Δημητρίου, όπου μπορούσε να βρει κανείς *ὅσα ἐν*

³⁵ Για λείψανα κεραμικών κλιβάνων, βλ. Ενδεικτικά: Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Τσιούμη, «Κεντρική Μακεδονία», 239-240· Μακρή, «Φρούριο Βαρδαρίου». Τα εν λόγω κατάλοιπα, πλησίον του δυτικού τείχους της πόλης, έχουν αποδοθεί χρονολογικά στον 9ο αιώνα. Βλ. και: Konstantinidou, Raptis, «Evidence», όπου κατάλοιπα κλιβάνου με ράβδους του 11ου αιώνα. Βλ. και την ηλεκτρονική βάση δεδομένων Ατλάντας: <https://atlasgreekkilns.arizona.edu/project>: Περιλαμβάνει πληροφορίες για κλιβάνους στην Ελλάδα, χρονολογούμενους από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού έως και τους Νεώτερους Χρόνους (3000 π.Χ. -1700 μ.Χ.). Οι μελετητές μπορούν να αναζητήσουν τις θέσεις και βασικές βιβλιογραφικές πληροφορίες για τους κλιβάνους χρησιμοποιώντας έως και τέσσερα συνδυαστικά κριτήρια: α) περίοδος β) περιοχή γ) τύπος και δ) μέγεθος.

³⁶ Σύμφωνα με την προγενέστερη βιβλιογραφία, η Θεσσαλονίκη αναδείχτηκε σε κέντρο παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής μόνο κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (13ος-14ος αι.), βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, «Εργαστήρια Εφυαλωμένης Κεραμικής», 53-57· Παπανικόλα-Μπακιρτζή, «Εργαστήριο». Παρότι ανασκαφές οικοπέδων από το κέντρο της πόλης έφεραν στο φως όστρακα αγγείων από λευκό πηλό, με γραπτό πολύχρωμο διάκοσμο και λεπτόρρευστη εφυάλωση, χρονολογούμενα μεταξύ 10ου-12ου αι., η κατασκευή τους δεν αποδόθηκε σε τοπικό εργαστήριο, αλλά σε εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης, βλ. Κανονίδης, «Εφυαλωμένη Κεραμική», 71-73· *Εκ Θεσσαλονίκης Φως*, 133, αρ. 58. Η πολυτελής αυτή κατηγορία κεραμικής (Glazed White Ware II, σύμφωνα με την ταξινόμηση του Hayes, *Sarachane*) θεωρούνταν σχεδόν αποκλειστικά συνδεδεμένη με την παραγωγή της πρωτεύουσας, άποψη η οποία πλέον αντικρούεται έπειτα από τον εντοπισμό ποικίλων άλλων μεσοβυζαντινών κέντρων εφυάλωσης, όπως η Κόρινθος, βλ. ενδεικτικά: Γιαγκάκη, «Ανάλυση Δικτύων», 165· Παπανικόλα-Μπακιρτζή, «Εργαστήρια Εφυαλωμένης Κεραμικής», 63-64. Όσον αφορά τη Θεσσαλονίκη, τα πρόσφατα δεδομένα συνηγορούν στην άποψη πως όστρακα εφυαλωμένων αγγείων των μέσων αιώνων θα μπορούσαν πλέον να αποδίδονται με μεγάλη πιθανότητα και στα τοπικά εργαστήρια, των οποίων η λειτουργία τεκμηριώθηκε από τις ανασκαφές, βλ. Βασιλειάδου, «Γειτονία Θεοτόκου», 598· Κωνσταντινίδου, «Γειτονία Καταφυγής», 607 και σημ. 5· Konstantinidou, Raptis, «Evidence».

³⁷ Antonaras, *Arts, Crafts, Trade*, 47-48· Raptis, «Ceramic Workshops», 42. Για αναλυτική προσέγγιση των εργαστηρίων οικοδομικών υλικών, βλ. Raptis, «Brick and Tile».

³⁸ Παρότι έχουν βρεθεί υφάσματα σε ταφές και κατάλοιπα εργαστηρίων πορφυρής βαφής χρονολογούμενα στην πρωτοβυζαντινή εποχή και παρά την πιθανή ύπαρξη αυτοκρατορικών εργαστηρίων στη Θεσσαλονίκη τους αιώνες αυτούς, μόλις ένα εργαστήριο βαφής της μέσης βυζαντινής περιόδου έχει εντοπιστεί, βλ. Αντωνάρας, «Χρυσοκέντητα»· Antonaras, *Arts, Crafts, Trade*, 37, 56-57.

*ὕφασμασι καὶ νήμασιν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν καὶ ὅσα ἐκ Βοιωτίας καὶ Πελοποννήσου καὶ ὅσα ἐξ Ἰταλίας εἰς Ἑλλήνας ἐμπορικαὶ νῆες κομίζουσιν.*³⁹

Ωστόσο, η αφθονία του ξεχωριστού είδους στην αγορά δηλώνει τη μεγάλη ζήτηση και συνεπώς την οικονομική ευμάρεια των κατοίκων. Αντίστοιχα, η εισαγωγή μεταξωτών από περιοχές όπως η Πελοπόννησος, η Βοιωτία και η Ιταλία είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα των εμπορικών δικτύων με τα οποία σχετίστηκε η Θεσσαλονίκη.⁴⁰

Η λειτουργία της οικονομίας με τον τρόπο που εκτέθηκε παραπάνω συνετέλεσε στην ανάδειξη της Θεσσαλονίκης σε ακμάζον οικονομικό κέντρο της Βαλκανικής. Οι βασικές πτυχές που συνέθεταν τον οικονομικό βίο στην πόλη θα λέγαμε ότι συνοψίζονται στον συνδυασμό των τριών ακόλουθων παραμέτρων: τον εφοδιασμό του αστικού κέντρου από την πλούσια παραγωγή της υπαίθρου και των θαλάσσιων περιχώρων της, τις εμπορικές εισαγωγές που συμπλήρωναν τις ελλείψεις και τέλος, την κατασκευή ποικίλων πολυτελών και καθημερινών βιοτεχνικών προϊόντων στα τοπικά εργαστήρια.

Δεν είναι άτοπο να συμπεράνουμε λοιπόν, πως οι πελάτες στην αγορά της Θεσσαλονίκης απολάμβαναν μια αντίστοιχη με τους κατοίκους της πρωτεύουσας ποικιλία διαθέσιμων αγαθών στην πόλη τους. Ειδικότερα κατά τον 10ο αιώνα, είναι χαρακτηριστική η αφθονία γεωργικών, κτηνοτροφικών προϊόντων και αλιευμάτων, τα περισσότερα από τα οποία προέρχονταν από την κοντινή ύπαιθρο και εξασφάλιζαν την υψηλή ποιότητα ζωής όσων διέμεναν στο αστικό κέντρο. Επιπλέον, όπως και στη βυζαντινή πρωτεύουσα, πλείστα επαγγέλματα ασκούνταν στα καταστήματα και τα εργαστήρια της Θεσσαλονίκης, παράγοντας όπως φαίνεται σημαντικές ποσότητες και αξιοσημείωτης ποιότητας είδη. Παρότι δεν γνωρίζουμε εάν σε άλλα αστικά κέντρα εκτός Κωνσταντινούπολης λειτουργούσε η συντεχνιακή οργάνωση των επαγγελματιών, η Θεσσαλονίκη αποτελεί τη μοναδική πόλη για την οποία θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή με κάποια πιθανότητα η παραπάνω διατύπωση.⁴¹ Σε κάθε

³⁹ *Τιμαρίων*, 54, κεφ. 6. Αντίθετη οπτική υποβάλλει η αναφορά του Βενιαμίν Τουδέλης, 11, Hebrew text 12-16, που κάνει λόγο για πεντακόσιους Εβραίους που ζούσαν στη Θεσσαλονίκη στα μέσα του 12ου αιώνα, ασχολούμενοι με την καλλιέργεια του μεταξιού. Πρβλ. Laurent, *Une homélie*, 288-296, όπου υπαινιγμός στην εβραϊκή συνοικία, στα δυτικά της μετέπειτα τοποθεσίας της Παναγίας Χαλκέων.

⁴⁰ Βλ. παρακάτω.

⁴¹ Για τις πηγές και τα σφραγιστικά κατάλοιπα που αποδεικνύουν την παρουσία επάρχου στη Θεσσαλονίκη κατά το διάστημα 7ος-9ος αιώνας, βλ. Kontsantakopoulou, «L'Éparque». Ωστόσο, δεν έχουν διευκρινιστεί επακριβώς οι αρμοδιότητές του αξιωματούχου αυτού ανά περιόδους, καθώς το αξίωμα ακολούθησε καθώς φαίνεται μια εξελικτική πορεία στο χρόνο. Συνεπώς δεν έχει επιβεβαιωθεί ο πιθανός συσχετισμός με τους επαγγελματίες της πόλης, κατ' αντιστοιχία με την

περίπτωση, συμπεριλαμβανομένων και των εμπορικών εισαγωγών δια θαλάσσης, θα μπορούσαμε να πούμε, πως ως προς τα διαθέσιμα αγαθά, η αγορά της Θεσσαλονίκης συνιστούσε κατά πολύ μια μικρογραφία της αγοράς της πρωτεύουσας.

Δ.2.:Ο χώρος : Αγορές εντός και εκτός των τειχών

Η μεγάλη ποικιλία των εμπορευμάτων που ήταν διαθέσιμα προς αγορά και προς πώληση συνηγορεί στην αναζήτηση περισσότερων του ενός σημείου διεξαγωγής εμπορικών ανταλλαγών στον αστικό ιστό, καθώς και στη διάκριση ξεχωριστών τόπων αγοραπωλησίας κάθε είδους, την ύπαρξη δηλαδή θεματικών αγορών. Άλλωστε, η ανάπτυξη της εμπορικής κίνησης σε πολλά διαφορετικά σημεία της πόλης, τεκμηριώνεται -και σε αυτή την περίπτωση- ήδη από την εποχή στην οποία αναφέρονται τα θαύματα του αγίου Δημητρίου [Εικ. 32].⁴²

Το μεγαλύτερο μέρος της εμπορικής δραστηριότητας συγκεντρωνόταν εκατέρωθεν της *Λεωφόρου, τῆς πρὸς ἀνατολὴν ἀγούσης ἀπὸ τῆς δύσεως διὰ μέσου τῆσδε χωρούσης τῆς πόλεως*. Ο Ιωάννης Καμινιάτης κάνει λόγο για τον ζωτικής σημασίας ρόλο της κεντρικής αυτής οδού του πολεοδομικού ιστού στην ευημερία των Θεσσαλονικέων κατά τον 10ο αιώνα, καθώς η διέλευση από την αγορά προσέλκυε *τοὺς παροδεύοντας* να παραμείνουν περισσότερο στην πόλη *καὶ τὰ πρὸς τὴν χρείαν πορίζεσθαι*, γεγονός που εξασφάλιζε *πᾶν ὅτιοῦν ἂν εἴποι τις τῶν καλῶν* για τους κατοίκους της.⁴³

Η *Λεωφόρος* της Θεσσαλονίκης, της οποίας η λειτουργία παρουσιάζει σαφή αντιστοιχία με τη Μέση οδό⁴⁴ της βυζαντινής πρωτεύουσας, αναπτυσσόταν μεταξύ των δύο κύριων πυλών, Χρυσῆς και Κασσανδρεωτικής. Ωστόσο, παραμένει ασαφές εάν η αγορά καταλάμβανε όλο το μήκος του άξονα μεταξύ των δύο αυτών πυλών ή εάν

πρωτεύουσα, βλ. παραπάνω, Κεφ. Β. 1. Για τις περιορισμένες αναφορές (τέλη 11ου - αρχές 12ου) σε πιθανή συντεχνιακή οργάνωση, βλ. Γερολυμάτου, *Αγορές*, 148, σημ. 49· Dagron, «Αστική Οικονομία», 76-77.

⁴² Lemerle, *Miracles*, 80.13: *Τὸ δὲ κατὰ μὲν τὰς ἀγορὰς καὶ τοὺς οἴκους οὕτω γενέσθαι*. Βλ. και: Ράπτης, «Εμπορικός Χάρτης», 108-109.

⁴³ Καμινιάτης, κεφ. 9.74-78.

⁴⁴ Ενδεικτικά: Γερολυμάτου, *Αγορές*, 60-61, 270. Για την τοπογραφία της εμπορικής δραστηριότητας στην Κωνσταντινούπολη κατά τη μέση βυζαντινή εποχή, την κατανομή δηλαδή των αγορών διαφόρων ειδών στον αστικό ιστό, βλ. Mango, «Commercial Map», 198-205.

περιοριζόταν στο κεντρικό τμήμα της οδού, που ορίζεται από την απόσταση μεταξύ του ναού της Αχειροποίητου και του Κωνσταντίνειου λιμένα.⁴⁵

Δεν θα ήταν άτοπο να υποτεθεί πως η εμπορική κίνηση πιθανόν να επεκτεινόταν και στον χώρο του *μεγαλοφόρου*, του συγκροτήματος δηλαδή της παλαιάς ρωμαϊκής αγοράς, και πιο συγκεκριμένα στην κάτω πλατεία του συγκροτήματος, που παρέμενε (μάλλον) αδόμητη και περιγράφεται με τον όρο *Κάτω Φόρος*.⁴⁶ Άλλωστε, τα καταστήματα που βρίσκονταν στη νότια πτέρυγα της άνω πλατείας ήδη από την πρωτοβυζαντινή εποχή ως τμήμα του συγκροτήματος της αγοράς, συνέχισαν τη λειτουργία τους ως τον 13ο και 14ο αιώνα.⁴⁷

Ο χαρακτήρας και ο τρόπος λειτουργίας της κεντρικής *Λεωφόρου* στη μεγαλούπολη φωτίζονται σημαντικά από την αντιστοιχία του έργου του Καμινιάτη με τα ευρήματα των ανασκαφών. Τμήματά της εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της μεγάλης σωστικής ανασκαφής στο πλαίσιο κατασκευής του ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης⁴⁸, ιδίως στα σκάμματα των δύο κεντρικών σταθμών, Βενιζέλου [Εικ. 33.]⁴⁹ και Αγίας Σοφίας⁵⁰. Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται πλήθος κεραμικά, υάλινα, χάλκινα και μπρούτζινα αντικείμενα, ενώ μεταξύ τους συγκαταλέγονται εξαιρετικής τέχνης κοσμήματα [Εικ.34., 35.]. Το ανασκαφικό αυτό υλικό αντικατοπτρίζει συνεπώς τα γραφόμενα του Καμινιάτη, επιβεβαιώνοντας δηλαδή πως η *Λεωφόρος* δεν υπήρξε τόπος αγοραπωλησίας της παραγωγής της υπαίθρου αλλά καθημερινών και πολυτελών βιοτεχνικών προϊόντων. Παράλληλα, ευρήματα όπως δοχεία τήξης μετάλλου και

⁴⁵ Ράπτης, «Εμπορικός Χάρτης», 111-113. Βλ. και παραπάνω, Κεφ. Α. 2.

⁴⁶ Το αρχιτεκτονικό συγκρότημα της αγοράς του 2ου και 3ου αιώνα μ.Χ., αποτελώντας το κοινωνικό και πολιτικό κέντρο, είχε οργανωθεί γύρω από δύο μεγάλες πλατείες, μεταξύ των δύο κύριων οδικών αρτηριών της πόλης, οι οποίες βρίσκονταν σε διαφορετικό επίπεδο εδάφους. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για το *μεγαλόφορο* στο κείμενο του μαρτυρίου του αγίου Δημητρίου, (βλ. Μπακιρτζής, *Θαύματα*, 36, *Passio Altera*, γ': *ἐκ θυσῶν του τῆς πόλεως μεγαλοφόρου*), στα δυτικά του οποίου τοποθετείται η Χαλκευτική στοά. Η άνω πλατεία του συγκροτήματος περιλάμβανε δημόσια κτήρια όπου στεγάζονταν οι διοικητικές υπηρεσίες της πόλης, Ωδείο, διώροφες στοές, καθώς και ορισμένα εμπορικά καταστήματα. Τον 5ο αιώνα τα δημόσια κτήρια εγκαταλείφθηκαν και τη θέση τους κατέλαβαν βιοτεχνικά εργαστήρια κεραμικών, γυάλινων και μεταλλικών προϊόντων. Η κατώτερη πλατεία, αποτελεί πεδίο μη ανασκαμμένο, συνεπώς το αδόμητο του χώρου συνιστά υπόθεση. Πιθανά κατάλοιπα των στοών και των δημόσιων κτηρίων της ύστερης αρχαιότητας στην κατώτερη αυτή πλατεία θα μπορούσαν να προσφέρονται ως χώροι διάθεσης των προϊόντων των εμπορών ή και να έχουν μετατραπεί εκ νέου σε καταστήματα. Επιπλέον, ενδεχομένως η κατώτερη αυτή πλατεία να ταυτίζεται με τον «Κάτω Φόρον» των μοναστηριακών εγγράφων, βλ. ενδεικτικά: *Actes de Docheiariou*, αρ. 3 (έτος 1112)], γεγονός που θα επιβεβαίωνε την ύπαρξη εργαστηρίων και καταστημάτων στην πλατεία. Για τα παραπάνω, βλ. Ράπτης, «Εμπορικός Χάρτης», 113-116 και 114, σημ. 58, όπου ενδεικτική βιβλιογραφία για το συγκρότημα της αγοράς.

⁴⁷ Ράπτης, «Εμπορικός Χάρτης», 115. Η πόλη της κεραμικών, γυάλινων, μεταλλικών σκευών και κοσμημάτων από τα καταστήματα αυτά διαχρονικά, έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικά.

⁴⁸ Οι ανασκαφές διενεργούνται κάτω από το αδιατάρακτο κατάστρωμα της οδού Εγνατίας.

⁴⁹ Στη συμβολή των σημερινών οδών Εγνατίας και Βενιζέλου.

⁵⁰ Στη διασταύρωση των σημερινών οδών Εγνατίας και Αγίας Σοφίας.

μήτρες για χύτευση των κοσμημάτων, υποδεικνύουν τη στενή σύνδεση μεταξύ διαδικασίας κατασκευής και εμπορικής διάθεσης των διαφόρων ειδών [Εικ. 36].⁵¹

Τα ακίνητα ευρήματα των στρωμάτων (που αφορούν ειδικότερα την εικόνα της πόλης κατά τον 9ο και 10ο αιώνα) επιβεβαιώνουν πως η παραγωγή και η πώληση των εμπορευμάτων διενεργούνταν συχνά στο ίδιο οίκημα. Επρόκειτο συνεπώς για εργαστήρια-καταστήματα, τα οποία επικοινωνούσαν με τη *Λεωφόρο* μέσω θυρών που ανοίγονταν προς το λιθόστρωτο ή χαλικόστρωτο υπερυψωμένο κατάστρωμά της (πεζοδρόμια). Κατά τον 11ο -και τον 12ο- αιώνα, ο διττός αυτός χαρακτήρας παραγωγής και κατανάλωσης ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο, καθώς οι ανασκαφές υποδεικνύουν μικρής έκτασης κτίσματα με εργαστηριακούς χώρους ή αποθήκες στην πίσω πλευρά και ημιυπαίθριους χώρους στην πρόσοψη. Εκεί τοποθετούνταν καθώς φαίνεται ξύλινα σκιάδια, πρακτική για την έκθεση των προϊόντων την οποία συναντούμε και στην πρωτεύουσα⁵², που ανοίγονταν απευθείας στον δρόμο καταλαμβάνοντας πλέον και τμήμα του οδοστρώματος της *Λεωφόρου*. Οι χώροι αυτοί εντοπίστηκαν συγκεκριμένα στο σκάμμα του σταθμού Βενιζέλου, όπου άλλοτε αναπτυσσόταν η γειτονιά της Καταφυγής, της οποίας η εγγύτητα με τη *Λεωφόρο* συνετέλεσε στην ανάδειξή της σε μόνιμου εμπορικού χαρακτήρα συνοικία [Εικ. 37., 38].⁵³

Μια ακόμα εμπορική συνοικία σε συνάρτηση με τη *Λεωφόρο* υπήρξε η γειτονιά της Θεοτόκου (Αχειροποίητου)⁵⁴, όπως κατέδειξαν κινητά και ακίνητα ευρήματα στο σκάμμα του έτερου κεντρικού σταθμού του σιδηροδρόμου, της Αγίας Σοφίας. Ο τρόπος οργάνωσης των εργαστηρίων σε τρεις νησίδες είναι όμοιος με την πολεοδομική

⁵¹ Ράπτης, «Εμπορικός Χάρτης», 112. Για ποιο συγκεκριμένες αναφορές σε ευρήματα με βάση τις δημοσιεύσεις των ανασκαφών, βλ. Κωνσταντινίδου, «Γειτονιά Καταφυγής», 608-610· Βασιλειάδου, «Γειτονιά Θεοτόκου», 595-598· Antonaras, «Jewellery», 117-121, όπου κοσμήματα μέσης βυζαντινής εποχής που βρέθηκαν σε ανασκαφές της πόλης.

⁵² Βασιλειάδου, «Γειτονιά Θεοτόκου», 597, σημ. 25· Γερολυμάτου, *Αγορές*, 270-272. Πρβλ. *Επαρχικόν Βιβλίον*, 108, κεφ. 9.9. Οι πάγκοι ή «προβολαί» των εργαστηρίων στην Κωνσταντινούπολη αποτελούσαν είτε προέκταση του εργαστηρίου είτε εκμισθώνονταν για διαφορετικό εμπόριο. Στο *Επαρχικόν Βιβλίον*, 108, κεφ. 9.7, αναφέρονται και ως *άβάκια*.

⁵³ Κωνσταντινίδου, «Γειτονιά Καταφυγής», 605-607. Η γειτονιά της Καταφυγής είχε ως κέντρο την Παναγία των Χαλκέων. Τα πιθανά όριά της είναι: δυτικά η σημερινή οδός Βενιζέλου, νότια η Εγνατία, ανατολικά η οδός Μητροπολίτου Γενναδίου, βόρεια η οδός Ολύμπου, βλ. Μακρή, «Σχεδιάσμα», 455. Πρβλ. ενδεικτικά: *Actes Docheiariou*, αρ. 3 (έτος 1112)· αρ.4 (έτος 1117), όπου μνεία σε εργαστήρια της γειτονιάς της Καταφυγής. Βλ. και: σελ. 79, Fig. 4. Βλ. και: Kaplan, «Producing Population», 158-164.

⁵⁴ Ο ναός της Παναγίας Αχειροποίητου αναφέρεται στις πηγές κατά το διάστημα μεταξύ 9ου-12ου αιώνα ως ναός της Θεοτόκου. Κατ' επέκταση, η γειτονιά που διαμορφώθηκε με κέντρο το ναό, κατά τους εξεταζόμενους αιώνες αποτελεί ακόμα τη γειτονιά της Θεοτόκου, βλ. Βασιλειάδου, «Γειτονιά Θεοτόκου», 592, σημ. 7.

διαμόρφωση που επικρατούσε στην Κωνσταντινούπολη, ενώ οι εργαστηριακοί αυτοί χώροι είχαν δομηθεί λίγο νοτιότερα σε σχέση με τη *Λεωφόρο*, πάνω σε δίκτυο φρεατίων και αγωγών [Εικ. 39., 40.].⁵⁵

Πληροφορίες για μια ακόμα αγορά της πόλης αντλούνται από την επιστολή του Θεόδωρου Στουδίτη προς τον θείο του Πλάτωνα, το έτος 797, κατά τη μετάβασή του από την Κωνσταντινούπολη στον τόπο εξορίας. Το πλοίο που κατέπλευσε στη Θεσσαλονίκη προσέγγισε την πόλη από τα ανατολικά, αποβιβάζοντας πιθανώς τους μοναχούς στο λιμάνι Κελλάριον. Ο Θεόδωρος στην πορεία εισήλθε εντός των τειχών, διαβαίνοντας μια *ἀνατολική πόρτη*, πιθανώς την Κασσανδρεωτική πύλη που βρισκόταν το ανατολικό πέρας της *Λεωφόρου*. Μόλις εισήλθε στην πόλη, *ἦγον διὰ τῆς ἀγορᾶς* προς ναό της Αγίας Σοφίας.⁵⁶ Η περιγραφή του Στουδίτη μαρτυρεί συνεπώς την ύπαρξη μιας αγοράς εντός των ανατολικών τειχών της πόλης, πιθανόν σε μικρή απόσταση από την Κασσανδρεωτική πύλη και συνεπώς στον άξονα της *Λεωφόρου*, ωστόσο πριν από την κάθετη οδό που οδηγούσε στον ναό.⁵⁷

Αναφορά *τῆς ἀγορᾶς τῆς ἐπὶ τὴν Κασσανδρεωτικὴν πύλην* συναντούμε και στον βίο της Οσίας Θεοδώρας της Θεσσαλονίκης.⁵⁸ Η απουσία αρχαιολογικών καταλοίπων καταστημάτων ή εργαστηρίων του 8ου και 9ου αιώνα επιτρέπουν την υπόθεση πως επρόκειτο για μια πρόχειρη υπαίθρια αγορά που λειτουργούσε περιοδικά, αντίστοιχη με τις περιοδικές αγορές που συναντούμε και στην Βασιλεύουσα. Ο ανοιχτός αδόμητος χώρος του Ιπποδρόμου και το εγκαταλελειμμένο οικιστικό τμήμα του ανακτορικού συγκροτήματος της πρώιμης φάσης της πόλης αποτελούν πιθανά σημεία στα οποία θα μπορούσε να χωροθετηθεί η αγορά αυτή.⁵⁹

Η περιοχή του Κωνσταντίνειου λιμένα (γειτονιά Αγίου Μηνά) στη νοτιοδυτική πλευρά της Θεσσαλονίκης, αποτέλεσε έναν ακόμα χώρο ανάπτυξης εμπορικών ανταλλαγών. Πέραν της λειτουργίας του ναυπηγείου και των κρατικών σιταποθηκών,

⁵⁵ Στην κεντρική νησίδα της γειτονιάς, έχει ταυτιστεί εργαστήριο χύτευσης κοσμημάτων, χρονολογούμενο περί το 10ο αιώνα, εργαστήριο παραγωγής και πώλησης κεραμικών, εργαστήριο υαλουργίας. Στη δυτική νησίδα εντοπίστηκε εργαστήριο μεταλλοτεχνίας. Για τα παραπάνω, βλ. Βασιλειάδου, «Γειτονιά Θεοτόκου», 595-599.

⁵⁶ Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολές*, επ.3, 15. 106-111

⁵⁷ Εναλλακτικά, θα μπορούσε η είσοδός του να έγινε μέσω της πύλης Ρώμης, στα νοτιοανατολικά της οχύρωσης. Η ακρίβεια στο εν λόγω ζήτημα δεν μεταβάλλει τον τοπογραφικό προσδιορισμό της αγοράς, βλ. Ράπτης, «Εμπορικός Χάρτης», 109-110.

⁵⁸ *Βίος Θεοδώρας Θεσσαλονίκης*, κεφ. 9. Βλ. και: Πασχαλίδης, *Άγιοι Θεσσαλονίκης*, 87-102.

⁵⁹ Ράπτης, «Εμπορικός Χάρτης», 110-111· Malamut, «Thessalonique», 172-173. Για τις περιοδικές αγορές στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Γερολυμάτου, *Αγορές*, 62-63. Πρβλ. ενδεικτικά: *Επαρχικόν Βιβλίον*, 108, κεφ. 9.4.

στο σημείο εντοπίστηκε η λειτουργία και εργαστηριακών και εμπορικών εγκαταστάσεων, όπως κεραμικά εργαστήρια του 9ου αιώνα.⁶⁰

Πέραν των αγορών που βρίσκονταν εντός των τειχών, τα προϊόντα της εύφορης υπαίθρου που ήταν διαθέσιμα και άλλες αγορές που οργανώνονταν στο εξωτερικό της οχυρωμένης πόλης. Εκεί οι παραγωγοί διέθεταν τα αγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα τους σε καλύτερες τιμές, αφού σύμφωνα με τον βιογράφο της Οσίας Θεοδώρας, η μοναχή *ἐπὶ τὴν ἀγορὰν ἐξιοῦσα καὶ ἔξω μακρὰν ποῦ τῆς πόλεως διὰ τῶν ὀνίων εὐθηνίαν*.⁶¹ Τέτοιου είδους αγορές αγροτικών προϊόντων, που λειτουργούσαν τουλάχιστον περιστασιακά εκτός των τειχών, συνιστούν άλλωστε τις καταβολές της μεγάλης πανήγυρις του αγίου Δημητρίου, περιγραφή της οποίας περιέχεται στον σατιρικό διάλογο *Τιμαρίων*, που χρονολογείται στον 12ο αιώνα.⁶² Άλλωστε, εκτός των τειχών βρίσκονταν και πλινθοκεραμεία, συγκεκριμένα κοντά στη Ληταία πύλη, καθώς και στην πύλη Ρώμη, στην περιοχή που ονομαζόταν από τον 10ο αιώνα Καμίνια.⁶³

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε πως Θεσσαλονίκη και Κωνσταντινούπολη παρουσιάζουν ομοιότητες και ως προς τον τρόπο οργάνωσης της εμπορικής δραστηριότητας. Τις ανάγκες των κατοίκων κάλυπτε κυρίως η δραστήρια κεντρική αγορά, η οποία αναπτυσσόταν σε συνάρτηση με εμπορικές γειτονιές και πλατείες. Ο διττός ρόλος (παραγωγής και πώλησης) των καταστημάτων-εργαστηρίων και η διάταξη αυτών στον πολεοδομικό ιστό εντάσσονται επίσης σε ένα κοινό πλαίσιο, ενώ, τέλος, τα χαρακτηριστικά της οργάνωσης της οικονομικής λειτουργίας συμπλήρωναν οι περιοδικές αγορές εντός και εκτός των τειχών, καθώς και η πώληση διαφορετικών ειδών στην εκάστοτε αγορά.

Δ.3.: Κίνηση και πλήθος: Ο διεθνής χαρακτήρας της μητρόπολης

Η πληρότητα σε διαθέσιμα αγαθά, το πλήθος των αγορών και τα πολυάριθμα εργαστήρια αποτελούν μόνο μια όψη στην εμπορική ταυτότητα της Θεσσαλονίκης. Ο κοσμοπολίτικος χαρακτήρας της πόλης των μέσων βυζαντινών αιώνων, ο ρόλος της

⁶⁰ Ράπτης, «Εμπορικός Χάρτης», 118· Μακρή, «Σχεδιάσμα», 455. Για τις αποθήκες, βλ. παρακάτω.

⁶¹ *Βίος Θεοδώρας Θεσσαλονίκης*, κεφ. 23. Βλ. και: Ράπτης, «Εμπορικός Χάρτης», 120.

⁶² Για τις περιστασιακές αγορές στην Κωνσταντινούπολη και άλλα μεγάλα αστικά κέντρα, που οργανώνονταν σε συγκεκριμένες, γνωστές στους κατοίκους ημέρες, δηλώνονταν συνήθως με τον όρο «πανήγυρις», συνδυάζονταν κυρίως με την εορτή τοπικού αγίου και αποτελούσαν κατάλληλη ευκαιρία για πλανόδιους εμπόρους και χωρικούς να εμπορευτούν τα προϊόντα τους, βλ. Γερολυμάτου, *Αγορές*, 265-270.

⁶³ Ράπτης, «Εμπορικός Χάρτης», 109· Bakirtzis, «Imports -Exports- Autarky», 108.

στην εμπορική κίνηση, όχι μόνο του τοπικού εμπορίου της Μακεδονίας αλλά ολόκληρης της χερσονήσου, και τα δίκτυα επικοινωνίας που εξυπηρετούσε η γεωπολιτική της θέση συνιστούν σπουδαίας σημασίας παράγοντες ανάπτυξης, οι οποίοι προσέδωσαν στο μεγάλο αστικό κέντρο τα χαρακτηριστικά μιας «Κωνσταντινούπολης των Βαλκανίων».

Στον οδικό χάρτη της αυτοκρατορίας, η Θεσσαλονίκη ήταν ο σημαντικότερος σταθμός στο μέσο της Εγνατίας Οδού, της μεγάλης αρτηρίας της ρωμαϊκής περιόδου⁶⁴, που αποτέλεσε το κατεξοχήν χερσαίο δίκτυο του Βυζαντίου. Διατρέχοντας τη Βαλκανική χερσόνησο από το Δυρράχιο ως την Κωνσταντινούπολη, εξασφαλίζοντας δηλαδή τη σύνδεση παλαιάς και νέας πρωτεύουσας, εξυπηρετούσε την επικοινωνία των ανατολικών ακτών της Αδριατικής με τις περιοχές του Αιγαίου και της Προποντίδας, γεγονός που δικαιολογεί το χαρακτηρισμό της Θεσσαλονίκης από τους μελετητές ως «σύνδεσμος μεταξύ Ανατολής και Δύσης» [Εικ. 41.].⁶⁵

Πέραν των δια ξηράς διαδρομών που ανοίγονταν με αφετηρία τη μακεδονική πόλη⁶⁶, σπουδαία ήταν η θέση της και εντός των θαλάσσιων δικτύων της Μεσογείου. Ενδεικτική για τις ποικίλες ναυτικές οδούς που προσφέρονταν στο Αιγαίο είναι άλλωστε η μαρτυρία του Καμινιάτη για την εναλλασσόμενη πορεία πλεύσης των Αράβων, έπειτα από την αποχώρησή τους με τους αιχμαλώτους.⁶⁷

Παρά τις πρακτικές δυσκολίες που παρουσίαζε η ναυσιπλοΐα⁶⁸ όταν οι καιρικές συνθήκες δεν ήταν ευνοϊκές και τα εμπόδια που δημιουργούσε η αραβική παρουσία στη Μεσόγειο, η συμμετοχή της πόλης στο πυκνό υδάτινο δίκτυο δεν επέτρεψε την

⁶⁴ Η κατασκευή της πραγματοποιήθηκε το 146-120 π.Χ. από τον κυβερνήτη της Μακεδονίας ανθύπατο Γάιο Ιγνάτιο και αποδείχτηκε αποφασιστικό έργο για την πορεία της πόλης. Ξεκινούσε από την Απολλωνία και το Δυρράχιο στην Αδριατική και κατέληγε στον ποταμό Έβρο της Θράκης, βλ. Tourta, «Thessalonike», 76-77. Για τις χιλιομετρικές αποστάσεις και το χρόνο στις χερσαίες μετακινήσεις μεταξύ 6ου-11ου, με αναφορές στην Εγνατία οδό, βλ. Δημητρούκας, «Μετακινήσεις». Η διάρκεια ενός ταξιδιού μεταξύ Θεσσαλονίκης και Κωνσταντινούπολης μέσω της Εγνατίας υπολογίζεται γύρω στις 12 ημέρες.

⁶⁵ Με αφετηρία το Δυρράχιο, η Εγνατία οδός διερχόταν από την Δεάβολη, την Αχρίδα, την Πελαγονία, τη λίμνη Όστροβο (Βεγορίτιδα), τα Βοδενά (Εδεσσα) και διέσχιζε τον Αξιό, καταλήγοντας στη Θεσσαλονίκη. Στην πορεία διέσχιζε τον Στρυμόνα και τη Χριστούπολη, διερχόταν από τις πόλεις της Θράκης: Ξάνθεια (Ξάνθη), Περιθεώριο, Μοσυνόπολη, Μαρώνεια, Μάκρη, Βήρα. Με ενδιάμεσους σταθμούς στην ανατολική Θράκη (Απρος, Ραιδεστός, Ηράκλεια, Σηλυβρία, Αθύρα και Ρήγιο), κατέληγε στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Γερολυμάτου, *Αγορές*, 141-142. Αναλυτικότερα: Αβραμέα, «Επικοινωνίες», 139-143. Για μια εκτενή ιστορική επισκόπηση σχετικά με την Εγνατία οδό, βλ. Tafel, *Egnatia*.

⁶⁶ Για τους δρόμους που οδηγούσαν από τη Θεσσαλονίκη στην υπόλοιπη Μακεδονία, Θεσσαλία και κεντρική Ελλάδα, βλ. Αβραμέα, «Επικοινωνίες», 144-146. Koder-Hild, *Hellas und Thessalia*, 91-98. Belke, «Roads», 86-90.

⁶⁷ Αβραμέα, «Επικοινωνίες», 164-165. Πρβλ. Καμινιάτης, κεφ. 67 κ.ε.

⁶⁸ Για τις συνθήκες των θαλάσσιων ταξιδιών στο Βυζάντιο, βλ. ενδεικτικά: Αβραμέα, «Επικοινωνίες», 153-161.

αποκοπή της σε περιόδους κρίσης. Ήδη κατά την ταραγμένη περίοδο των αβαροσλάβικων επιδρομών, όταν οι χερσαίες επαφές των περιοχών Ελλάδος, Πελοποννήσου και Θεσσαλίας παρεμποδίζονταν και η επικοινωνίες συναντούσαν δυσκολίες, η Θεσσαλονίκη αξιοποίησε το θαλάσσιο δίκτυο για τον ανεφοδιασμό και την επικοινωνία με το κέντρο και τις υπόλοιπες επαρχίες.⁶⁹

Αντίστοιχα, κατά τον 8ο και τις αρχές του 9ου αιώνα οι ταξιδιώτες ακολουθούσαν θαλάσσιες διαδρομές, καθώς οι σλαβικές εγκαταστάσεις και οι ληστρικές επιθέσεις κατέστησαν επικίνδυνη τη διέλευση μέσω της Εγνατίας Οδού. Έτσι, το έτος 797, ο Θεόδωρος Στουδίτης μεταφέρθηκε εξόριστος από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη ακολουθώντας τη θαλάσσια οδό μέσω της Αβύδου, της Λήμνου και του ακρωτηρίου της Κασσάνδρας⁷⁰, ενώ λίγα χρόνια αργότερα, ο Γρηγόριος Δεκαπολίτης, γνωρίζοντας τις ληστρικές επιθέσεις των Σλάβων στο Στρυμόνα, περί το 830, μετέβη από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη ταξιδεύοντας και εκείνος δια θαλάσσης, χωρίς όμως αναφορές σε άλλους σταθμούς του ταξιδιού.⁷¹

Τον 9ο αιώνα, πολλοί ακόμα άγιοι κατά την περιπλάνησή τους επισκέφθηκαν τη Θεσσαλονίκη ή εγκαταστάθηκαν σε μονές στο εσωτερικό της πόλης και των περιχώρων της, όπως ο Ιλαρίων από την Ιβηρία, ο Ευθύμιος ο Νέος από την Ανατολή και η αγία Θεοδώρα από την Αίγινα. Η θρησκευτική κίνηση συνεχίστηκε και κατά τον 10ο αιώνα. Χαρακτηριστική είναι η έλευση του Ηλία του Νέου από την Κάτω Ιταλία και του αγίου Φαντίνου του Νέου από την Καλαβρία. Το πλήθος των ταξιδιωτών αγίων, φανερώνει την πνευματικότητα με την οποία ήταν σύμφυτος ο χαρακτήρας της Θεσσαλονίκης στη χριστιανική συνείδηση, ενώ έχει διατυπωθεί η άποψη πως τους αιώνες αυτούς αποτέλεσε για τους προσκυνητές συχνότερο σταθμό και από την ίδια την πρωτεύουσα, παρότι δεν διέθετε το πλήθος των λειψάνων που βρίσκονταν σε αυτή.⁷²

⁶⁹ Μαρουπούλου-Τσιούμη, *Θεσσαλονίκη*, 84. Το ταξίδι του Στουδίτη εξετάστηκε αναλυτικά παραπάνω, Κεφ. Β. 3.

⁷⁰ Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολές*, επ.3, 13.68-15.103. Βλ. και: Αβραμέα, «Επικοινωνίες», 163-164.

⁷¹ *Βίος Γρηγορίου Δεκαπολίτη*, 54.23-26· 62.23-26· 63.15-16. Βλ. και: Oikonomides, «Egnatia», 9-13· Belke, «Roads», 73-86.

⁷² Για την παραπάνω άποψη, βλ. Ευθυμιάδης, «Θαύματα Αγίων». Η αγιολογική γραμματεία της Θεσσαλονίκης είναι εξαιρετικά πλούσια και παρέχει σημαντικά στοιχεία για την πόλη και την ιστορία της. Βίοι, Εγκώμια και Μαρτυρολόγια που αφορούν τη Θεσσαλονίκη έχουν γίνει αντικείμενο εκτενών μελετών, με χρονικό εύρος που καλύπτει όλη τη βυζαντινή περίοδο. Βλ. κυρίως: Καλτσογιάννη, Κοτζάμπαση, Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη στη Λογοτεχνία*· Πασχαλίδης, *Άγιοι Θεσσαλονίκης*.

Με εξαίρεση τις περιόδους διεξαγωγής βυζαντινοβουλγαρικών συγκρούσεων και παρά τους κινδύνους που επιφύλασσαν οι χερσαίες μετακινήσεις, το τμήμα της Εγνατίας μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Θεσσαλονίκης παρέμεινε ανοιχτό για τη διέλευση των βυζαντινών στρατευμάτων, εμπορών και ταξιδιωτών καθ' όλη τη μέση βυζαντινή εποχή έως τον 11ο αιώνα. Άλλωστε, τα θέματα Θεσσαλονίκης και Στρυμόνος, καταλαμβάνοντας εκτενή έκταση στο ανατολικό μισό της Εγνατίας, εξασφάλιζαν τον σαφή βυζαντινό έλεγχο της περιοχής ήδη από το πρώτο μισό του 9ου αιώνα, σε αντίθεση με το δυτικό τμήμα του οδικού άξονα (από τη Θεσσαλονίκη και εξής), που παρέμεινε για μεγάλα διαστήματα απροσπέλαστο, μέχρι τους νικηφόρους αγώνες του Βασιλείου Β'.⁷³

Η επικοινωνία με την Κωνσταντινούπολη και άλλα κέντρα παραγωγής, την οποία υποστήριζαν τα χερσαία και θαλάσσια δίκτυα διευκόλυνε τις ανταλλαγές των προϊόντων και τις μετακινήσεις των ανθρώπων. Όπως δείχνει η αναφορά του Καμινιάτη, στην *Λεωφόρο* συνέρρεε *παμμυγής ὄχλος*, τόσο γηγενών όσο και ξένων εμπορών και αγοραστών, συνθέτοντας ένα πλήθος τόσο πολυάριθμο *ὡς εὐχερέστερον εἶναι ψάμμον παράλιον ἐξαριθμεῖν, ἢ τοὺς τὴν ἀγορὰν διοδεύοντας καὶ τῶν συναλλαγμάτων ποιουμένους τὴν μέθοδον*.⁷⁴ Πολλοί από τους εμπορούς με τα αγαθά τους προσέγγιζαν τη Θεσσαλονίκη και μέσω των πλωτών σημείων του Αξιού, ενώ οι μοναχοί από μοναστηριακά συγκροτήματα των περιχώρων θα πρέπει επίσης να συμπεριληφθούν στο πλήθος της αγοράς.⁷⁵ Το πλούσιο σφραγιστικό υλικό της περιόδου (8ος-10ος αιώνας) φανερώνει την ενεργή παρουσία αβυδικών και κομμερκιαρίων, παρέχοντας και απτές ενδείξεις για το εύρος των οικονομικών δραστηριοτήτων [Εικ. 42., 43.].⁷⁶

⁷³ Αβραμέα, «Επικοινωνίες», 143-144· Γερολυμάτου, *Αγορές*, 142-144, όπου και ορισμένες ενδείξεις για την περιοδική λειτουργία και του δυτικού τμήματος κατά το διάστημα αυτό. Ο Οικονομίδης, «Εγνατία», 10, σημ. 5, αμφισβητεί τη λειτουργία του τμήματος Θεσσαλονίκη-Κωνσταντινούπολη το διάστημα μεταξύ 7ου-9ου αιώνα.

⁷⁴ Καμινιάτης, κεφ. 6.90-95· κεφ. 9.78-81. Η Γερολυμάτου, *Αγορές*, 147, υπογραμμίζει τη λογοτεχνική υπερβολή του Καμινιάτη και στέκεται με σκεπτικισμό απέναντι στο αναφερόμενο πλήθος. Συγκεκριμένα, διατυπώνει την πιθανότητα η Θεσσαλονίκη να ήταν ο ενδιάμεσος σταθμός προς την Κωνσταντινούπολη και τα λιμάνια της νότιας Ελλάδας (δεδομένης της δυσλειτουργίας της Εγνατίας οδού) και όχι ο τελικός προορισμός. Ωστόσο, η παραπάνω διατύπωση δεν μεταβάλλει τη σημασία της πόλης ως εμπορικότερου αστικού κέντρου της Βαλκανικής, ενώ και η αξιοπιστία των πληροφοριών του Καμινιάτη στο εν λόγω ζήτημα, όπως κατέστη σαφές παραπάνω, έχει επιβεβαιωθεί.

⁷⁵ Καμινιάτης, κεφ. 6.90-95· *Βίος Θεοδώρας Θεσσαλονίκης*, κεφ. 59. Η παρουσία των μοναχών συνίστατο προφανώς τόσο στην εξασφάλιση των αναγκών, όσο και στη διάθεση του πλεονάσματός των μονών τους. Βλ. και: Γερολυμάτου, *Αγορές*, 230.

⁷⁶ Nesbitt-Oikonomides, *Seals*, 51-70, No. 18.1-18.11, 18.28-18.51.

Οι κομμερκιάριοι ήταν κρατικοί υπάλληλοι, που αποτελούσαν τους επικεφαλής της αποθήκης. Επρόκειτο για διοικητικό θεσμό, που αφορούσε τη λειτουργία συγκροτήματος αποθηκών-κτηρίων, με έδρα τις οποίες εξυπηρετούνταν το τροφοδοτικό και μεταπρατικό εμπόριο. Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, τα κτήρια αυτά έχουν εντοπιστεί ανασκαφικά στην περιοχή μεταξύ της Χαλκής πύλης και του Κωνσταντίνειου λιμένα [Εικ. 44.]. Οι αρμοδιότητες των κομμερκιάρων συνίσταντο συγκεκριμένα στον έλεγχο του διαμετακομιστικού εμπορίου, την είσπραξη των τελωνειακών δασμών και φόρων, ενώ συνδέονταν κυρίως με τις εισαγωγές και εξαγωγές -συνήθως ειδών πολυτελείας, όπως πορφυρά δέρματα- από τα βουλγαρικά εδάφη. Συνεπώς, πέραν των περιφερειακής κλίμακας εμπορικών συναλλαγών εντός της αυτοκρατορίας, γίνεται φανερό πως ένας ευρύς κύκλος και διαπεριφερειακών εμπορικών σχέσεων είχε αναπτυχθεί με επίκεντρο την πόλη, ήδη από τις αρχές του 8ου αιώνα. Επιπλέον, υπό τον έλεγχο των εν λόγω αξιωματούχων βρίσκονταν κατά τον 9ο και 10ο αιώνα περιοχές του θέματος Ελλάδος, Νικοπόλεως και Κεφαλληνίας, οικονομική ενοποίηση που υπογραμμίζει περαιτέρω τον ρόλο του θέματος Θεσσαλονίκης στην επίσημη εμπορική δραστηριότητα του κράτους.⁷⁷

Προς την κατεύθυνση αυτή συνηγορούν και οι σφραγίδες των αβυδικών, χρονολογούμενες στα τέλη του 8ου αιώνα, αξιωματούχων που συνδέονταν αρχικά αποκλειστικά με την Άβυδο, καθώς εισέπρατταν τον τελωνειακό δασμό για τη διέλευση από τα Στενά του Ελλησπόντου. Η δραστηριοποίησή τους φαίνεται να σχετιζόταν με την πολιτική βούληση του κράτους να δημιουργηθεί στη Βαλκανική ένα κέντρο ελέγχου του εξαγωγικού εμπορίου, με λειτουργία αντίστοιχη της Αβύδου. Στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει πιθανόν να εντάξουμε και την επίσημη μεταφορά της έδρας του βυζαντινοβουλγαρικού εμπορίου από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη, η οποία ωστόσο είχε μάλλον πραγματοποιηθεί νωρίτερα από το έτος 894 και την επίθεση του Συμεών.⁷⁸

⁷⁷ Ο ρόλος, ο τίτλος και οι αρμοδιότητες των κομμερκιάρων γνώρισαν αρκετές μεταβολές, βλ. συνοπτικά: Οικονομίδης, «Ρόλος του Κράτους», 154-160· Γερολυμάτου, *Αγορές*, 206-208, 213. Βλ. και: Λαΐου, «Ανταλλαγές», 479-481, 483-484, 512· Χατζιωαννίδης, Τσαμίσης, «Λιμενικές Αποθήκες», όπου τα ανασκαφικά δεδομένα και επισκόπηση της λειτουργίας των αποθηκών από τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες και εξής. Για το καθεστώς λειτουργίας το διάστημα 7ος-10ος, βλ. ειδικότερα σελ. 194-197.

⁷⁸ Οικονομίδης, «Abydos»· Γερολυμάτου, *Αγορές*, 144-146. Ο Συμεών πιθανόν αντέδρασε σε κάποια αλλαγή του φορολογικού καθεστώτος και όχι στη μεταφορά της έδρας ως γεγονός αυτό καθαυτό. Για τη σύγκρουση που ακολούθησε, βλ. παραπάνω, Κεφ. Γ. 1. Για τις διαφορετικές απόψεις που διατυπώθηκαν σχετικά με τη μεταφορά της έδρας και δεν σχετίζονται με την κρατική οικονομία, αλλά με πολιτικούς και άλλους λόγους, βλ. Γερολυμάτου, *ό. π.*, 145, σημ. 30· Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, 133-136.

Ο Ιωάννης Καμινιάτης κάνει λόγο για τις οικονομικές σχέσεις που αναπτύσσονταν τον 10ο αιώνα, τόσο με τις ομάδες των Σλάβων που ήταν εγκατεστημένοι πλησίον του Αξιού, όσο και με το βουλγαρικό κράτος, ειδικότερα έπειτα από τον εκχριστιανισμό του λαού τους και εξής.⁷⁹ Η μια και μοναδική αναφορά του όρου «Σλθαβομέση» σε σύμβαση ανταλλαγής της μονής Δοχειαρίου του έτους 1117 οδηγεί ίσως στην υπόθεση πως επρόκειτο για μια οργανωμένη αγορά στην οποία χωροθετούταν το εμπόριο με τους Σλάβους και κατ' επέκταση με τους Βουλγάρους.⁸⁰

Έπειτα από ένα διάστημα κατά το οποίο ο πόλεμος με τους Βουλγάρους ανέκοψε την ανάπτυξη των εξωτερικών αυτών εμπορικών δικτύων, εν τέλει η πόλη ευνοήθηκε ιδιαίτερα από την κατακτητική πολιτική του Βασιλείου Β', καθώς η ακτίνα του εμπορικού κύκλου της επεκτάθηκε σημαντικά. Διανοίγοντας και καθιστώντας ασφαλείς τις διαδρομές στα εδάφη της Σερβίας μέσω Βελιγραδίου, συνέδεσε την πόλη με την πρόσφατα κατακτηθείσα βαλκανική ενδοχώρα, ενώ ο εκχριστιανισμός της Ουγγαρίας το έτος 1000 επέκτεινε τις ανταλλαγές στις πεδιάδες της κεντρικής Ευρώπης, συμβάλλοντας στη σημασία της Θεσσαλονίκης ως κέντρου που εξυπηρετούσε το εμπόριο και με τις παραδουνάβιες περιοχές. Τη διαδρομή αυτή μεταξύ Θεσσαλονίκης και Βελιγραδίου είχε ήδη περιγράψει με ακρίβεια στο έργο του ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος τον 10ο αιώνα, αναφέροντας όλους τους ενδιάμεσους σταθμούς στο διάρκεια οχτώ ημερών ταξίδι.⁸¹

Ο διεθνής εμπορικός χαρακτήρας της Θεσσαλονίκης στην πλήρη εξέλιξή του αποτυπώνεται στον σατιρικό διάλογο *Τιμαρίων*, όπου Σλάβοι, Ιταλοί, Ίβηρες και Κέλτες παρουσιάζονται να συρρέουν στο μεγάλο πανηγύρι, υποδεικνύοντας την περαιτέρω ανάπτυξη των δικτύων στα οποία ήταν ενταγμένη η πόλη.⁸²

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, διαπιστώνουμε πως η Θεσσαλονίκη λειτούργησε ως μια -μικρότερης κλίμακας- Κωνσταντινούπολη στα Βαλκάνια. Όπως η Βασιλεύουσα αποτελούσε τόσο περιφερειακό και διαπεριφερειακό κέντρο, όσο και διαμετακομιστικό κέντρο του διεθνούς εμπορίου, συγκεντρώνοντας μεγάλο πλούτο

⁷⁹ Καμινιάτης, κεφ. 6.80-95, κεφ. 9.57-66. Βλ. και: Τσολάκης, *Ιωάννης Καμινιάτης*, 33, σημ. 4,5.

⁸⁰ *Actes de Docheiariou*, αρ.4. Η συγκέντρωση της δραστηριότητας σε συγκεκριμένο σημείο της πόλης, (στην περίπτωση αυτή πιθανόν νοείται η νότια, αδόμητη πλατεία της αρχαίας αγοράς) εξυπηρετούσε ίσως τον έλεγχο για την αποφυγή φορολογικών απωλειών. Μια έτερη ερμηνεία είναι ο όρος να δηλώνει σκλαβοπάζαρο. Για τα παραπάνω, βλ. Ράπτης, «Εμπορικός Χάρτης», 117.

⁸¹ *DAI*, 182, κεφ. 42. Ράπτης, «Εμπορικός Χάρτης», 106· Αβραμέα, «Επικοινωνίες», 136-137· Λαΐου, «Ανταλλαγές», 511-513.

⁸² *Τιμαρίων*, 53, κεφ. 5.

εντός των τειχών της και επιτελώντας καταλυτικό ρόλο στην κρατική οικονομία⁸³, έτσι και η Θεσσαλονίκη απέκτησε παρόμοια σημασία για την οικονομία της περιφέρειάς της, ενώ εξυπηρέτησε παράλληλα ευρύτερες οικονομικές λειτουργίες της αυτοκρατορίας, ιδίως κατά τους αιώνες ανάκαμψης και ανάπτυξης των πόλεων (9ος-10ος αι. και εξής).⁸⁴ Πηγές και αρχαιολογικά ευρήματα επιβεβαιώνουν τη διευρυμένη ακτίνα των εμπορικών ανταλλαγών, την προσέλευση ταξιδιωτών, ενώ, ως προς τα εμπορικά δίκτυα για τα οποία αποτελούσε κομβικό σημείο, η Θεσσαλονίκη προσφέρει την πληρέστερη και πιο τεκμηριωμένη εικόνα μεταξύ των υπόλοιπων βυζαντινών πόλεων, μετά την Κωνσταντινούπολη.⁸⁵

⁸³ Η βυζαντινή πρωτεύουσα ήταν σαφώς το κατεξοχήν σταυροδρόμι οδικών και θαλάσσιων δικτύων. Στην Κωνσταντινούπολη διασταυρώνονταν οι θαλάσσιες οδοί που συνέδεαν τον Εύξεινο Πόντο με το Αιγαίο και τη Μεσόγειο, αποτελούσε το ενδιάμεσο σημείο μεταξύ Ασίας και Ευρώπης, ενώ στον Εύξεινο Πόντο εκβάλλουν τα ποτάμια μέσω των οποίων εμπορεύματα μεταφέρονταν από τη βόρεια και κεντρική Ευρώπη προς τη Μεσόγειο. Η πρωτεύουσα ήταν ο υποχρεωτικός ενδιάμεσος σταθμός των εμπορικών δρόμων, συνεπώς, σημαντικά εισοδήματα εξασφαλιζόνταν για το βυζαντινό κράτος από τους δασμούς των εμπορευμάτων, βλ. ενδεικτικά: Γερολυμάτου, *Αγορές*, 90.

⁸⁴ Λαΐου, «Επισκόπηση», 365.

⁸⁵ Λαΐου, «Ανταλλαγές», 511. Θα πρέπει να σημειωθεί, πως η αξιοποίηση των δεδομένων κεραμικής της μεσοβυζαντινής περιόδου, ειδικότερα της εφυαλωμένης, συνιστά ίσως τη σημαντικότερη συμβολή των αρχαιολογικών μεθόδων στην διερεύνηση άγνωστων στις πηγές εμπορικών δικτύων πόλεων και την ανασύσταση των δικτύων επικοινωνίας που αναπτύχθηκαν στην περιφέρεια. Η ευρεία διάδοση κεραμικής συγκεκριμένης τυπολογίας σε γεωγραφικές ζώνες, υποδεικνύει συγκεκριμένα εμπορικά δίκτυα και υποδηλώνει συναλλαγές μεταξύ συγκεκριμένων πόλεων, σε συνδυασμό με την αξιοποίηση των πηγών (όπου δύναται) και οικονομικές αναλύσεις της εκάστοτε περιόδου, βλ. Γιαγκάκη, «Ανάλυση Δικτύων», 183-199, όπου αναδεικνύεται η σημασία χαρτογράφησης των δεδομένων της κεραμικής με τη βοήθεια ψηφιακών μέσων. Υπογραμμίζονται οι προϋποθέσεις και οι περιορισμοί μιας τέτοιας προσπάθειας και αναφέρονται οι προς αυτή την κατεύθυνση προσπάθειες της έρευνας που επιτελούνται τα τελευταία χρόνια, όπως για παράδειγμα η αξιοποίηση των δεδομένων κεραμικής Πελοποννήσου και Κρήτης από το πρόγραμμα «Κύρτου Πλέγματα» του ΕΙΕ για την ανασύσταση των εμπορικών δικτύων του Αιγαίου κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Συμπεράσματα

Την περίοδο 8ος -11ος αιώνας, η Θεσσαλονίκη κατείχε εξέχουσα θέση μεταξύ των υπόλοιπων κέντρων της βυζαντινής περιφέρειας. Η πρόσληψή της από τη σύγχρονη βιβλιογραφία ως «δεύτερου μεγαλύτερου ενεργού αστικού κέντρου της αυτοκρατορίας» μετά τη βυζαντινή πρωτεύουσα εδράζεται στη χωρίς ασυνέχειες πορεία της στον χρόνο, τη συνεχή παρουσία της πόλης στα βυζαντινά κείμενα, τα εντυπωσιακά μνημεία και το πλούσιο ανασκαφικό υλικό.

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, την ιστορία της Θεσσαλονίκης χαρακτήρισαν οι επιθέσεις των Αράβων, των Βουλγάρων και των Νορμανδών, συνθήκες που όμως δεν ανέκοψαν την οικονομική ανάπτυξη, τη θρησκευτική κίνηση και την καλλιτεχνική πρόοδο. Στην όψη της πόλης δέσποζαν τα μεγαλεπήβολα εκκλησιαστικά οικοδομήματα της πρωτοβυζαντινής περιόδου, ενώ σε αυτά προστέθηκε τον 11ο αιώνα η Παναγία των Χαλκείων. Ο οικισμένος χώρος του άστεως, τον οποίο όριζαν τα τείχη, έχει απεκδυθεί την εποχή αυτή το ελληνορωμαϊκό παρελθόν και έχει αποκτήσει μεσαιωνικά χαρακτηριστικά, όπως ο δυναμικός τρόπος δόμησης. Το δραστήριο τεχνητό λιμάνι και οι δύο κεντρικές οδοί που διέτρεχαν την πόλη στον άξονα Ανατολή-Δύση συγκέντρωναν το μεγαλύτερο μέρος κάθε είδους δραστηριότητας των κατοίκων, ενώ στο πιο δύσβατο και τραχύ βορειότερο τμήμα ανθούσε κυρίως η μοναστική ζωή.

Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν, η πόλη των Βαλκανίων εξετάστηκε από τη σκοπιά των σχέσεων που αναπτύχθηκαν μεταξύ αυτής και της Βασιλεύουσας, ενώ οι πτυχές που προσεγγίστηκαν αφορούν αλληλεπιδράσεις της πόλης με την κεντρική εξουσία, την ιδιαίτερη σημασία της στην αντιμετώπιση των εξωτερικών απειλών, καθώς και ζητήματα οικονομίας και δικτύων επικοινωνίας.

Η θεμελιώδης σχέση που συνδέει τη Θεσσαλονίκη με το βυζαντινό κέντρο είναι η θέση της στο διοικητικό σύστημα του κράτους. Στις αρχές του 8ου αιώνα η Θεσσαλονίκη ανήκε ακόμα στην ακρωτηριασμένη εδαφικά επαρχότητα του Ιλλυρικού, ενώ στις αρχές του επόμενου αιώνα αποτελούσε πλέον έδρα του ομώνυμου θέματος. Οι πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες των επόμενων αιώνων επέφεραν αλλαγές στη γεωγραφική έκταση του θέματος και στις αρμοδιότητες των αξιωματούχων που εξουσιοδοτούσε ο αυτοκράτορας, ενώ από τα μέσα του 11ου αιώνα ενσωματώθηκε σε διαφορετικά μορφώματα που σχηματίζονταν ανά περιόδους. Όσον αφορά την εκκλησιαστική οργάνωση, η μητρόπολη Θεσσαλονίκης, απολαμβάνοντας ξεχωριστό

κύρος, από το πρώτο μισό του 8ου αιώνα εντάχθηκε επίσημα στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Η πόλη του Κασσάνδρου συνιστούσε κομβικό διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο της αυτοκρατορίας, ενώ η εγκαθίδρυση σλαβικών φύλων στα περίχωρα και οι κατά καιρούς αναστατώσεις που προκλήθηκαν δεν επηρέασαν την πόλη και δεν κλόνισαν την κυριαρχία του αυτοκράτορα στα εδάφη αυτά. Εν αντιθέσει, η παρουσία ενός ισχυρού βυζαντινού κέντρου στην περιοχή, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη, όρισε τον πυρήνα γύρω από τον οποίο οργανώθηκαν οι επήλυδες Σλάβοι και αφομοιώθηκαν θρησκευτικά, διοικητικά και πολιτιστικά.

Το έτος 904, οι σαρακηνοί πειρατές, οδηγούμενοι από τον βυζαντινό εξωμότη Λέοντα Τριπολίτη, πολιόρκησαν την πόλη και την κυρίευσαν, γεγονότα που αποτυπώθηκαν με γλαφυρότητα στο έργο του κληρικού Ιωάννη Καμινιάτη. Η εναλλαγή των επικεφαλής που απέστειλε ο αυτοκράτορας Λέοντας Στ', η απουσία σαφούς αμυντικού σχεδιασμού και η σωτηρία της πόλης παρουσιαζόμενη ως αποτέλεσμα τυχαίων συγκυριών και προσωπικής πρωτοβουλίας ενός αξιωματούχου δημιουργούν την αρχική εντύπωση πως η κεντρική εξουσία εγκατέλειψε τους κατοίκους και δεν ανταποκρίθηκε ικανοποιητικά στον κίνδυνο που απειλούσε τη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο, μια προσεκτικότερη εκτίμηση των αντικειμενικών συνθηκών, όπως τα ανέτοιμα τείχη, η ισχύς των Αράβων και ο αιφνιδιαστικός χαρακτήρας της επίθεσης καθιστούν εύλογη την αδυναμία του κέντρου να προφυλάξει την πόλη. Παράλληλα, θα πρέπει να τηρηθεί ιδιαίτερα κριτική στάση απέναντι στον τρόπο που τα γεγονότα της βασιλείας του Λέοντος αποτυπώθηκαν στις πηγές, καθώς δεν αποκλείεται ο χειρισμός της έκρυθμης κατάστασης μετά την άλωση να καθοδηγήθηκε από την Κωνσταντινούπολη.

Ανεξαρτήτως των παραπάνω, η κεντρική εξουσία δεν κατόρθωσε μεν να αποτρέψει την απειλή, δεν θα πρέπει όμως να αγνοηθεί η ουσιαστική πρόθεση και μέριμνα του αυτοκράτορα να συνδράμει την πόλη. Επιπλέον, διαπιστώνεται η επίδραση που είχε η καταστροφή του ισχυρού αστικού κέντρου στο ηθικό των Βυζαντινών και ιδιαίτερα των κατοίκων της πρωτεύουσας, καθώς και η κινητοποίηση που προκάλεσαν τα γεγονότα του 904 απέναντι στην οριστική αντιμετώπιση των Αράβων.

Μια ακόμα σχέση που ανιχνεύεται μεταξύ Θεσσαλονίκης και Κωνσταντινούπολης είναι οι περιπτώσεις μετακίνησης προσώπων επικίνδυνων για την

κεντρική εξουσία από την πρωτεύουσα στην πόλη της Μακεδονίας, που φαίνεται να θεωρήθηκε ασφαλής προορισμός, λόγω της απόστασης από το βυζαντινό κέντρο. Το έτος 713, οι δύο πατρίκιοι που συνετέλεσαν στην εκθρόνιση του Φιλιππικού Βαρδάνη στάλθηκαν εξόριστοι στην πόλη, ενώ λίγο αργότερα, ο Αναστάσιος Β΄- Αρτέμιος εξορίστηκε επίσης στη Θεσσαλονίκη και περιβλήθηκε το μοναχικό ένδυμα, έπειτα από τη σύντομη βασιλεία του. Στα τέλη του 8ου αιώνα, εξορίστηκαν στην πόλη, για μικρό χρονικό διάστημα, ο Θεόδωρος Στουδίτης, ο αδερφός του Ιωσήφ Στουδίτη, καθώς και άλλοι δέκα μοναχοί, έπειτα από τη ρήξη στις σχέσεις του Κωνσταντίνου Στ΄ με την Εκκλησία. Το 809, όταν η σύγκρουση των Ζηλωτών με τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Α΄ επέφερε και πάλι την τιμωρία των στουδιτών μοναχών, η Θεσσαλονίκη συγκαταλέγεται και σε αυτήν την περίπτωση μεταξύ των περιοχών όπου στάλθηκαν φρουρούμενοι οι μοναχοί. Η πιθανότητα εξορίας του Λέοντος Στ΄ έπειτα από τις κατηγορίες συνωμοσίας που διατύπωσε εναντίον του ο Σανταβαρηνός δεν γίνεται αποδεκτή. Το επόμενο διάστημα, η ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας -και όχι συγκεκριμένα η Θεσσαλονίκη- φέρεται ως τόπος στον οποίο στάλθηκε ο επείκτης Βασίλειος από τον Λέοντα, με την πρόφαση αυτοκρατορικής αποστολής, προκειμένου να απομακρυνθεί από την πρωτεύουσα. Τέλος, την περίοδο της αναμέτρησης με τους Βουλγάρους, η Θεσσαλονίκη υπήρξε ο τόπος κράτησης του διοικητή των Σερβίων, Νικολιτζά, καθώς και του στρατηγού του Δυρραχίου, Βασιλείου Συναδηνού, οι οποίοι απείλησαν τον αυτοκράτορα.

Παρόλο που οι παραπάνω περιπτώσεις δεν αρκούν ώστε να χαρακτηριστεί ως συνήθης τόπος εξορίας και κράτησης -γι' αυτό και πρέπει να αντιμετωπίζονται ως μεμονωμένα συμβάντα- δεν παύουν να περιγράφουν μια πτυχή των σχέσεων της πόλης με την κεντρική εξουσία κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ενώ οι παραπάνω εξόριστοι συνιστούν μια από τις κατηγορίες προσώπων που εκείνη την περίοδο βρέθηκαν μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Θεσσαλονίκης.

Μια ακόμα παράμετρο συνθέτουν οι ανατρεπτικές κινήσεις κατά του αυτοκράτορα που σχετίστηκαν με την πόλη των Βαλκανίων. Το 719, ο έκπτωτος Αναστάσιος Β΄, έχοντας την υποστήριξη προσώπων της Βασιλεύουσας, των Βουλγάρων και του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης συνωμότησε κατά του Λέοντος Γ΄, χωρίς όμως επιτυχία. Στα τέλη του 10ου αιώνα, ο αξιωματούχος της Θεσσαλονίκης, μάγιστρος Παύλος Βωβός, κατηγορήθηκε για υποστηρικτική δράση υπέρ του Σαμουήλ και τιμωρήθηκε, ενώ στα τέλη του 11ου αιώνα ο Νικηφόρος Βρυέννιος και ο

Βασιλάκιος στασίασαν κατά του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα και Νικηφόρου Βοτανειάτη αντίστοιχα. Στην περίπτωση του Βρυέννιου, τα τείχη της Θεσσαλονίκης πρόσφεραν ασφάλεια στον στασιαστή κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων με τα στρατεύματα του αυτοκράτορα, ενώ ο Βασιλάκιος χρησιμοποίησε την πόλη ως έδρα της κινηματικής ενέργειας. Ωστόσο, οι κάτοικοι συνέδραμαν τις δυνάμεις του αυτοκράτορα στη σύλληψη του στασιαστή.

Συνεπώς, προκύπτει το συμπέρασμα πως οι σχέσεις των κατοίκων και των αρχών της πόλης με την κεντρική εξουσία υπήρξαν ομαλές, αφού, καθ' όλη τη διάρκεια των αιώνων αυτών, μεταξύ των προσώπων που οργάνωσαν τις ανατρεπτικές κινήσεις που σχετίστηκαν με τη Θεσσαλονίκη, μόλις δύο συμμετέχοντες, ο ανώνυμος μητροπολίτης και ο μάγιστρος Βωβός, αποτέλεσαν πρόσωπα άμεσα συνδεδεμένα με αυτή.

Στα τέλη του 11ου αιώνα, όταν η άνοδος της δυναστείας των Κομνηνών σηματοδότησε την ευρεία απόδοση προνομίων σε μεμονωμένα πρόσωπα, τα δημοσιονομικά έσοδα της Θεσσαλονίκης παραχωρήθηκαν στον Νικηφόρο Μελισσηνό, με σκοπό να κατευναστούν οι αξιώσεις του για τον θρόνο, ενώ έσοδα των περιχώρων της πόλης αποδόθηκαν και στον Ισαάκιο Κομνηνό, αδερφό του αυτοκράτορα Αλεξίου, προκειμένου να τιμηθεί. Στις περιπτώσεις αυτές, η οικονομική ανάπτυξη της πόλης και το κύρος που απολάμβανε μεταξύ της υπόλοιπης περιφέρειας λειτούργησαν ως «διπλωματικό όπλο» της κεντρικής εξουσίας, γεγονός που αποτυπώνει μια ακόμα σχέση Θεσσαλονίκης και κεντρικής εξουσίας.

Ως προς τις εξωτερικές σχέσεις της αυτοκρατορίας, η περίοδος που εξετάστηκε χαρακτηρίστηκε από τις αναμετρήσεις του Βυζαντίου στη Βαλκανική με τους Βουλγάρους και τους Νορμανδούς. Κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων του 10ου και 11ου αιώνα η Θεσσαλονίκη λειτούργησε ως στρατιωτική βάση και προμαχώνας της άμυνας, ενώ οι αυτοκράτορες απέδιδαν συχνά τιμές στον πολιούχο άγιο Δημήτριο για τις νίκες τους. Ο Βασίλειος Β΄ την κατέστησε ορμητήριο απ' όπου εκκινούσε τις επιθέσεις κατά του Σαμουήλ, καθώς και τόπο ανάπαυλας του ίδιου και των στρατευμάτων μετά από σημαντικές συγκρούσεις. Οι ισχυρές οχυρώσεις έθεταν ένα αδιαπέραστο όριο στα εχθρικά στρατεύματα και οι αξιωματούχοι που ορίστηκαν από τον αυτοκράτορα επικεφαλής της άμυνας διακρίθηκαν στο πεδίο της μάχης. Αντίστοιχα, ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός όρισε την πόλη ως σημείο συνάντησης και

ανασυγκρότησης του στρατού του, ενώ στο ενδιάμεσο των επιχειρήσεων οργάνωνε από τη Θεσσαλονίκη τη διπλωματική πολιτική του.

Πέραν της στρατηγικής σημασίας στις πολεμικές αναμετρήσεις, εξίσου κομβική ήταν η λειτουργία της ως οικονομικού κέντρου της αυτοκρατορίας. Από τα μέσα του 7ου αιώνα και εξής, οι αστικές λειτουργίες ακολούθησαν εξελικτική διαδικασία και η πόλη γνώρισε την ύψιστη ακμή της περί τον 10ο αιώνα, όπως μαρτυρούν πηγές και αρχαιολογικά κατάλοιπα. Τα αγαθά που ανταλλάσσονταν στη βυζαντινή μεγαλούπολη προέρχονταν τόσο από τη γεωργική παραγωγή της εύφορης ενδοχώρας, την αλιεία και την κτηνοτροφική δραστηριότητα, όσο και από την εργαστηριακή και βιοτεχνική κατεργασία πρώτων υλών (γυαλί, κασσίτερος, χαλκός, σίδηρος), *οἷς αἱ διὰ πυρὸς τέχναι τὸν βίον συνέχουσι*.¹ Παράλληλα, ζωτική ήταν η σημασία της θάλασσας, μέσω της οποίας τα πλοία κατέφθαναν στα λιμάνια της, μεταφέροντας όσα εμπορεύματα δεν παράγονταν εγχώρια.

Κατά μήκος της κεντρικής οδού της πόλης, της *Λεωφόρου*, αναπτυσσόταν μια μόνιμη δραστήρια αγορά, μη εδωδιμων καθημερινών και πολυτελών βιοτεχνικών προϊόντων, αντίστοιχη με την αγορά της Μέσης Οδού στην Κωνσταντινούπολη. Η εμπορική διάθεση των αγαθών ήταν οργανικά συνυφασμένη με τη διαδικασία παραγωγής, καθώς τα καταστήματα δε διέθεταν μόνο χώρους για την έκθεση των εμπορευμάτων αλλά και δωμάτια εργαστηριακής κατεργασίας. Οι προσκείμενες στη *Λεωφόρο* συνοικίες, Καταφυγής και Θεοτόκου, είχαν προσλάβει έντονα εμπορικό χαρακτήρα, ενώ και η περιοχή του Κωνσταντίνειου λιμένα συγκέντρωνε μεγάλο μέρος των οικονομικών λειτουργιών. Οι περιοδικές αγορές πλησίον της Κασσανδρεωτικής πύλης και στον αδόμητο χώρο του Μεγαλοφόρου, η διάθεση των προϊόντων της υπαίθρου σε αγορές εκτός των τειχών, καθώς και τα καταστήματα που βρίσκονταν εκεί ολοκληρώνουν την ανασύνθεση του «εμπορικού χάρτη» της μεσοβυζαντινής Θεσσαλονίκης.

Η γεωπολιτική θέση της στο μέσο της Εγνατίας Οδού ανέδειξε την πόλη σε «σύνδεσμο μεταξύ Ανατολής και Δύσης», ενώ συγκεκριμένα το τμήμα εκείνο που εξυπηρετούσε την επικοινωνία με την Κωνσταντινούπολη παρέμεινε λειτουργικό καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, παρά τα εμπόδια που προκαλούσαν κατά καιρούς η παρουσία των Σλάβων και οι πολεμικές επιχειρήσεις. Ένα πυκνό οδικό δίκτυο

¹ Καμινιάτης, κεφ. 9.83-85.

αναπτυσσόταν στην περιοχή της Μακεδονίας, που διέτρεχε τη Θεσσαλία και την κεντρική Ελλάδα, ενώ οι κατακτήσεις του Βασιλείου κατέστησαν ασφαλείς τις διαδρομές προς τα εδάφη της Σερβίας. Παράλληλα, κομβική ήταν η θέση της πόλης και στο υδάτινο συγκοινωνιακό πλέγμα της Μεσογείου.

Το προνομιακό χερσαίο και θαλάσσιο δίκτυο οδηγούσε στη Θεσσαλονίκη αξιοσημείωτο πλήθος ξένων εμπορών και αγοραστών, καθώς η εμβέλεια των εμπορικών ανταλλαγών ξεπερνούσε το πλαίσιο της περιφερειακής οικονομίας. Έτσι, πέραν της λειτουργίας των κρατικών αποθηκών, της παρουσίας των κομμερκιαρίων και της οικονομικής ενοποίησης περιοχών του ελλαδικού χώρου υπό τον έλεγχο του θέματος Θεσσαλονίκης, η δραστηριοποίηση αβυδικών μαρτυρεί τον ρόλο της πόλης στην επίσημη κρατική δραστηριότητα. Συγκεκριμένα, από τον 9ο αιώνα η Θεσσαλονίκη φέρεται ως έδρα του διαμετακομιστικού εμπορίου, παράλληλη προς την Άβυδο, εξυπηρετώντας συγκεκριμένα το εμπόριο με τους Βουλγάρους. Τον διεθνή εμπορικό χαρακτήρα, ο οποίος παρουσιάζεται πλήρως διαμορφωμένος τον 12ο αιώνα, συμπλήρωνε η έντονη θρησκευτική κίνηση, καθώς μεταξύ των εμπορών και των άλλων ταξιδιωτών, στην πόλη κατέφθαναν μοναχοί, άγιοι και προσκυνητές από κοντινές ή πολύ μακρινές περιοχές εντός και εκτός της αυτοκρατορίας.

Με βάση τα παραπάνω, εύλογα θα μπορούσε να αποδοθεί στη Θεσσαλονίκη του 10ου αιώνα ο χαρακτηρισμός «Κωνσταντινούπολη των Βαλκανίων», με τη σαφή ωστόσο τήρηση των αναλογιών που συνεπάγεται η άνωθεν διατύπωση. Η εξέταση συσχετισμών μεταξύ της μακεδονικής πόλης και της πρωτεύουσας πόλης της αυτοκρατορίας φωτίζει όψεις της ιστορικής διαδρομής της, της οικονομικής ανάπτυξης και της πολιτιστικής ταυτότητάς της, που ερμηνεύουν πολλά από τα νοήματα με τα οποία επένδυσαν οι μελετητές τη βυζαντινή Θεσσαλονίκη, καθώς και τη γενικότερη σύγχρονη πρόληψη του βυζαντινού παρελθόντος της.

Η διαρκής επανεξέταση των πηγών υπό το πρίσμα των νέων αρχαιολογικών δεδομένων, διαδικασία απαραίτητη για την ανασύσταση της εικόνας κάθε βυζαντινού αστικού κέντρου, ενδέχεται να αναδείξει στο μέλλον περαιτέρω πτυχές στις σχέσεις που το διάστημα 8ος -11ος αιώνας συνέδεσαν την Κωνσταντινούπολη με την *τῶν ἑσπερίων μητέρα* Θεσσαλονίκη, καθώς, έπειτα από τις πρόσφατες ανασκαφές, η ιστορία του βυζαντινού βίου στην «πόλη των ιστορικών στοιβάδων» δύναται να ξαναγραφτεί με περισσότερη ακρίβεια.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

BYZANTINE THESSALONIKE

1. Rotunda
2. Octagon
3. Church of the Virgin Acheiropoietos
4. Church of Hagios Demetrios
5. Church of Hagia Sophia
6. Church of the Panagia ton Chalkeon
7. Latomou Monastery
8. Church of Hagios Panteleemon
9. Church of Hagioi Apostoloi
10. Church of Hagia Aikaterine
11. Church of Hagios Nikolaos Orphanos
12. Church of Taxiarchai
13. Blatadon Monastery
14. Church of Hagios Menas
15. Church of Prophetes Elias

Εικ.1. Τοπογραφικός Χάρτης Θεσσαλονίκης, με επισήμανση των κυριότερων μνημείων.
(Tourta, «Thessalonike», 76, Fig. 55)

Εικ. 2. Τα τείχη της Θεσσαλονίκης. Άποψη από τα νοτιοανατολικά.
(Bouras, «Cities in Greece», 52, Fig. 37)

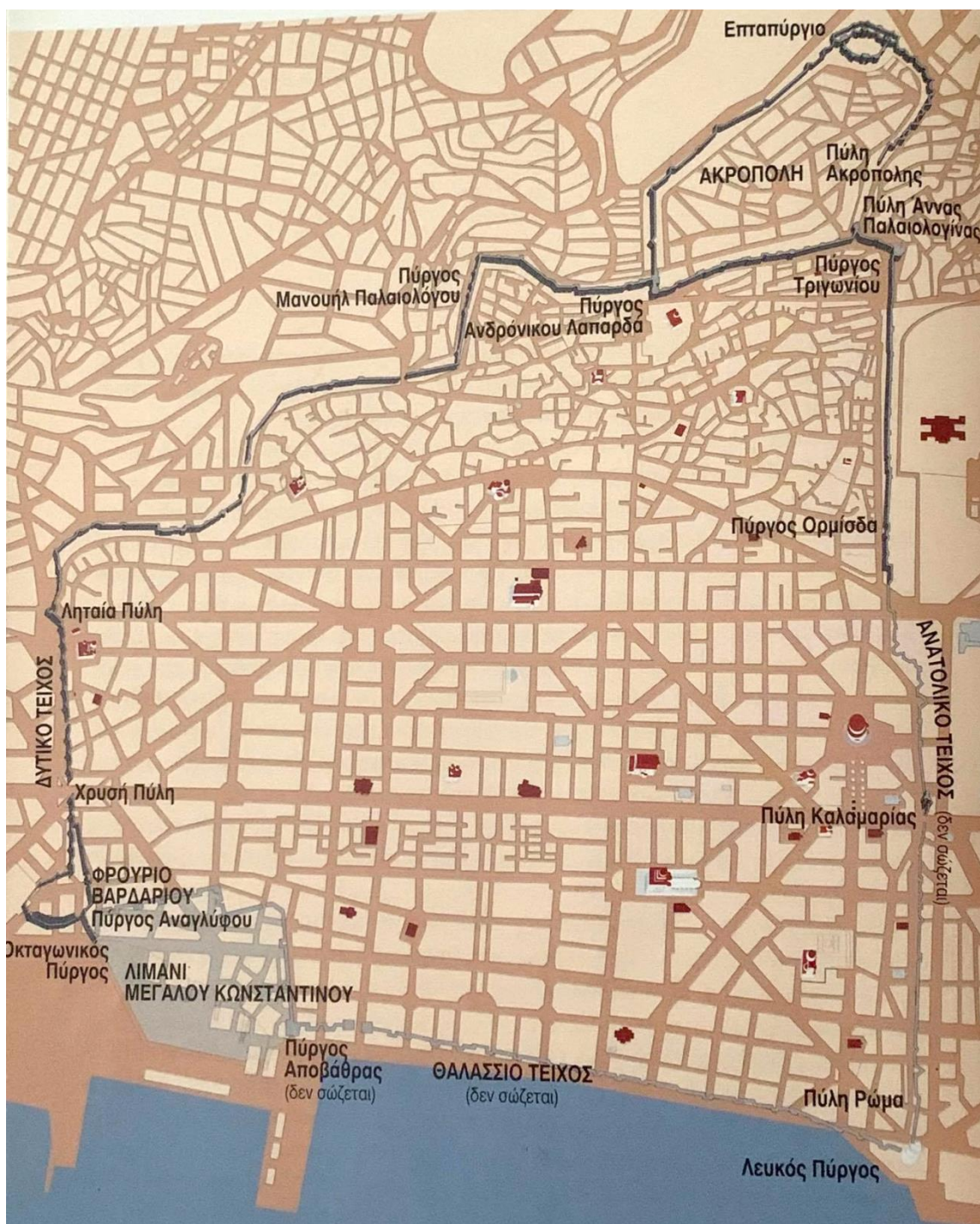

Εικ.3. Τα τείχη της Θεσσαλονίκης. Άποψη από τα ανατολικά.
(Tourta, «Thessalonike», 78, Fig.57)

Εικ.4. Ανατολικό τείχος, Κασσανδρεωτική πόλη, προετείχισμα. Ψηφιακή Αναπαράσταση.

(<http://galeriuspalace.culture.gr/mnimeia/teixi/>)

Εικ.5. Τοπογραφικός χάρτης. Η ρυμοτομία.
(Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, «Περίπατοι», 14, εικ.1)

Εικ. 6. Ροτόντα (Άγιος Γεώργιος). Άποψη από τα νοτιοανατολικά.
(<http://whc.unesco.org/en/documents/156725>)

Εικ. 7. Αγία Σοφία . Αποψη από τα νοτιοανατολικά.
(Bouras, «Cities in Greece», 60, Fig. 45)

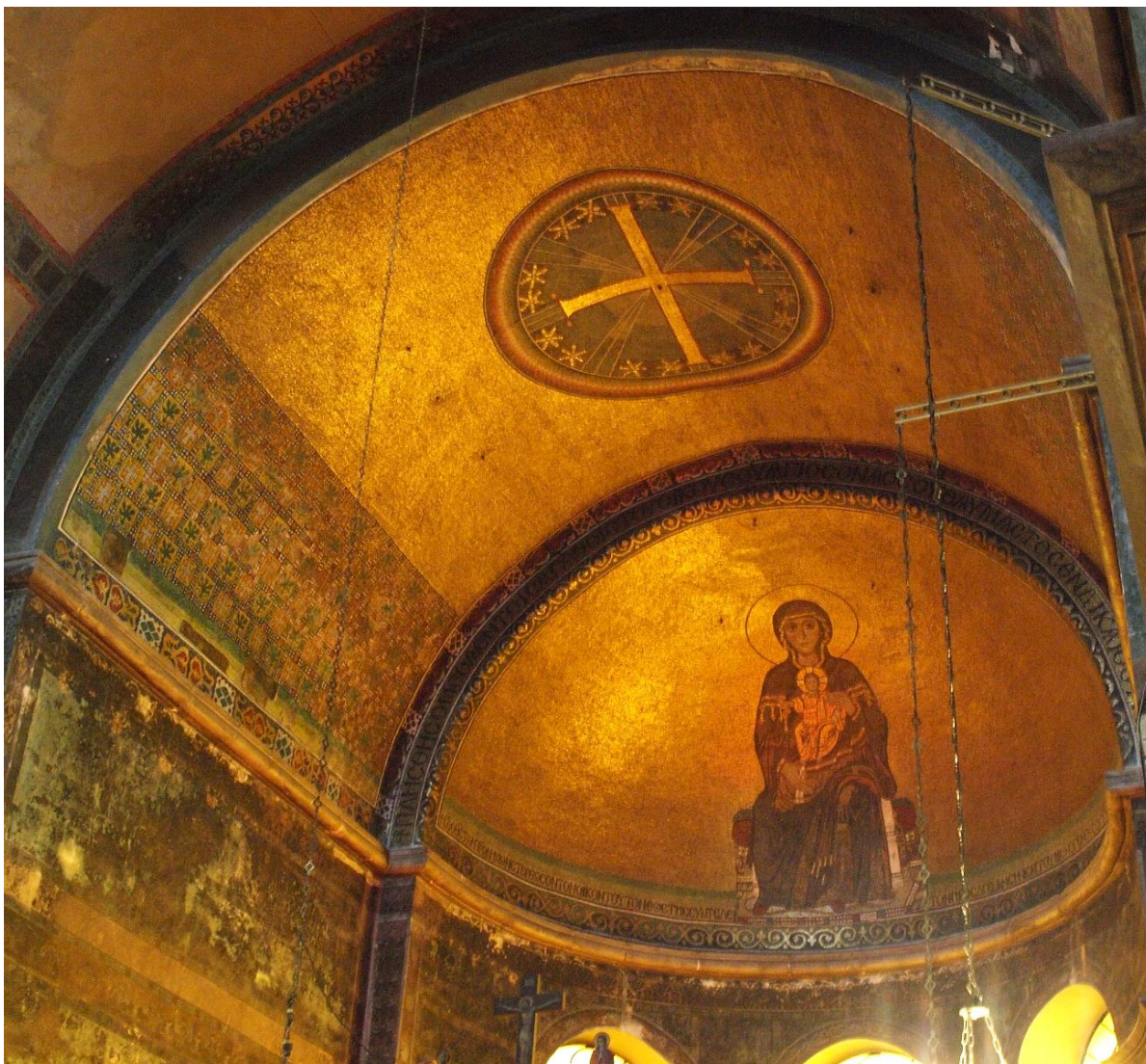
Εικ. 8. Άγιος Δημήτριος. Δυτική και νότια όψη.
(Tourta, «Thessalonike», 83, Fig.62)

Εικ. 9. Ψηφιδωτή παράσταση Ανάληψης, τρούλος Αγίας Σοφίας (περ.885).
(Tourta, «Thessalonike», 86, Fig.65)

Εικ. 10. Λεπτομέρεια από την ψηφιδωτή παράσταση του τρούλου της Αγίας Σοφίας.(Antonaras, «Arts, Crafts, Trades», 55, Fig.35)

Εικ. 11. Αποψη του Ιερού Βήματος, Ψηφιδωτή διακόσμηση, Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Σταυρός σε χρυσό μετάλλιο στην καμάρα (8ος αι.) και Παναγία Βρεφοκρατούσα στην κόγχη, με ίχνη προγενέστερης ανεικονικής διακόσμησης (11ος αι.).

(Εικόνα από προσωπικό αρχείο Γ. Μιχαηλίδη)

Εικ. 12. Η Παναγία των Χαλκέων, νότια εξωτερική όψη.
(Εικόνα από προσωπικό αρχείο Γ. Μιχαλίδη)

Εικ. 13. Δυτική είσοδος της Παναγίας Χαλκέων με κτητορική επιγραφή.
(Εικόνα από προσωπικό αρχείο Γ. Μιχαηλίδη)

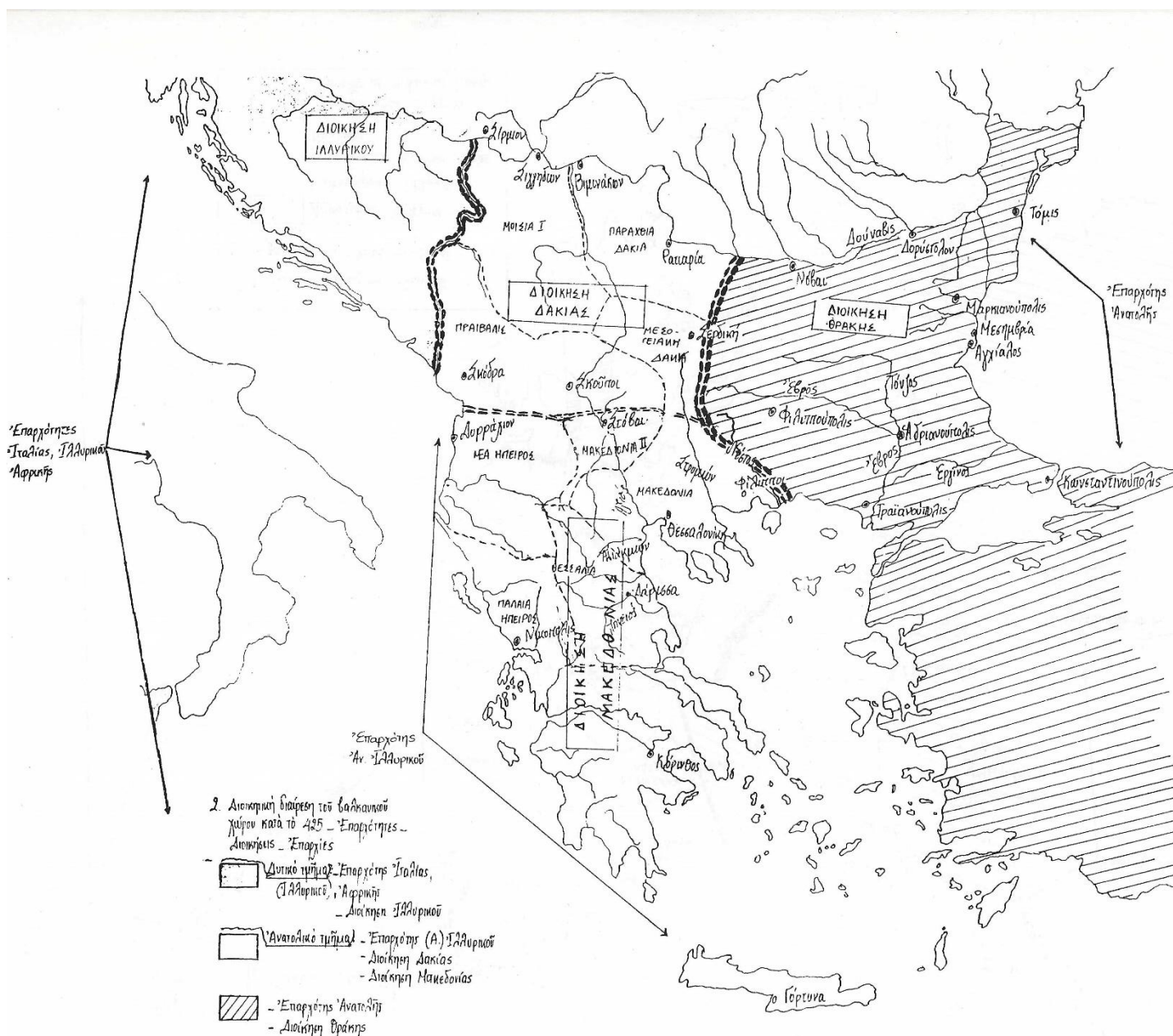

Εικ. 14. Η κτητορική επιγραφή στο ανώφλι της δυτικής εισόδου, Παναγία Χαλκέων.

«ΑΦΗΕΡΟΘΗ Ο ΠΡΗΝ ΒΕΒΗΛΟΣ ΤΟΠΟΣ ΕΙΣ ΝΑΟΝ ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΝ ΤΗΣ
Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ ΠΑΡΑ ΧΡΙΣΤΩΦΟ(ΡΟΥ) ΤΟΥ ΕΝΔΟΞΩΤΑ(ΤΟΥ) ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ
(ΠΡΩΤΟ)ΣΠΑΘΑΡΗΟΥ Κ(ΑΙ) ΚΑΤ(Ε)ΠΑΝΟ ΛΑΓΟΥΒΑΡΔΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΤΙΣ
ΣΥΝΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΜΑΡΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΤΕΚΝΟΝ ΑΥΤΩΝ ΝΙΚΗΦΟ(ΡΟΥ)
ΑΝΝΗΣ Κ(ΑΙ) ΚΑΤΑΚΑΛΙΣ ΜΗΝΗ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΗΝΔ(ΙΚΤΙΩΝΟΣ)

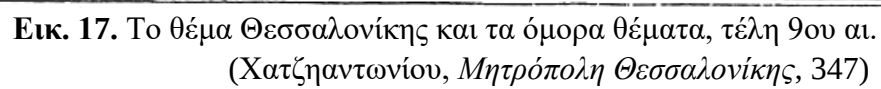
ιβ' ΕΤ(ΟΥΣ) 'ςφλζ'»

(Paissidou, «Panagia Chalkeon», 123, Fig.3)

Εικ. 15. Διοικητική διαίρεση Βαλκανικοῦ χώρου (425). Επαρχότητες-διοικήσεις-επαρχίες.

(Καραγιαννόπουλος, *Διοικητική Οργάνωση*, χάρτης 2)

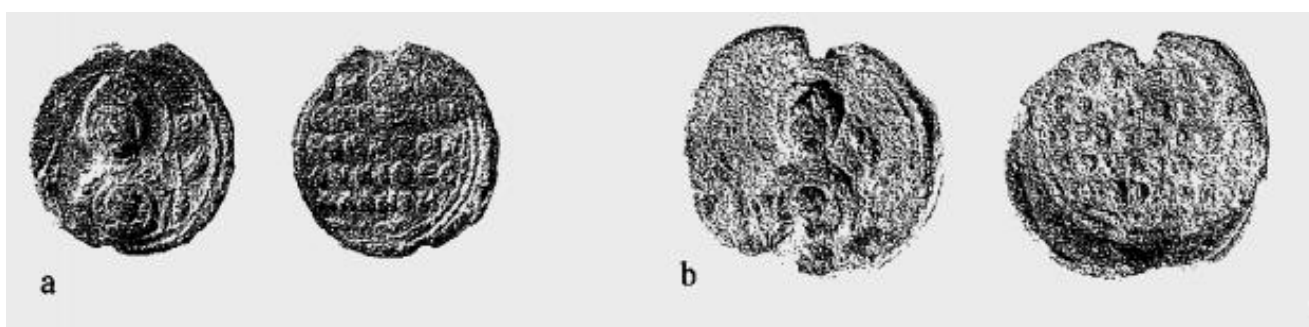

Εικ. 18. Σφραγίδες, δύο όψεις. Θεόγνιος, βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Θεσσαλονίκης (9ος αι.)

«Θεοτόκε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Θεογνί[ω] β(ασιλικῷ) (πρωτο)σπαθ(αρίῳ) [(και)] στρατιγ(ῶ) [Θ]εσσα(λονίκης)»

(Nesbitt, Oikonomides, «Seals», 77, No.18.76)

Εικ. 19. Σφραγίδες, δύο όψεις. Γρηγόριος, πρόεδρος και δούκας Θεσσαλονίκης (11ος αι.).

«Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) Γρηγορίῳ προέδρῳ (καὶ) δουκὶ Θεσσαλονίκ(ης)»

(Nesbitt, Oikonomides, «Seals», 57, No.18.15)

Εικ. 20. Επιγραφή των τειχών που μαρτυρεί την ανακαίνιση της οχύρωσης από τον Χατζηλάκιο. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

«ΑΝΕΚΕΝ(ΙΣ)ΘΗ ΕΠΙ ΛΕΟΝΤ(ΟΣ) Κ(ΑΙ) ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΤΩ(Ν)
 ΑΥΤΑΔΕΛΦΩ(Ν) Κ(ΑΙ) ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩ(Ν) Κ(ΑΙ) ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΩ(Ν) ΗΜΩ(Ν)
 ΒΑΣΙΛΕΩ(Ν) Κ(ΑΙ) Ε[ΠΙ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΟΥ] ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΗΜΩΝ
 ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ
 ΑΝΕΚΕΝΙΣΘ(Η) ΕΠΙ ΛΕΟΝΤ(ΟΣ) ΒΑΣ(Ι)Λ(ΙΚΟΥ) (ΠΡΩΤΟ)ΣΠΑΘ(ΑΡΙΟΥ)
 Κ(ΑΙ) ΣΤΡΑΤΙΓΩ ΘΕΣΣΑΛ(ΟΝΙΚΗΣ) ΤΟΥ ΧΙΤΖΙΛΑΚΗ Κ(ΑΙ) ΕΠΙ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ)
 ΑΡΧ(Ι)ΕΠΙΣΚΟΠ(ΟΥ) ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΟΥ ΕΝΤΟΠΙΟΥ»

(<https://www.flickr.com/photos/byzants/49958210186/>)

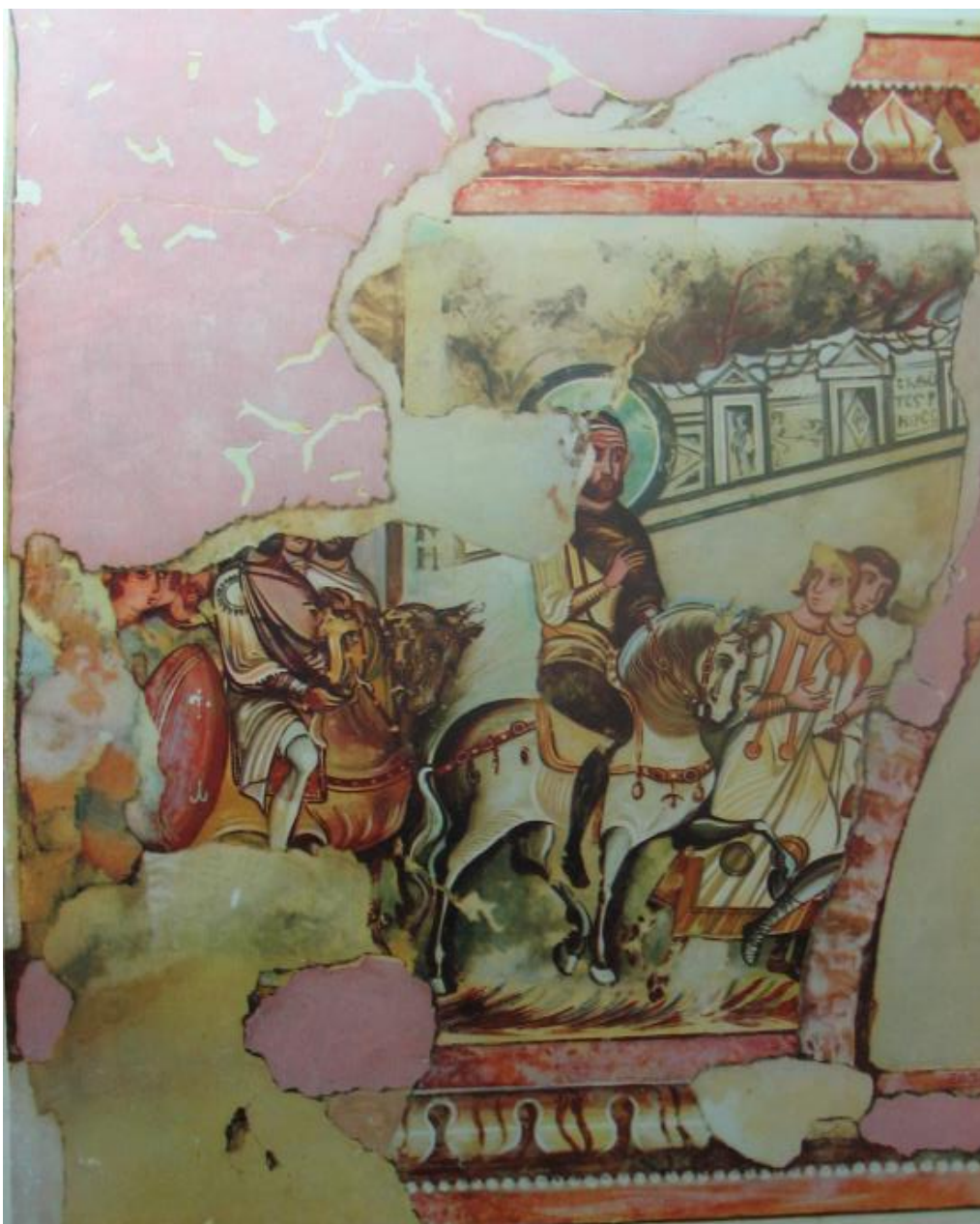
Εικ. 21. Βυζαντινοβουλγαρικά σύνορα επί Συμεών (περ.900).

(Obolensky, *Commonwealth*, 70, map 4)

Εικ. 23. Τα Βαλκάνια, περ.971-1025.

(Holmes, *Basil II*, 397, map 3)

Εικ. 24. Η «ιστορική τοιχογραφία», αριστερό τμήμα. Άγιος Δημήτριος, νότιος τοίχος.
(Σωτηρίου Γ. και Μ. , *Άγιος Δημήτριος*, πιν. 79)

Εικ. 25. Χάρτης νοτιοανατολικών Βαλκανίων.

(Theotokis, *Norman Campaigns*, Map III)

Εικ. 26. Χρυσά περικάρπια διακοσμημένα με σμάλτο (10^{ος} αι.). Ευρήματα οδού Δωδεκανήσου-τμήμα θησαυρού κοσμημάτων. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. (<https://www.mbp.gr/el/object/%CF%87%CF%81%CF%85%CF%83%CE%AC-%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%AC%CF%81%CF%80%CE%B9%CE%B1-%CE%BC%CE%B5-%CF%83%CE%BC%CE%AC%CE%BB%CF%84%CE%BF-%CE%B8%CE%B5%CF%83%CF%83%CE%B1%CE%BB%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%BA%CE%B7>)

Εικ. 27. Χρυσός σταυρός-λειψανοθήκη (10ος αι.). Εύρημα οδού Δωδεκανήσου-
τμήμα θησαυρού κοσμημάτων. Μουσείο Βυζαντινού πολιτισμού.

(<https://www.mbp.gr/el/object/%CE%A7%CF%81%CF%85%CF%83%CF%8C%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%81%CF%8C%CF%82-%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CF%88%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CE%B8%CE%AE%CE%BA%CE%B7>)

Εικ. 28. Δοχεία και λαβίδες μεταλλουργικής επεξεργασίας, μήτρα κατασκευής
σταυρού. Ευρήματα ανασκαφών του ΜΕΤΡΟ.

(Αδάμ, Βελένη, Μυλόπουλος, *Μετρό-ντας*, σελ. 166)

Εικ. 29. Κατάλοιπα επεξεργασίας γυαλιού στη Θεσσαλονίκη (περ. 9ος αι.).
Ευρήματα Πλατείας Διοικητηρίου (αριστερά) - Οδού Αγάπης 3 (δεξιά).
(Antonaras, *Arts, Crafts, Trade*, 49, Fig. 26, 27)

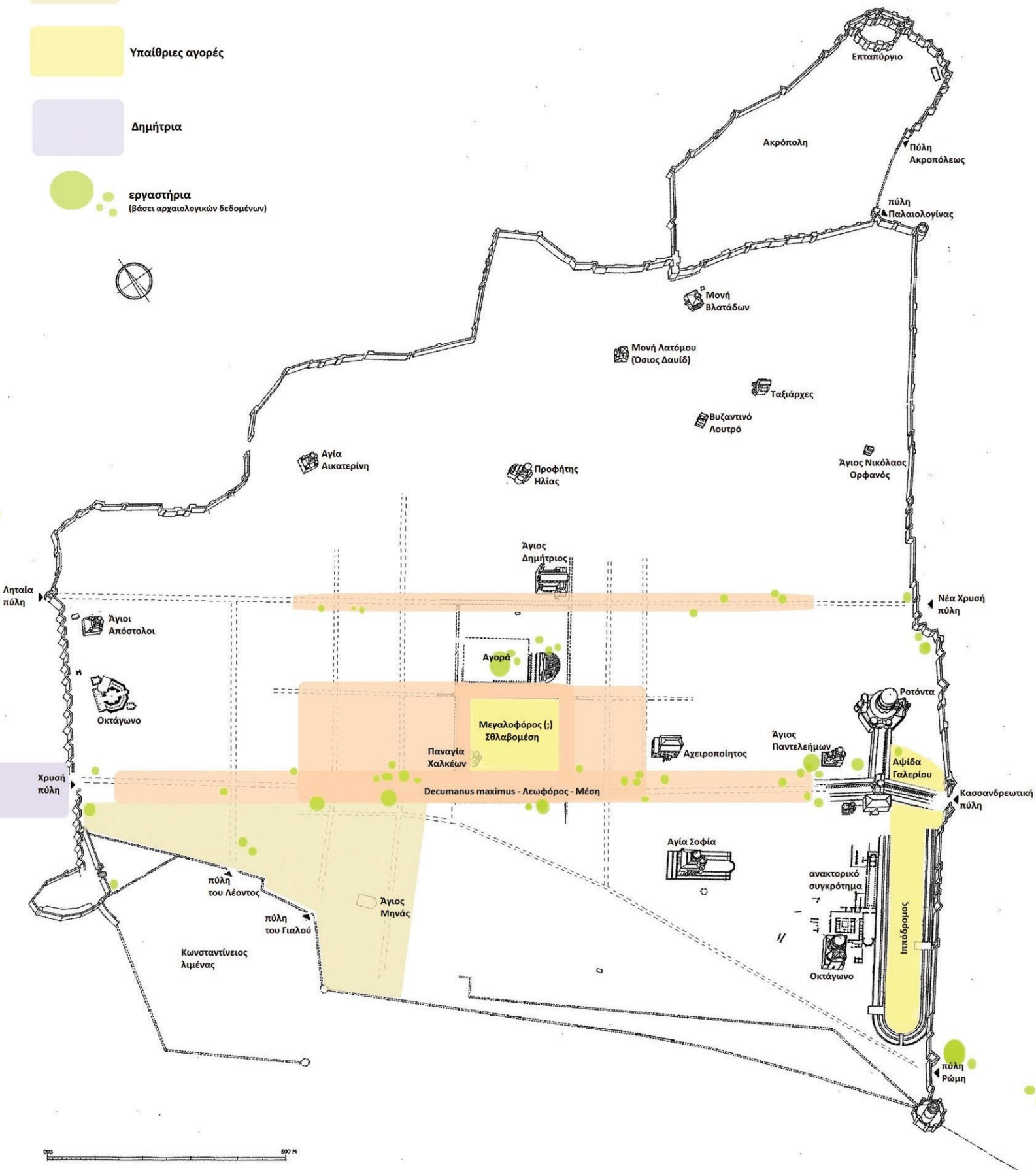
Εικ. 30. Γυάλινα Βραχιόλια (10ος αι.). Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
(<https://www.mbp.gr/el/%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%B5%CF%87%CE%BD%CE%AF%CE%B1>)

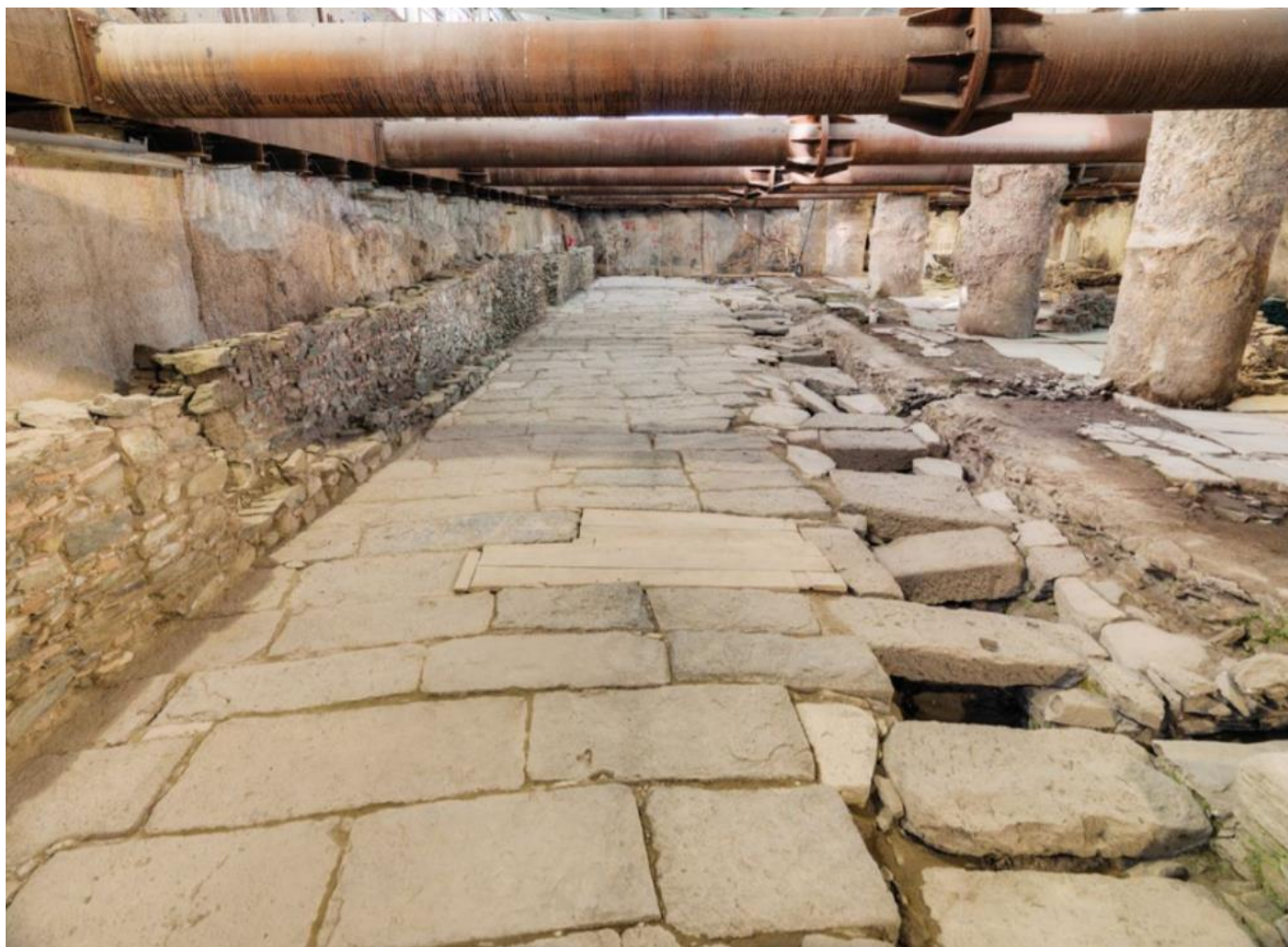

Εικ. 31. Σιγμοειδή στοιχεία και ράβδοι, εξαρτήματα κλιβάνου για την όπτηση
εφυαλωμένης κεραμικής (τέλη 11ου). Σταθμός Βενιζέλου.
(Αδάμ, Βελένη, Μυλόπουλος, *Μετρό-ντας*, σελ. 169)

Εικ. 32. Χάρτης εμπορικής δραστηριότητας.
Ράπτης, «Εμπορικός Χάρτης», 107.

Εικ. 32. Χάρτης εμπορικής δραστηριότητας.
Ράπτης, «Εμπορικός Χάρτης», 107.

Εικ. 33. Τμήμα της *Λεωφόρου*. Σταθμός Βενιζέλου.

(Αδάμ, Βελένη, Μυλόπουλος, *Μετρό-ντας*, σελ. 160)

Εικ. 34. Χάλκινοι επιστήθιοι σταυροί, ενώτια, δαχτυλίδια, και βραχιόλια
(10ος-12ος αιώνας). Σταθμός Βενιζέλου.
(Αδάμ, Βελένη, Μυλόπουλος, *Μετρό-ντας*, σελ. 163)

Εικ. 35. Χύτερες με λεπτά τοιχώματα (11ος-12ος). Σταθμός Αγίας Σοφίας.
(Βασιλείαδου, «Γειτονιά Θεοτόκου», εικ.9)

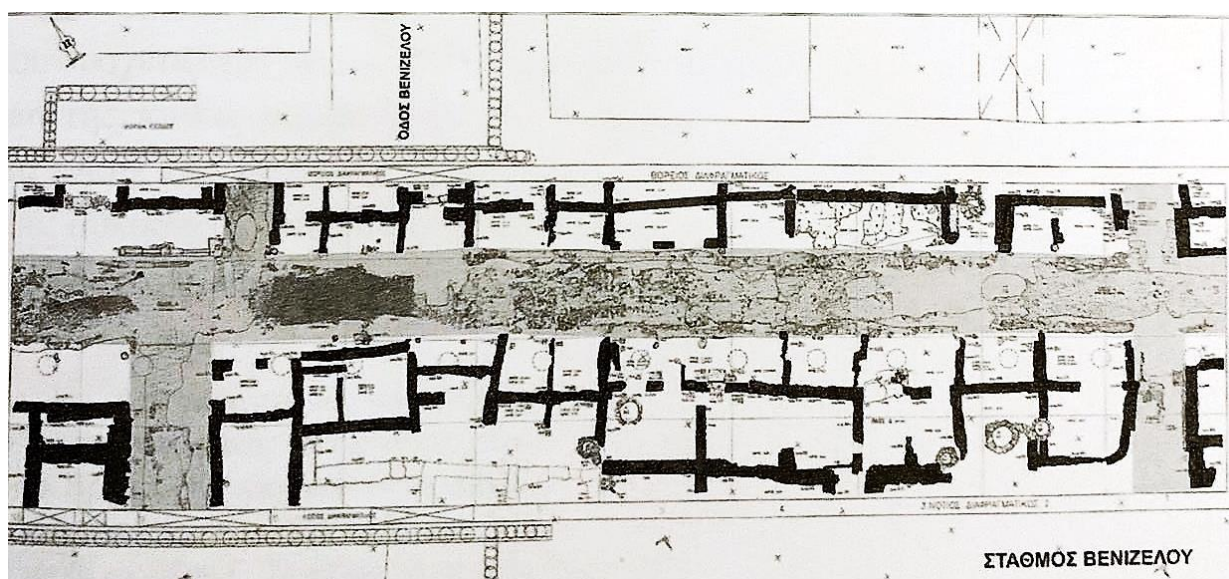

Εικ. 36. Πλακίδια που ανήκουν σε μήτρες κοσμημάτων (10ος-12ος).
(Αδάμ, Βελένη, Μυλόπουλος, *Μετρό-ντας*, σελ. 167)

Εικ. 37. Σταθμός Βενιζέλου. Κάτοψη εργαστηρίων-καταστημάτων της βυζαντινής αγοράς
αγοράς
(9ος-10ος αι.)

(Κωνσταντινίδου, «Γειτονιά Καταφυγής», 617, σημ. 1)

Εικ. 38. Σταθμός Βενιζέλου. Κάτοψη εργαστηρίων-καταστημάτων της βυζαντινής αγοράς, που έχουν καταλάβει πλέον και τμήμα του οδοστρώματος της *Λεωφόρου*
(11ος-12ος).

(Κωνσταντινίδου, «Γειτονιά Καταφυγής», 617, σημ. 2)

Εικ. 39. Νησίδες εργαστηρίων νότια της Λεωφόρου. Αεροφωτογραφία.
(Βασιλειάδου, «Γειτονιά Θεοτόκου», 600, εκ.2)

Εικ. 40. Αποψη από εσωτερικό των εργαστηρίων της κεντρικής νησίδας
εργαστηρίων, νότια της Λεωφόρου.
(Βασιλειάδου, «Γειτονιά Θεοτόκου», 601, εκ.3)

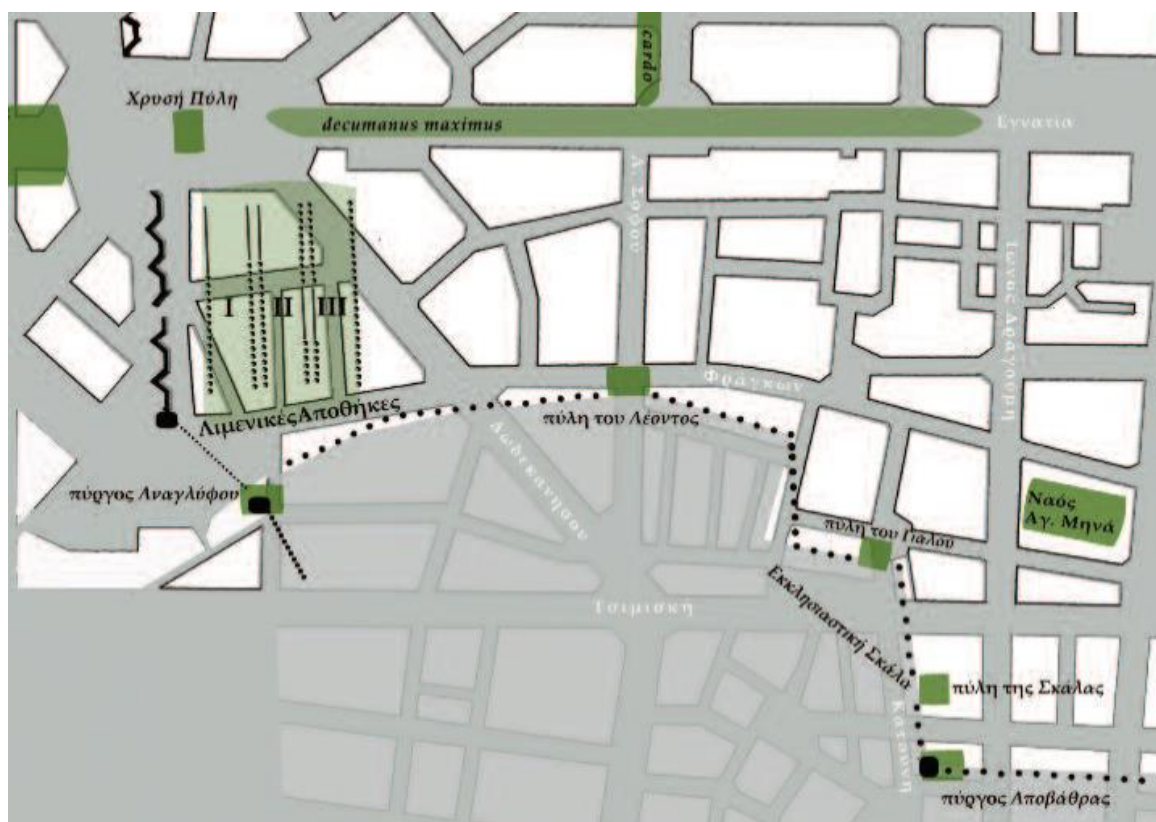
Εικ. 41. Χάρτης της Ελλάδος, Εγνατία Οδός.
(Gerousi, «Rural Greece», 32, Fig.19)

Εικ. 42. Θεόκτιστος, Κομερκιάριος Θεσσαλονίκης (10ος αι.).
 «Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Θεοκτίστ(ῳ) κομερκ(ιαρίῳ) Θεσσαλον(ίκης)»
 (Nesbitt, Oikonomides, «Seals», 69, No.18.47)

Εικ.43. Δημήτριος, Αβυδικός Θεσσαλονίκης (9ος αι.).
 «Θεοτόκε βοήθει [τ]ῷ σῷ δούλῳ Δ[ημ]ητρίῳ ἀβ[υ]δι(ῳ) Θεσ[α]λονίκ(ης)»Nesbitt-
 (Nesbitt, Oikonomides, «Seals», 51, No.18.1)

Εικ. 44. Η περιοχή του λιμένα, σχεδιαστική αναπαράσταση.
(Χατζιωαννίδης, Τσαμίσης, «Λιμενικές Αποθήκες», 203, εικ. 1)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Συντομογραφίες

<i>ΑΔ</i>	:	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
<i>ΑΕΜΘ</i>	:	<i>Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη</i>
<i>ΔΧΑΕ</i>	:	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>ΕΙΕ</i>	:	<i>Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών</i>
<i>ΙΒΕ</i>	:	<i>Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών</i>
<i>ΟΙΒ</i>	:	<i>Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου</i>
<i>AJA</i>	:	<i>American Journal of Archaeology</i>
<i>Be-JA</i>	:	<i>Bulgarian e-Journal of Archaeology</i>
<i>BHG</i>	:	<i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i>
<i>BZ</i>	:	<i>Byzantinische Zeitchrift</i>
<i>CFHB</i>	:	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
<i>CJC</i>	:	<i>Corpus Juris Civilis</i>
<i>CSHB</i>	:	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i>
<i>DAI</i>	:	<i>De Administrando Imperio</i>
<i>DOP</i>	:	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>HA</i>	:	<i>Handes Amsorya</i>
<i>JMH</i>	:	<i>Journal of Medieval History</i>
<i>JÖB</i>	:	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
<i>ODB</i>	:	<i>Oxford Dixtionary of Byzantium</i>
<i>PG</i>	:	<i>Patrologia Graeca</i>
<i>REB</i>	:	<i>Revue des Études Byzantines.</i>
<i>TM</i>	:	<i>Travaux et Mémoires</i>

Βραχυγραφίες

Πηγές

Αλεξιάδα : έκδ. D. R. Reinsch / A. Kambylis, *Annae Komnenae Alexias* (CFHB 40.1), Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2001.

Ατταλειάτης : έκδ. E. Th. Tsolakis, *Michaelis Attaliatae Historia* (CFHB 50) [Accademia Atheniensis Institutum Litterarum Graecarum et latinarum Studiis Destinatum], Αθήνα 2011.

Βενιαμίν Τουδέλης : έκδ. M. N. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, Λονδίνο 1907.

Βίος Γρηγορίου Δεκαπολίτη : έκδ. F. Dvornik, *La Vie de saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle*, Παρίσι 1926.

Βίος Ευθυμίου Πατριάρχη : έκδ. P. Karlin-Hayter, *Vita Euthymii patriarchae CP. Text, Translation, Introduction and Commentary* (Bibliothèque de Byzantion 3), Βρυξέλλες 1970.

Βίος Θεοδώρας Θεσσαλονίκης : έκδ. Σ. Α. Πασχαλίδης, *Ο Βίος της οσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας της εν Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1991.

Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Α : PG 99, στ. 113-232.

Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Β : PG 99, στ. 233-328.

Βίος Θεοφανούς : έκδ. Ed. Kurtz, «Zwei griechische Texte über die hl. Theophano, die Gemahlin Kaisers Leo VI», *Mémoires de l' Académie Impériale des Sciences de St Petersburg*, Ville s., III/2 (1898), 1-24.

Βίος Νικολάου Στουδίτη : PG 105, στ. 863-926.

Βίος Ταρασίου : έκδ. S. Efthymiadis, *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon (BHG 1698). Introduction, Text, Translation and Commentary* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 4] Ashgate, Variorum, 1998.

Εγκώμιον Φωτίου : έκδ. Arsenij, *Pohvalnoe slovo sv. Photiju Thessalijskomu* (Εγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον πατέρα ἡμῶν Φώτιον τῶν Θεσσαλῶν), Νόβγκοροντ 1897.

Επαρχικόν Βιβλίον : έκδ. J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen* (CFBH 33), Βιέννη 1991.

- Ζώσιμος : εκδ. F. Paschoud, *Zosime, Histoire nouvelle*, τόμ. I-IV, Παρίσι 1971-1989.
- Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολές* : εκδ. G. Fatouros, *Theodori Θεόδωρος Στουδίτης, Επιστολές*, I (CFHB 31/1), Βερολίνο 1992.
- Θεοφάνης : εκδ. C. de Boor, *Theophanis Chronographia*, τόμ. I, Λειψία 1883.
- Καμινιάτης : εκδ. G. Böhlig, *Ioannis Caminiatae, De expugnatione Thessalonicae* (CFHB 4), Βερολίνο 1973
- Ναυμαχικά Λέοντος* : εκδ. A. Dain, *Naumachica : partim adhuc inedita in unum nunc primum conguessit et indice auxit* [Nouvelle collection de textes et documents], Παρίσι 1943.
- Νικηφόρος Βρυέννιος : εκδ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios, Histoire* (CFHB 9), Βρυξέλλες 1975.
- Πατριάρχης Νικηφόρος: εκδ. C. Mango, *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History. Text, Translation and Commentary* (CFHB 13), Ουάσινγκτον 1990.
- Πατριάρχης Νικόλαος, *Επιστολές* : εκδ. R. J. H Jenkins-L. G. Westerink, *Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters* (CFHB 6), Ουάσινγκτον 1973.
- Τυπικόν Πακουριανού* : εκδ. P. Gautier, «Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos», *REB* 42 (1984), 5-145.
- Συμεών Λογοθέτης: εκδ. S. Wahlgren, *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon*, (CFHB 44/1), Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2006
- Συνέχεια Θεοφάνη : εκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus Chronographia*, στο: *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus* (CSHB 45), Βόννη 1838, 3-481.
- Συνέχεια Θεοφάνη I-IV : εκδ. J.M. Featherstone / J. S. Condoner, *Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur Libri I-IV* (CFHB 53), Βοστώνη-Βερολίνο 2015.
- Συνέχεια Σκυλίτζη : εκδ. Ε. Θ. Τσολάκης, *Η Συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτζη (Ioannes Skylitzes Continuatus)*[Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών-Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 105], Θεσσαλονίκη 1968.
- Σκουταριώτης : εκδ. Κ. Σάθας, *Ανωνύμου Σύνοψις Χρονική* [Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη 7], Παρίσι 1894.

- Σκυλίτζης : έκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum* (CFHB 5), Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973.
- Τακτικά Λέοντος* : έκδ. G. Dennis, *The Tactica of Leo VI* (CFHB 49), Ουάσινγκτον 2010
- Τιμαρίων* : έκδ. R. Romano, *Pseudo-Luciano, Timarione. Testo critico, introduzione, commentario e lessivo*, Νάπολη 1974.
- Ψελλός, *Χρονογραφία I* : έκδ. E. Renauld, *Michel Psellos Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, τόμ. I, Παρίσι 1926.
- Actes de Docheiariou* : επίμ. N. Oikonomidès, *Actes de Docheiariou. Édition Diplomatique* [Archives de l' Athos Vol. XIII], Παρίσι 1984.
- Actes de Lavra* : επίμ. P. Lemerle / A. Guillou / N. Svoronos / D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra* [Archives de l' Athos Vol. V, VIII, X, XI], τόμ. I-IV, Παρίσι 1970.
- Actes d' Iviron* : επίμ. J. Lefort / N. Oikonomides / D. Papachryssanthou, *Actes d' Iviron IV* [Archives de l' Athos Vol. XIV, XVI, XVIII-XIX,], τόμ. I-IV, Παρίσι 1995.
- Al-Tabari : *The History of al-Tabari, vol. 38: The Return of the Caliphate to Baghdad*, μετ. Rosenthal F., Νέα Υόρκη 1985.
- BHG : έκδ. F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, τόμ. I-III, Βρυξέλλες 1957.
- DAI : έκδ. G. Moravcsik / R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, DAI*, (CFHB 1), Ουάσινγκτον 1967.
- De Cerimoniis* : έκδ. I.I. Reiske, *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae, libri duo*, τόμ. I-II (CSHB 16/17), Βόννη 1829-1830.
- De Thematibus* : έκδ. A. Pertusi, *Costantino Porfirogenito De Thematibus. Introduzione, testo critico, commento* (Studi e Testi 160), Πόλη του Βατικανού 1952.
- Gouillard, «Synodikon» : έκδ. J. Gouillard, « Le Synodikon de l' Orthodoxie », *TM* 2 (1967), 45-107.
- Laurent, *Une homélie* : : V. Laurent, «Une homélie inédite de l' archevêque de Thessalonique Léon le Philosophe sur l' annonce (25 mars 842)», στο:

- Mélanges Eugène Tisserant* [Studi e Testi 232], τόμ. II, Πόλη του Βατικανό 1964, 281-302.
- Lemerle, *Miracles* : έκδ. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Demétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I: le texte*, Παρίσι 1979.
- Léon Choerosphactès : έκδ. Τ. Κόλιας, *Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice : biographie-correspondance (Texte et Traduction)* [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 31], Αθήνα 1939.
- Nebitt, Oikonomides, *Seals* : J. Nesbitt, N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum*, τόμ. I: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea, Ουάσιγκτον 1991.
- Nicholas I, *Miscellaneous* : έκδ. L. G. Westemik, *Nicholas I Patriarch of Constantinople. Miscellaneous writings. Greek text and English translation* (CFHB 20), Ουάσιγκτον 1981.
- Notitia Dignitatum* : εκδ. O. Seeck, *Notitia dignitatum: accedunt notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum*, Βερολίνο 1876.
- Novellae Iustiniani* : εκδ. R. Schöll / G. Kroll *Novellae Iustiniani* [CJC III], Βερολίνο 1895 (ανατ. Δουβλίνο - Ζυρίχη 1970, Χίλντεσχάιμ 1993)
- PG* : έκδ. J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, Παρίσι 1857-1866.
- Prôtaton* : έκδ. D. Papachryssanthou *Actes du Prôtaton*, [Archives de l'Athos Vol. VII], Παρίσι 1975.

Βοηθήματα

- Αβραμέα, «Επικοινωνίες» : Α. Αβραμέα, «Χερσαίες και θαλάσσιες επικοινωνίες (4ος-15ος αιώνας)», στο: *OIB*, τόμ. Α΄, 125-167.
- Αδάμ-Βελένη, Μυλόπουλος, *Μετρό-ντας : Μετρό-ντας την ιστορία της Θεσσαλονίκης*, επίμ. Π. Αδάμ-Βελένη, Γ. Α. Μυλόπουλος, Θεσσαλονίκη 2018.

- Αλεξιάκης, *Βίος Ευθυμίου : Γάμοι, κηδείες και αυτοκρατορικές μεταμέλειες: Ο Βίος του πατριάρχη Ευθυμίου υπό ανώνυμου μοναχού*, Α. Αλεξιάκης (εισαγωγή, μετ., σχόλια), Αθήνα 2006.
- Ανδριώτης, Καραπλή, Σπανούδης, «Ιστιοφόρα Πλοία» : *Βυζαντινά και αραβικά ιστιοφόρα πλοία (7ος-13ος αι.)*, επίμ. Ν. Ανδριώτης, Κ. Καραπλή, Χ. Σπανούδης, Αθήνα-Οινούσες 2001.
- Αντωνάρας, «Χρυσοκέντητα» : Α. Αντωνάρας, «Παλαιοχριστιανικά χρυσοκέντητα μεταξωτά από τη Θεσσαλονίκη», *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού* 8 (2001), 38-47.
- Αντωνάρας, «Βαρχιόλια» : Α. Αντωνάρας, «Γυάλινα μεσοβυζαντινά βαρχιόλια: Συμβολή σε θέματα διάδοσης, παραγωγής, τυπολογίας και χρήσης», *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 423-434.
- Αρβελέρ, *Ιδεολογία* : Ε. Αρβελέρ, *Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μετ. Τ. Δρακοπούλου, Αθήνα 2015.
- Βακαλόπουλος, *Ιστορία Θεσσαλονίκης* : Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορίας της Θεσσαλονίκης (315-1912)*, Θεσσαλονίκη 1947.
- Βαρζός, *Γενεαλογία Κομνηνών* : Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία των Κομνηνών* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 20 α], τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1984.
- Βασιλειάδου, «Γειτονιά Θεοτόκου» : Σ. Βασιλειάδου, «Εργαστήρια [...] εις την γειτονίαν της υπεραγίας Θεοτόκου (9ος-12ος αι.): Από της ανασκαφής του σταθμού Αγίας Σοφίας ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης» στο: «*Βυζαντινή Μακεδονία*», 591-604.
- Βελένης, *Τείχη* : Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Βελένης, «Αρχιτεκτονική» : Γ. Βελένης, «Η βυζαντινή αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης. Αισθητική προσέγγιση», στο: επιμ. Κ. Καλαμαρτζή-Κατσαρού, Σ. Ταμπάκη, *Αφιέρωμα στη Μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 1-25.
- Βελένης, *Μεσοβυζαντινή Ναοδομία* : Γ. Βελένης, *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 2003.
- Βοκοτόπουλος, «Ναοί Θεσσαλονίκης» : Λ. Π. Βοκοτόπουλος, «Οι Μεσαιωνικοί ναοί της Θεσσαλονίκης και η θέση τους στα πλαίσια της βυζαντινής ναοδομίας», στο: *Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως, Πρακτικά Συμποσίου Τεσσαρακονταετηρίδος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών*

- (30 Οκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 1980) [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αρ. 59], Θεσσαλονίκη 1982, 97-110.
- «Βυζαντινή Μακεδονία» : Γ' Επιστημονικό Συμπόσιο «Βυζαντινή Μακεδονία». Θεολογία-Ιστορία-Φιλολογία-Δίκαιο-Αρχαιολογία-Τέχνη (Θεσσαλονίκη, 14-15 Μαΐου 2016) [Μακεδονική Βιβλιοθήκη 111], Θεσσαλονίκη 2019.
- Γερολυμάτου, *Αγορές* : Μ. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)* [ΕΙΕ / ΙΒΕ - Μονογραφίες 9], Αθήνα 2008.
- Γιαγκάκη, «Ανάλυση δικτύων» : Α. Γιαγκάκη, «Παρατηρήσεις στη μεθοδολογία και στη μελέτη της κεραμικής του 11ου-12ου αι., προοπτικές της έρευνας και επιβοηθητικά εργαλεία: Η συμβολή της χαρτογράφησης και της ανάλυσης δικτύων.» *Σύμμεικτα* 25 (2015), 155-209.
- Γκαλά-Γεωργιά, «Υδροδοτικό Σύστημα» : Ε. Γκαλά-Γεωργιά, «Το υδροδοτικό σύστημα στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη: Δομή και λειτουργική οργάνωση», στο: «*Βυζαντινή Μακεδονία*», 511-535.
- Γκλαβίνας, «Πολιορκία Λάρισας» : Α. Γλαβίνας, «Οι Νορμανδοί στη Θεσσαλία και η πολιορκία της Λάρισας (1082-1083)», *Βυζαντινά* 4 (1984), 33-45.
- Γούναρης, *Τείχη* : Γ. Γούναρης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1976.
- Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός Θεσμός* : Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού : Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αι. κ.ε.* (Διδακτορική Διατριβή-Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1985.
- Γρηγορίου-Ιωαννίδου, «Κίνημα Αρτεμίου-Αναστασίου Β'» : Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, «Τα μονόξυλα, οι Σλάβοι και οι Βούλγαροι στο κίνημα του Αρτεμίου-Αναστασίου Β' (719)», *Βυζαντινά* 19 (1999) 167-183.
- Δημητρούκας, «Μετακινήσεις» : Ι. Δημητρούκας, «Ενδείξεις για τη διάρκεια των χειρσαίων ταξιδιών και μετακινήσεων στο Βυζάντιο (6ος-11ος αιώνας)» *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 12 (1998), 7-42.
- Ευθυμιάδης, «Θαύματα Αγίων» : Σ. Ευθυμιάδης, «Η μεσαιωνική Θεσσαλονίκη και τα θαύματα των αγίων της. Μικρές και μεγάλες διεκδικήσεις ενός μεγάλου προνομίου», *Βυζαντινά* 28 (2008), 51-67.

- Εκ Θεσσαλονίκης Φως : Εκ Θεσσαλονίκης Φως (Ex Thessalonica Lux), Κατάλογος Έκθεσης (31 Ιανουαρίου - 4 Μαΐου 2014)*, επιμ. Π. Καμπάνης, Α. Δ. Τσιλιπάκου, Θεσσαλονίκη 2014.
- Ευστρατιάδης, «Ιωσήφ Στουδίτης» : Σ. Ευστρατιάδης, «Ιωσήφ ο Στουδίτης αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 2 (1953), 25-88.
- Ζαμπάκη, «Άραβες Συγγραφείς» : Θ. Ζαμπάκη, «Άραβες συγγραφείς για την άλωση της Θεσσαλονίκης (904μ.Χ.) », *Βυζαντικά* 27 (2008), 245-266.
- Θεοχαρίδης, «Επανεξέτασις» : Γ.Ι. Θεοχαρίδης, «Σίρμιον ή Θεσσαλονίκη; (Επανεξέτασις μιας κριτικής εξετάσεως της περί του αγίου Δημητρίου παραδόσεως)», *Μακεδονικά* 16 (1976) 269-308.
- Θεοχαρίδης, *Μακεδονία* : Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους Μέσους Χρόνους (285-1354)* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αρ. 55], Θεσσαλονίκη 1980.
- Θεοχαρίδου, *Αγία Σοφία* : Κ. Θεοχαρίδου, Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη. Από την ίδρυσή του μέχρι σήμερα, Αθήνα 1994
- Καλτσογιάννη, Κοτζάμπαση, Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη στη Λογοτεχνία* : Ε. Καλτσογιάννη, Σ. Κοτζάμπαση, Η. Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη στη ρητορική λογοτεχνία. Ρητορικά και αγιολογικά κείμενα* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, αρ. 32], Θεσσαλονίκη 2002.
- Καμπούρη-Βαμβούκου, «Άγιος Μηνάς» : Μ. Καμπούρη-Βαμβούκου, «Ο ναός του Αγίου Μηνά στη Θεσσαλονίκη. Νέος τύπος εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής», στο: επίμ. Χ. Μπούρας, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τόμ. 3, Αθήνα 1989, 13-31.
- Κανονίδης, «Διοικητήριο» : Ι. Κανονίδης, «Η περιοχή του Διοικητηρίου στα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά χρόνια», *ΑΕΜΘ* 10Β (1996), 559-570.
- Κανονίδης, «Εφυαλωμένη κεραμική» : Ι. Κανονίδης, «Μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική με λευκό πηλό από ανασκαφές οικοπέδων στη Θεσσαλονίκη», στο: επιμ. Χ. Μπακιρτζής, *Πρακτικά 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου (Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999)*, Αθήνα 2003, 71-76.
- Καραγιαννόπουλος, *Χάρτες* : Ι. Καραγιαννόπουλος, *Χάρτες Μέσης Βυζαντινής Περιόδου (565-1081)*, Θεσσαλονίκη 1991.

- Καραγιαννόπουλος, *Διοικητικό Σύστημα* : Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινό διοικητικό σύστημα στα Βαλκάνια (4ος–9ος αι.)* [Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης - Κέντρο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, αρ. 32], Αθήνα 1994.
- Καρπόζηλος, «Ταξιδιωτικές Περιγραφές» : Α. Καρπόζηλος, «Ταξιδιωτικές περιγραφές και εντυπώσεις σε επιστολογραφικά κείμενα», στο: επιμ. Μοσχονάς Ν. Γ., *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου: «Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο» (Αθήνα, 4-6 Οκτωβρίου 1990)*, Αθήνα 1993, 511-541.
- Κίσσας, «Κέντρο Μεταλλοτεχνίας» = Σ. Κίσσας, «Η μεσαιωνική Θεσσαλονίκη ως κέντρο μεταλλοτεχνίας», στο: *5ο Συμπόσιο ΧΑΕ, Θεσσαλονίκη 1985, Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Αθήνα 1985, 32-33.
- Κόλιας, Δημητρώκας, *Ναυμαχικά* : *Ναυμαχικά, Λέοντος Στ', Μαυρικήου, Συριανού Μαγίστρου, Βασιλείου Πατρικίου, Νικηφόρου Ουρανού* [Βυζαντινά Στρατιωτικά Εγχειρίδια], Τ. Κόλιας, Ι. Δημητρώκας (εισαγωγή-μετ.-σχόλια), Αθήνα 2005.
- Κουντούρα-Γαλάκη, «Ταξίδια Αγίων» : Ε. Κουντούρα - Γαλάκη, «Για τον κοινωνικό καταμερισμό των ταξιδιών των αγίων της πρώτης εικονομαχικής περιόδου (717-815)», στο: επιμ. Μοσχονάς Ν. Γ., *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου: «Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο» (Αθήνα, 4-6 Οκτωβρίου 1990)*, Αθήνα 1993, 497- 509.
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Τσιούμη, «Κεντρική Μακεδονία» : Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Χ. Τσιούμη, «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία κεντρικής Μακεδονίας», *ΑΔ 33* (1978) Β' 2 - Χρονικά, 237-248.
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Αχειροποίητος* : Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Αχειροποίητος : ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου*, Θεσσαλονίκη, 1989.
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Περίπατοι* : Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Περίπατοι στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1997.
- Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι* : Κ. Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος-10ος αι.)*. Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου [Ιστορικές Μονογραφίες 12], Αθήνα 1993.

- Κωνσταντακοπούλου, *Χώρος και Ιδεολογία* : Α. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και Ιδεολογία*, Γιάννενα 1996.
- Κωνσταντινίδου, «Γειτονιά Καταφυγής» : Κ. Κωνσταντινίδου, « [...] εν τη γειτονία της Καταφυγής. Ευρήματα από τις ανασκαφές για την κατασκευή του σταθμού του ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης (9ος-12ος)» στο: «*Βυζαντινή Μακεδονία*», 605-617.
- Λαΐου, «Επισκόπηση» : Ε. Α. Λαΐου, «Επισκόπηση της βυζαντινής οικονομίας», στο: *OIB*, τόμ. Γ', 361-389.
- Λεβενιώτης, «Διοικητική Οργάνωση» : Γ. Α. Λεβενιώτης, «Η διοικητική οργάνωση της Μακεδονίας και η Θεσσαλονίκη κατά την πρώιμη και τη μέση βυζαντινή περίοδο», *Έρως* 17 (2014) 63-67.
- Λεβενιώτης, «Έπείκτης» : Λεβενιώτης Γ. «Ο "έπείκτης" και οι αρμοδιότητές του κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς και τους βυζαντινούς χρόνους (3ος - 11ος αι.)» *Βυζαντινά* 33 (2014), 183-200
- Λεβενιώτης, «Σλάβικες Εγκαταστάσεις» : Α. Λεβενιώτης, «Σλάβικες Εγκαταστάσεις»: Οι μεσαιωνικές σλάβικες εγκαταστάσεις στα Ανατολικά της Θεσσαλονίκης (προβλήματα και ερμηνείες), στο : «*Βυζαντινή Μακεδονία*», 165-201.
- Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα* : Ι. Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 40] Θεσσαλονίκη 2006.
- Μακρή, «Φρούριο Βαρδαρίου» : Ε. Μακρή, «Συμπληρωματικά αρχαιολογικά στοιχεία για το φρούριο Βαρδαρίου Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 22 (1982), 133-153.
- Μακρή, «Οκταγωνικός Ναός» : Ε. Μακρή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός στη Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικά* 23 (1983), 117-132.
- Μακρή, «Κωνσταντίνειο Λιμάνι» : Ε. Μακρή, «Το Κωνσταντίνειο λιμάνι και άλλα βυζαντινά λιμάνια της Θεσσαλονίκης», στο : επιμ. Φλ. Καραγιάννη, *Proceedings of the International Symposium «Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routes of the East » (Thessalonike, 4-6 December 2013)*, Θεσσαλονίκη 2013, 174-186.
- Μακρή, «Σχεδιάσμα» : Ε. Μακρή, «Σχεδιάσμα βυζαντινής Θεσσαλονίκης. Η εικόνα της βυζαντινής πόλης μέσα από τις ανασκαφές», στο: «*Βυζαντινή Μακεδονία*», 451-460.

- Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Θεσσαλονίκη* : Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1992.
- Μέντζος, «Ιστορική Τοιχογραφία» : Α. Μέντζος, «Η ιστορική τοιχογραφία του ναού του αγίου Δημητρίου» *Μακεδονικά* 34(2005), 2003-2004, 209-227.
- Μουτσόπουλος, *Ροτόντα* : Ν. Μουτσόπουλος, *Η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη : Αρχαιολογική έρευνα και αναστήλωση του μνημείου*, Θεσσαλονίκη 2013.
- Μπακιρτζής, «Θαλάσσιας Οχύρωση» : Χ. Μπακιρτζής, «Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 1 (1975) 293-341
- Μπακιρτζής, *Θαύματα* : *Αγίου Δημητρίου Θαύματα. Οι Συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου. Ο Βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου*, Χ. Μπακιρτζή (εισαγωγή, σχόλια, επιμ.) - Α. Σιδέρη (μετ.), Αθήνα 1997.
- Μπακιρτζής, Άγιος Δημήτριος : Χ. Μπακιρτζής, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Μπακιρτζής, «Αισθητική, Ιδεολογίες, Συμβολισμοί» : Ν. Μπακιρτζής, « Τα τείχη των βυζαντινών πόλεων: Αισθητική, ιδεολογίες, συμβολισμοί», στο: επιμ. Τ. Κιουσοπούλου, *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 139-158.
- Μπουρδάρα, *Εικονομαχία και Δίκαιο* : Κ. Μπουρδάρα, *Εικονομαχία και Δίκαιο. Νομική θεώρηση των αγιολογικών κειμένων* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe], Αθήνα-Κομοτηνή, 2004.
- Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και Τυραννίς* : Κ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και τυραννίς. Το πολιτικό αδίκημα στο Βυζάντιο (8ος-13ος αιώνας)*, Αθήνα 2015.
- Μπουρδάρα, «Ανατρεπτικές Κινήσεις» : Κ. Μπουρδάρα, «Μακεδονία: σταυροδρόμι ανατρεπτικών κινήσεων κατά του νόμιμου αυτοκράτορα τη μέση βυζαντινή περίοδο», στο : «*Βυζαντινή Μακεδονία*», 389-397.
- Νικολάου, *Η Γυναίκα* : Κ. Νικολάου, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα* [EIE / IBE - Μονογραφίες 6], Αθήνα 2005.
- Νικολάου, «Βίος ή βίος Θεοφανούς» : Νικολάου Κατερίνα, «Ο Βίος ή ο βίος της Θεοφανούς και ο πρώτος γάμος του Λέοντα Στ'», στο: έκδ. Θ. Κορρές, Π.

- Κατσώνη, Ι. Λεόντιάδης, Α. Γκουτζιουκώστας, *Φιλοτιμία. Τιμητικός Τόμος για την Ομότιμη Καθηγήτρια Αλκήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη 2011.
- OIB*: επίμ. Α. Λαΐου, *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τόμ. Α΄ Β΄Τ, Αθήνα 2010.
- Οικονομίδης, «Ρόλος του Κράτους» : Ν. Οικονομίδης, «Ο ρόλος του βυζαντινού κράτους στην οικονομία», στο: *OIB*, τόμ. Γ΄, 141-252.
- Παζαράς, *Ροτόντα* : Θ. Παζαράς, *Η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, «Εργαστήριο» : Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, «Εργαστήριο εφυαλωμένης κεραμικής στη Θεσσαλονίκη. Πρώτες παρατηρήσεις», στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 377-387.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, «Εργαστήρια Εφυαλωμένης Κεραμικής» : Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, «Εργαστήρια εφυαλωμένης κεραμικής στο βυζαντινό κόσμο», στο: επιμ. Χ. Μπακιρτζής, *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, (Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999), Πρακτικά*, Αθήνα 2003, 45-66.
- Πασχαλίδης, *Άγιοι Θεσσαλονίκης* : Σ. Α. Πασχαλίδης, *Οι άγιοι της Θεσσαλονίκης. Ιστορία-Γραμματεία-Κείμενα*, Θεσσαλονίκη 2013.
- Πολέμης, *Αιταλειάτης* : *Μιχαήλ Αιταλειάτης Ιστορία*, Ι. Πολέμης (εισαγωγή-μετ.-σχόλια) [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας 8], Αθήνα 1997.
- Ράπτης, «Υαλοποιεία και Υαλουργεία» : Κ. Θ. Ράπτης, «Υαλοποιεία και υαλουργεία παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων στον ελλαδικό χώρο. Τυπολογία και κατανομή», *ΔΧΑΕ* 31 (2010), 165-176.
- Ράπτης, «Εμπορικός Χάρτης» : Κ.Θ. Ράπτης, «Ο εμπορικός χάρτης της βυζαντινής Θεσσαλονίκης: Ιχνηλατώντας τις αγορές της πόλης από τον 9ο αιώνα έως την οθωμανική κατάκτηση», *ΔΧΑΕ* 38 (2017), 105-124.
- Σαββίδης, «Εξεγέρσεις» : Α. Σαββίδης, «Οι εξεγέρσεις του ενδέκατου αιώνα: 1025-1098», στο: Α. Σαββίδης, *Μελέτες Βυζαντινής Ιστορίας (11ου -13ου αιώνα)*, Αθήνα 1995, αρ. II, 27-38.
- Σαββίδης, «Παράγοντες Παρακμής» : Α. Σαββίδης, «Αναταραχή στο Βυζάντιο 1025-1204: Εσωγενείς και εξωγενείς παράγοντες της παρακμής», στο: Α. Σαββίδης, *Μελέτες Βυζαντινής Ιστορίας (11ου -13ου αιώνα)*, Αθήνα 1995, αρ. V, 53-77.

- Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Συνάντηση Συμεών* : Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Η Συνάντηση Συμεών και Νικολάου Μυστικού* (Αύγουστος 913) στα πλαίσια του Βυζαντινοβουλγαρικού ανταγωνισμού [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 3], Θεσσαλονίκη 1972.
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Πρώτη Πόλις» : Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Θεσσαλονίκη, “πρώτη πόλις Θετταλίας», στο: επίμ. Αθ. Ε. Καραθανάσης, *ΚΔ΄ Δημήτρια, Γ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο: Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Από της Ιουστινιάνειου εποχής έως της Μακεδονικής Αναγέννησης*, Θεσσαλονίκη 1991.
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Θέμα Θεσσαλονίκης»: Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Τα θέματα του μακεδονικού χώρου. Το θέμα Θεσσαλονίκης ως τις αρχές του 10ου αι.», *Βυζαντινά* 19 (1998).
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Πόλις Μεγάλη και Πολυάνθρωπος»: Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Θεσσαλονίκη “Πόλις μεγάλη και πολυάνθρωπος”. Η οργάνωση της πόλης και η επιρροή της κατά τη βυζαντινή περίοδο», στο: *Η Θεσσαλονίκη και ο ευρύτερος χώρος. Παρελθόν – παρόν – μέλλον, Πανελλήνιο Συνέδριο (Θεσσαλονίκη 28 Φεβρουαρίου – 2 Μαρτίου 2003)* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη 97], Θεσσαλονίκη 2005, 43-61.
- Σωτηρίου Γ., Μ., Άγιος Δημήτριος: Γ. Σωτηρίου, Μ. Σωτηρίου, *Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, 1952.
- Ταφραλή, *Θεσσαλονίκη*: Ο. Ταφραλή, *Η Θεσσαλονίκη : από τις απαρχές έως τον 14ο αιώνα*, Α. Νικολοπούλου (μετ.-βιβλιογραφία), Α.Γ.Κ. Σαββίδης (πρόλογος-επίμ.), Αθήνα 1994.
- Τρωιάνος, *Ποινές* : Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Οι ποινές στο Βυζαντινό Δίκαιο*, στο: επίμ. Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Έγκλημα και Τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997, 13-65.
- Τσάρας, «Ομιλία» : Ι. Τσάρας, «Νικολάου Πατριάρχου ομιλία εις την άλωση της Θεσσαλονίκης», *Μακεδόνικα* 1 (1940), 236-246.
- Τσάρας, «Εκβολος-Εκβολή» : Γ. Τσάρας, «Εκβολος - Εκβολή. Τοπογραφικά Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 2 (1982), σελ. 31-35.
- Τσάρας, «Τοπογραφικά» : Χ. Τσάρας, «Τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης II» *Μακεδονικά* 22 (1982), 42-95.
- Τσιγαρίδας, *Μονή Λατόμου* : Ε. Τσιγαρίδας, *Μονή Λατόμου (Όσιος Λαβίδ)*, Θεσσαλονίκη 1998.

- Τσιτουρίδου, *Παναγία των Χαλκέων* : Α. Τσιτουρίδου, *Η Παναγία των Χαλκέων*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Τσολάκης, *Ιωάννης Καμινιάτης: Ιωάννης Καμινιάτης. Εισ την Άλωσιν της Θεσσαλονίκης* [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας 10], Ε.Θ. Τσολάκης (εισαγωγή-μετ.-σχόλια), Αθήνα 2000.
- Τσουγκαράκης, Τσουκλίδου, *Νικηφόρος Βρυέννιος : Νικηφόρος Βρυέννιος, Ύλη Ιστορίας* [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας 6], Δ. Τσουγκαράκης (εισαγωγή-σχόλια), Δ. Τσουκλίδου (μετ.), Αθήνα 1996.
- Φωτιάδης, «Θαλάσσιο Τείχος» : Π. Γ. Φωτιάδης, «Παρατηρήσεις στο θαλάσσιο τείχος της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 32 (1999-2000), 113-123.
- Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* : Ε. Χατζηαντωνίου, *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη - εκκλησιαστική περιφέρεια - διοικητική οργάνωση* [ΚΒΕ - Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 42], Θεσσαλονίκη 2007.
- Χατζηαντωνίου, «Βολερό, Στρυμόνας, Θεσσαλονίκη» : Ε. Χατζηαντωνίου, «Παρατηρήσεις σχετικά με την οικονομική διοίκηση του θέματος Βολερού, Στρυμόνος, Θεσσαλονίκης (11ος αι.)», *Βυζαντιακά* 30 (2012-2013) (Αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη για τα 100 χρόνια από την απελευθέρωσή της) 149-190.
- Χατζιωαννίδης, Τσαμίσης, «Λιμενικές Αποθήκες» : Α. Χατζιωαννίδης – Χρ. Π. Τσαμίσης, «Οι λιμενικές αποθήκες της Θεσσαλονίκης. Από τα δημόσια ὠρεῖα στην αποθήκη τῶν βασιλικῶν κομμερκίων», στο : επιμ. Φλ. Καραγιάννη, *Proceedings of the International Symposium «Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routes of the East» (Thessalonike, 4-6 December 2013)*, Θεσσαλονίκη 2013, 187-207.
- Χατζής, *Αστυγραφία* : Μ. Ι. Χατζής, *Αστυγραφία της Θεσσαλονίκης ήτοι τοπογραφική περιγραφή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Χρήστου, *Εξουσία και Πρακτική* : Ε. Χρήστου, *Αυτοκρατορική Εξουσία και Πολιτική Πρακτική, ο ρόλος του παραδυναστεύοντος στη βυζαντινή διοίκηση (τέλη 8ου-αρχές 11ου αιώνα)*, Αθήνα 2007.
- Χρήστου, «Ο Θεός σώζει τον βασιλέα» : Ε. Χρήστου, «Ὁ Θεὸς σώζει τὸν βασιλέα ἢ πῶς ὁ Θεὸς σώζει τὸν βασιλέα Βασίλειο Α΄», στο: έκδ. Θ. Κορρές, Π. Κατσώνη, Ι. Λεόντιάδης, Α. Γκουτζιουκώστας, *Φιλοτιμία. Τιμητικός Τόμος*

για την Ομότιμη Καθηγήτρια Αλκήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Θεσσαλονίκη 2011, 135-146.

Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β΄2*: Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία (867-1081)*, τόμ. Β΄2, Θεσσαλονίκη 1997.

Adontz, «Samuel» : N. Adontz, «Samuel I' Arménien roi des Bulgares», στο: N. Adontz, *Études Arméno-byzantines* [Bibliothèque Armenienne de la Fondation Calouste Gulbenkian] Λισαβόνα 1965, 347–407.

Angold, *Byzantine Empire* : M. Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204: A political history*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1997.

Antonaras, «Jewellery» = An. C. Antonaras, «Middle and Late Byzantine Jewellery from Thessaloniki and its Region», στο: έκδ. B. Böhlendorf Arslan - A. Ricci, *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, *BYZAS* 15 (2012), 117-126.

Antonaras, *Arts, Crafts, Trades* : A. Ch. Antonaras, *Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki. Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence* [Byzanz zwischen Orient und Okzident 2], επίμ. A. Bosselmann-Ruickbie, L. Ruickbie, Μάιντς 2019.

Babuïn, «Arab Ships» : A. Babuïn, «Some Remarks on Arab Ships in Byzantine Iconography », στο: στο: εκδ. Y. Y. Al-Hijji, V. Christides, P. Moschona, Ch. G. Makrypoulas, *Aspects of Arab Seafaring : An attempt to fill in the gaps of Maritime history*, Αθήνα 2002, 25-34.

Bakirtzis, «Imports-Exports-Autarky» : Ch. Bakirtzis, «Imports, exports and autarky in Byzantine Thessalonike from the seventh to the tenth Century», στο: επιμ. J. Henning, *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, vol. 2: *Byzantium, Pliska and the Balkans*, Βερολίνο 2007.

Beck, *Kirche* : H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, Μόναχο 1977.

- Belke, «Roads» : K. Belke, «Roads and travel in Macedonia and Thrace in the middle and late Byzantine period», στο: έκδ. R. Macrides, *Travel in the Byzantine world*, Άλντερσντ 2002, 73-90.
- Bouras, «Cities in Greece» : Ch. Bouras, «Byzantine Cities in Greece», στο: έκδ. Jenny Albani, Eugenia Chalkia, *Heaven and Earth, Cities and Countryside in Byzantine Greece*, τόμ. II, Αθήνα 2013, 45-73.
- Brandes, «Cities» : W. Brandes, «Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries - Different Sources, Different Histories?» στο: επιμ. G. P. Brogiolo, B. Ward-Perkins *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages* [Transformation of the Roman World 4], Λέιντεν, Βοστώνη, Κολωνία 1999, 25-57.
- Brooks, «Successors» : E. W. Brooks, «The Successors of Heraclius to 717», στο : επιμ. J. B. Bury, H. M. Gwatkin, Z. N. Brooke, *The Cambridge Medieval History*, Vol. II, κεφ. XIII, Νέα Υόρκη 1913, 391-417.
- Bünemann, *Robert Guiskard* : R. Bünemann, *Robert Guiskard, 1015-1085. Ein Normanne eroberet Süditalien*, Κολωνία-Βαϊμάρη- Βιέννη 1997.
- Bury, *Administrative System* : J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*, Λονδίνο 1911.
- Chalandon, *Histoire* : F. Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, τόμ. I, Παρίσι 1907.
- Cheyne, Flusin, «La Route de l' Exil»: Cheyne C.- Flusin B. «Du Monastère ta Kathara à Thessalonique: Théodore Stoudite sur la Route de l' Exil», *REB* 48 (1990), 193-211.
- Chibnall, *The Normans* : M. Chibnall, *The Normans*, Οξφόρδη 2000.
- Cholij, *Ordering of Holiness* : R. Cholij, *Theodore the Studite. The Ordering of Holiness* [Oxford Theological Monographs], Οξφόρδη 2007.
- Christides, «Caminiates» : V. Christides, «Once Again Caminiates' "Capture of Thessaloniki" », *BZ* 74 (1981) 7-10.
- Christides, *Conquest of Crete* : V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824): A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Αθήνα 1988.

- Christides, «Arab-Byzantine Struggle» : V. Christides, «Arab-Byzantine Struggle in the Sea: Naval Tactics (7th-11th Centuries A.D.): Theory and Practice», στο: εκδ. Y. Y. Al-Hijji, V. Christides, P. Moschona, Ch. G. Makrypoulas, *Aspects of Arab Seafaring: An attempt to fill in the gaps of Maritime history*, Αθήνα 2002, 87-103.
- Dagron, «Αστική Οικονομία» : G. Dagron, «Η αστική οικονομία από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα», στο: *OIB*, τόμ. Β' , 43-140.
- Dölger, *Regesten* : F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 2. Teil: Regesten von 1025-1204, Μόναχο 1995.
- Farag-Kuwait, «Remarks» : W. A. Farag-Kuwait, «Some Remarks on Leo of Tripoli's Attack on Thessaloniki in 904 A.D.» *BZ* 82 (1989), 133-139.
- Fine, *Early Balkans* : J. Fine, *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Μίσιγκαν 2000.
- François, Spieser, «Κεραμική και Γυαλί» : V. François, J.M. Spieser, « Η κεραμική και το γυαλί στο Βυζάντιο», στο: *OIB*, τόμ. Β' , Αθήνα 2010, 315-340.
- Gerousi, «Rural Greece» = E. Gerousi, « Rural Greece in the Byzantine Period in Light of New Archaeological Evidence», στο: έκδ. Jenny Albani- Eugenia Chalkia, *Heaven and Earth, Cities and Countryside in Byzantine Greece*, τόμ. II, Athens 2013, 31-43.
- Haldon, *Πόλεμοι*: J. Haldon, *Οι Πόλεμοι του Βυζαντίου*, μετ. Ν. Πρωτονοτάριος, Αθήνα 2004.
- Hannick, Schmalzbauer, «Synadenoι» : Ch. Hannick, G. Schmalzbauer, «Die Synadenoι. Prosopographische Untersuchung zu einer byzantinischen Familie», *JÖB* 25 (1976), 125-161.
- Hayes, *Sarachane* : W. J. Hayes, *Excavations at Sarachane in Istanbul: The pottery*, τόμ. 2, Οξφόρδη 1992.
- Holmes, *Basil II* : C. Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)* [Oxford Studies in Byzantium], Οξφόρδη 2005.
- Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία Β'* : H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών: Ιστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση*, τόμ. Β', μετ. Τ. Κόλιας, Κ. Συνέλλη, Γ. Χ. Μακρής, Ι. Βάσσης, Αθήνα 1997.
- Janin, «Samonas» : Janin R., «Un ministre arabe à Byzance: Samonas» *Échos d'Orient* 34 (1935), 307–318.

- Janin, *Églises* : Janin R., *Les églises et les monastères des grands centres byzantins : (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Παρίσι 1974.
- Jenkins, «Accuracy» : R. J. H. Jenkins, «The Chronological Accuracy of the “Logothete” for the Years A.D. 867-913», *DOP* 19 (1965), 90-112.
- Jenkins, *Imperial Centuries* : R. Jenkins, *Byzantium: The Imperial Centuries (AD 610-1071)*, Νέα Υόρκη 1966.
- Kazdan, «Authenticity of Kaminiates» : A. Kazhdan, «Some Questions Addressed to the Scholars, who Believe in the Authenticity of Kaminiates “Capture of Thessalonika”, *BZ* 71 (1978) , 301-314.
- Kazdan, *Litterature* : A. Kazdan, *A History of Byzantine Literature (850-1000)*, έκδ. Ch. Angelidi [IBE - Ερευνητική Βιβλιοθήκη 4], Αθήνα 2006.
- Kaplan, «Producing Population» : M. Kaplan, «The Producing Population», στο: εκδ. J. Haldoon, *A Social History of Byzantium*, Μάλντεν-Οξφόρδη 2009, 143-167.
- Karlin-Hayter, «Military Affairs» : P. Karlin-Hayter, «When Military Affairs Were In Leo's Hands: A Note On Byzantine Foreign Policy (886-912)» *Traditio* 23 (1967), 15-40.
- Khoury-Odetallah, «Leo Tripolites» : R. Khoury-Odetallah, «Leo Tripolites - Ghulām Zurāfa and the Sack of Thessaloniki in 904», *Byzantinoslavica* 56.1 (1995), 97–102.
- Kiilerich, Torp, *Ψηφιδωτά Ποτόντας* : B. Kiilerich, H. Torp, *Η Ποτόντα της Θεσσαλονίκης και τα ψηφιδωτά της*, Κ. Λάμπρα (μετ.), Τ. Αλμπάνη (επιμ.), Αθήνα 2017.
- Koder, Hild, *Hellas und Thessalia* : J. Koder, F. Hild, *Tabula Imperii Byzantini 1: Hellas und Thessalia*, Βιέννη 1976.
- Koder, «Νησιωτική Επικοινωνία» : J. Koder, «Νησιωτική επικοινωνία στο Αιγαίο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα» στο: επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς, *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου: «Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο» (Αθήνα, 4-6 Οκτωβρίου 1990)*, Αθήνα 1993, 445-455.

- Kolia-Dermitzaki, «Michael VII Doukas, Robert Guiscard » : A. Kolia-Dermitzaki, «Michael VII Doukas, Robert Guiscard and the Byzantine-Norman Marriage Negotiations», *Byzantinoslavica* 58 (1997), σελ. 251-268.
- Kolia-Dermitzaki, «Prisoners of War» : A. Kolia-Dermitzaki, «Some remarks on the fate of the prisoners of war in Byzantium (9th-10th centuries)», στο: εκδ. G. Cipollone, *La liberazione dei 'captivi' tra Cristianità e Islam. Oltre la Crociata e il Ġihād: Tolleranza e Servizio Umanitario* [Collectanea Archivi Vaticani – 46], Βατικανό 2000, 583-620.
- Kontsantakopoulou, «l' Éparque» : A. Konstantakopoulou, «l' éparque de Thessalonique : les origines d' une institurion administrative (VIIIe – IXe siècles), στο: *Ελληνικές ανακοινώσεις στο Ε' Διεθνές Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης (Βελιγράδι, 11-17 Σεπτεμβρίου 1984)*, Αθήνα 1985, 157-162.
- Konstantinidou, Raptis, «Evidence» : K. P. Konstantinidou, K. T. Raptis, «Archaeological Evidence of an Eleventh Century Kiln with Clay Rods in Thessaloniki», στο: επίμ. M. J. Gonçalves, S. Gómez-Martínez, *Actas do X Congresso International A Ceramica Medieval no Mediterraneo / Proceedings of 10th International Congress on Medieval Pottery in the Mediterranean* (Silves - Mertola, 22-27 October 2012), Silves 2015, 589-595.
- Leroy-Molinghen, «Les Cometopoules» : A. Leroy- Molinghen, «Les Cometopoules et l' etat de Samuel», *Byzantion* 39 (1969), 497- 498.
- Livadas, «Nautical Technology» : A. Livadas, «Some Questions Of Medieval Nautical Technology In Kameniates' “Sack Of Thessaloniki” (904 AD)», *Graeco-Arabica* 6 (1995), 145-149.
- Loud, «Coronation» : G. Loud, «A Re-Examination of the “ Coronation of Symeon” of Boulgaria in 913, *Journal of Theological Studies* 39 (1978), 109-120.
- Maas, «Literarisches» : P. Maas, «Literarisches zu der Vita Euthymii», *BZ* 21 (1912), 436-440
- Malamut, «Thessalonique» : É. Malamut, «Thessalonique 830-904», στο: επιμ. L. M. Hoffmann, A. Monchizadel, *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischer Geschichte und ultur* [Mainzer Verröfentlichungen zur Byzantinistik 7], Βισμπάντεν 2005, 159-190.

- Meško, «Military Capabilities» : M. Meško, «Some Thoughts on the Military Capabilities of Alexios I Komnenos: Battles of Dyrrachion (1081) and Dristra (1087)» *Graeco-Latina Brunensia* 24 (2019), 143-161.
- Morrisson, «Νόμισμα» : C. Morisson, «Το βυζαντινό νόμισμα: Παραγωγή και κυκλοφορία», στο: *OIB*, τόμ. Γ', 41-131.
- Mundell-Mango, «Commercial Map» =M. Mundell-Mango, «The Commercial Map of Constantinople», *DOP* 54 (2000), 189-207.
- Obolensky, *Commonwealth* : D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, Νέα Υόρκη-Ουάσινγκτον 1971.
- ODB* : έκδ. A. P. Kazdan, A. M. Talbot, A. Cutler, T.E. Gregory, N. P. Sevcenko, *The Oxford Dictionary of Byzantium, ODB*, τόμ. I-III, Οξφόρδη 1991.
- Odorico, «Λιμάνι» : P. Odorico, «Το βυζαντινό λιμάνι της Θεσσαλονίκης», στο: *Β' Διεθνές Συμπόσιο: Βυζαντινή Μακεδονία. Δίκαιο, Θεολογία, Φιλολογία (Θεσσαλονίκη, 26-28 Οκτωβρίου 1999)* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη 95], Θεσσαλονίκη 2003, 121-141.
- Oikonomides, *Les Listes* : N. Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972.
- Oikonomidès, «Abydos» : Nicolas Oikonomidès, «Le Kommerkion d' Abydos: Thessalonique et le commerce bulgare au IXe siècle», στο: εκδ. V. Kravari, J. Lefort, C. Morisson, *Hommes et richesses dans l' empire byzantin, II, VIIIe – XVe siècle*, Παρίσι 1991, 241-248.
- Oikonomides, «Egnatia» : N. Oikonomides, «The Medieval Egnatia», στο: εκδ. E. Zachariadou, *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1696), Halcyon Days in Crete II: A Symposium Held in Rethymnon (9-11 January 1994)*, Ρέθυμνο 1996, 9-16.
- Oikonomides, «Title and Income» : N. Oikonomides, «Title and income at the Byzantine court», στο: εκδ. H. Maguire, *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Ουάσινγκτον 1997, 199-215.
- Ostrogorsky, *Ιστορία Β'* : G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, μετ. Ι. Παναγόπουλος, τόμ. Β', Αθήνα 1997.
- Paisidou, «Chalkeon» : M. Paisidou, «The church “Panagia ton Chalkeon in Thessaloniki”: a different approach of a monastic institution and its founder.» *Siris* 15 (2015), 121-133.

- Panagopoulos, «Narrative Techniques» : S. P. Panagopoulos, «Narrative Techniques In John Kaminates' De Expugnatione Thessalonicae», *Byzantion Nea Hellas* 33 (2014), 181-202.
- Panayiotou, «Seafaring» : S. Panayiotou, «Arab-Byzantine seafaring in the Balkans and Eastern Mediterranean: the portrait of Leo of Tripoli and Damian of Tyre through primary sources.» *Be-JA Supplementa* 7 (2019), 333-345.
- Patoura-Spanou, «Arab and Byzantine Prisoners»: S. Patoura-Spanou, «Arab and Byzantine Prisoners in the Reign of Leo VI the Wise: Images from Contemporary Byzantine Sources», *Graeco-Arabica* 11 (2011), 399- 413.
- Polemis, *The Doukai* : D. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography* [University of London Historical Studies, 22], Λονδίνο 1968.
- Pratsch, *Dogma und Pragma* : Th. Pratsch, *Theodoros Studites (759-826) - zwischen Dogma und Pragma: Der Abt des Studiosklosters in Konstantinopel im Spannungsfeld von Patriarch, Kaiser und eigenem Anspruch*, Φρανκφούρτη 1998.
- Raptis, «Ceramic Workshops» : K. Raptis, «Early Christian and Byzantine Ceramic Production Workshops in Greece: Typology and Distribution», στο: S. Gelichi (επίμ.) *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo (Venezia 23-27 Novembre 2009)*, Φλωρεντία 2012, 38-43.
- Raptis, «Brick and Tile» : K. T. Raptis, «Brick and Tile Producing Workshops in the Outskirts of Thessaloniki from 5th till 15th century: A Study of the Firing Technology that has been Diachronically Applied in the Ceramic Workshops of a Large Byzantine Urban Center», στο: επίμ. M. J. Gonçalves - S. G. Martínez, *Proceedings of the X International Congress "Medieval Pottery in the Mediterranean" (Silves, 22-27 October 2012)*, Σίλβες 2015, 493-508.
- Rydén, « Samonas » : Rydén L., «The Portrait of the Arab Samonas in Byzantine Literature» *Graeco-Arabica* 3 (1984), 101–108.
- Seibt, «Kometopulen» : W. Seibt, «Untersuchungen zur Vor- und Frühgeschichte der bulgarischen Kometopulen», *HA* 89 (1975) 65-66.

- Setton, «Moslems in the Aegean»: K. M. Setton, «On the Raids of Moslems in the Aegean in the Ninth and Tenth Centuries and their Alleged Occupation of Athens», *AJA* 58 (1954), 311- 319.
- Simeonova, *Letter and Cross* : L. Simeonova, *Diplomacy of the letter and the cross: Photios, Bulgaria and the Papacy, 860s-880s* [Classical and Byzantine Monographs 41], Άμστερνταμ 1998.
- Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria* : P. Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria, 775–831*, Λάιντεν-Βοστώνη 2012.
- Speck, *Konstantin VI* : P. Speck, *Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft. Quellenkritische Darstellung von 25 Jahren byzantinischer Geschichte nach dem ersten Ikonoklasmus*, Μόναχο 1978.
- Spieser, «Inscriptions» : J. M. Spieser, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, I.: Les inscriptions de Thessalonique», *TM* 5 (1973), 145-180.
- Spieser, *Monuments* : J. M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle: contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne*, Παρίσι 1984.
- Stambolov, «Monks and State»: A. Stambolov, «Monks and State: St Theodore the Studite and his Relations to the State and Church Authorities in Byzantium», *Phronema* 30(1) (2015), 137-165.
- Struck, «Eroberung» : A. Struck, «Die Eroberung Thessalonikes durch die Sarazenen im Jahre 904» *BZ* 14 (1905), 535-562.
- Tafrali, *Topographie* : O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Παρίσι 1913.
- Tafel, *Egnatia* : T. F. L., *De Via militari Romanorum Egnatia, qua Illyricum, Macedonia et Thracia iungebantur*, Λονδίνο 1972.
- Theotokis, *Norman Campaigns* : G. Theotokis, *The Norman Campaigns in the Balkans 1081-1108 AD*, Γούντμπριτζ 2014.
- Tougher, *Leo VI* : S. Tougher, *The Reign of Leo VI (886-912): Politics and People*, Λάιντεν-Νέα Υόρκη-Κολωνία 1997.
- Tourta «Thessalonike» : A. Tourta, «Thessalonike», στο: έκδ. J. Albani, E. Chalkia, *Heaven and Earth, Cities and Countryside in Byzantine Greece*, τόμ. II, Αθήνα 2013, 75-93.

- Vasiliev, *Arabes* : A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. I: *La dynastie d' Amorium* (820-867), Βρυξέλλες 1935, τόμ. II/1: *La dynastie Macédonienne* (867-959), Βρυξέλλες 1968.
- Vickers, «Sea Walls» : M.J. Vickers, «The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki» *Balkan Studies* 11 (1970), 261-278
- Vickers, «Sirmium» : M.J. Vickers, «Sirmium or Thessaloniki? A Critical Examination of the St. Demetrius Legend», *BZ* 66 (1973) 337-350.
- Vocotopoulos, «The Role» : P. Vocotopoulos, « The Role of Constantinopolitan Architecture During the Middle and Late Byzantine Period», *JÖB* 31/2 (1981), 551-573.

Ηλεκτρονικές Πηγές

- Άτλαντας : <https://atlasgreekkilns.arizona.edu/project>
- Γαλεριανό Συγκρότημα : <http://galeriuspalace.culture.gr/>
- Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού : <https://www.mbp.gr/>
- Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά Μνημεία της UNESCO : <http://whc.unesco.org/en/list/456>